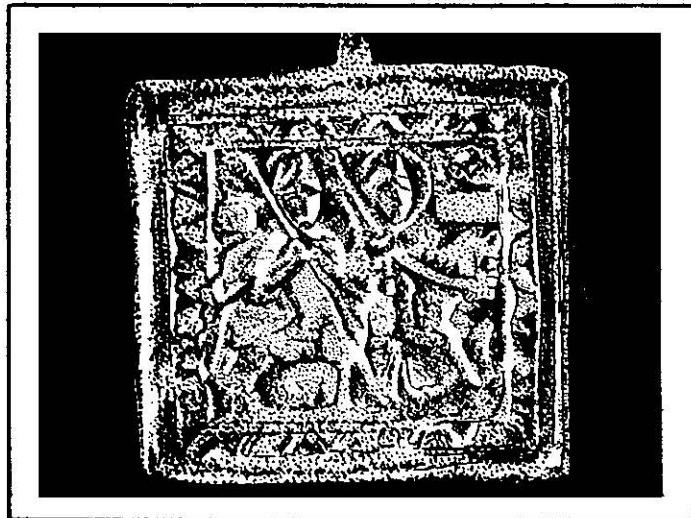

АРХЕОЛОГІЯ

46 * 1984

В сборнике помещены статьи по вопросам древней истории и археологии, публикации и сообщения о новых археологических открытиях на территории УССР, критика и библиография, материалы об охране памятников истории и культуры.

Для археологов, историков, краеведов, преподавателей и студентов исторических факультетов.

У збірнику вміщено статті з питань стародавньої історії та археології, публікації та повідомлення про нові археологічні відкриття на території УРСР, критику та бібліографію, матеріали про охорону пам'яток історії та культури.

Для археологів, істориків, краєзнавців, викладачів та студентів історичних факультетів.

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ

I. I. Артеменко (відповідальний редактор), *C. M. Бібіков*,
B. D. Баран, *C. D. Крижницький*, *M. P. Кучера*, *P. P. Толочко*,
D. Я. Телегін, *Є. В. Черненко*, *O. P. Черниш*, *B. O. Шрамко*,
Є. В. Максимов (заступник відповідального редактора),
T. Г. Рудницька (відповідальний секретар)

Адреса редколегії

252014 Київ 14, вул. Видубецька, 40
Інститут археології АН УРСР
Тел. 95 35 81

Редакція літератури з соціальних проблем
зарубіжних країн, археології та документалістики

46 АРХЕОЛОГІЯ

ЗАСНОВАНО В 1971 Р. РЕСПУБЛІКАНСЬКИЙ МІЖВІДОМЧИЙ ЗВІРНИК

КІЇВ НАУКОВА ДУМКА 1984

СТАТТІ

Л. Л. ЗАЛІЗНЯК

Деснянська мезолітична культура

Вперше спробував визначити специфіку мезоліту басейну Десни П. П. Єфименко. Проаналізувавши матеріали Д. Я. Самоквасова з Новгород-Сіверщини, він дав загальну характеристику мезоліту Подесення, відніс його до західноруської групи мезолітичних пам'яток, пов'язаних з мезолітом Прибалтики¹. П. П. Єфименко відзначив, що в мезоліті Подесення переважають варіанти долотоподібної форми (високі трапеції), пластинки з притупленим краєм, пластинки зі скосеним кінцем, проколки, округлі та кінцеві скребки, тоді як в басейні Вісли частіше трапляються черешкові наконечники стріл, правильні трапеції. Характерним для крем'яного інвентаря мезолітичних пам'яток цього району є поширення тут ромбовидних вістер з відтягнутим кутом (асиметричних наконечників з бічною виїмкою).

Слідом за П. П. Єфименком окремі риси деснянської мезолітичної культури визначив М. Я. Рудинський. Новгород-Сіверщину він виділив в «зону малого транше», тобто в район поширення високих трапецій на відщепах². Найбільш характерні особливості крем'яного інвентаря пам'яток цієї культури визначив лише М. В. Воєводський, проаналізувавши матеріали розкопок стоянки Пісочний Рів³. Результати досліджень цієї ділянки опублікував О. О. Формозов, розвинувши далі ряд положень М. В. Воєводського⁴.

Вперше висловлювалась думка про поширення в Середньому Подесенні пам'яток окремої мезолітичної культури, для якої характерне виготовлення знарядь на відщепах, а не на пластинах, поширення на-

конечників стріл з поперечним лезом та асиметричних наконечників з бічною виїмкою. Поширення грубих нуклеусоподібних скребел та дисковидних знарядь відзначалось як риса, властива лише пам'яткам цієї культури. Ці типи знарядь М. В. Воєводський та О. О. Формозов виділяли в крем'яному інвентарі стоянки Покровщина, розкопаної тією ж Деснянською експедицією, що і стоянка Пісочний Рів, в 1938—1940 рр. Віднесення Покровщини до раннього мезоліту на основі її топографічного розташування на першій надзаплавній терасі балки Мосолів Рів дало можливість віднести стоянку до ранньої стадії деснянської культури і вважати Покровщину генетично підосновою Пісочного Рову. Остання, враховуючи наявність в колекції двобічно оброблених знарядь, була віднесена до фінального мезоліту. Виходячи з результатів досліджень деснянської мезолітичної та інших культур Східної Європи, було поставлено питання про виникнення племінної організації в мезоліті⁵. О. О. Формозов вказував на спорідненість пам'яток типу Пісочний Рів з деякими фінальномезолітичними пам'ятками верхів'їв Волги та Оки (Алтинове, Старокостянтинівка, Чорна Грязь, Дмитрівське та ін.) та значну роль деснянської культури в складанні місцевого неоліту з ямковою керамікою⁶.

Внеском в дослідження мезоліту Десни було відкриття та розкопки В. П. Левенком стоянок на Селецьких дюнах поблизу м. Трубчевська. Це дало змогу поширити «зону малого транше» М. Я. Рудинського далі на північ⁷. В. П. Левенок запропонував свою періодизацію мезоліту Подесення та примикаючих районів дніпро-донського межиріччя⁸. Він виділив дві різні не лише в хронологічному, а й в етно-культурному відношенні групи пам'яток: макролітичну і мікролітичну. Макролітичні пам'ятки генетично пов'язані з місцевим палеолітом і вплинули на формування неоліту Подесення. Макролітичний мезоліт має три етапи розвитку: ранній, середній і пізній. В пізньому мезоліті з півдня з'являється населення, що залишило мікролітичні стоянки на Десні.

В. П. Левенок при створенні своєї періодизації майже не врахував висновків, до яких прийшли його попередники — М. Я. Рудинський, М. В. Воєводський, О. О. Формозов, тому його періодизація, в значній своїй частині, є відголоском застарілих навіть в момент її створення стадіальних уявлень про розвиток кам'яного віку. Виявилось, що культурні і хронологічні групи, виділені ним, об'єднують в собі не лише різночасові, а й різнокультурні пам'ятки. Так, стоянка Пісочний Рів була віднесена до пізнього етапу розвитку макролітичного мезоліту, а її найближчий аналог — стоянка Ком'ягіне — до ранньомезолітичного етапу. В культурній групі мікролітичного мезоліту були об'єднані такі різнокультурні пам'ятки, як Кудлаївка та Селецькі дюни. Про різнокультурність цих пам'яток свідчить той факт, що більше половини всіх виробів з вторинною обробкою Кудлаївки становлять мікропластини та мікровістря з притупленим краєм, тоді як на Селецьких дюнах вони зовсім невідомі. В наш час ця періодизація втратила своє значення, бо наступні дослідження не підтвердили її.

Про специфічні риси деснянського мезоліту писав Д. Я. Телегін, який поряд з іншими культурними групами виділив тут пам'ятки типу Пісочний Рів⁹. Його характеристика крем'яних виробів цього типу пам'яток істотно не відрізняється від характеристики крем'яного інвентаря деснянської мезолітичної культури, даної М. В. Воєводським та О. О. Формозовим, Д. Я. Телегін запропонував свою точку зору на генезис цих пам'яток, на чому зупинимось нижче.

У 1980 р. О. С. Сорокін дослідив відкриті В. П. Левенком мезолітичні пам'ятки поблизу с. Ком'ягіне (Ком'ягіне II, IIБ, IIВ, III, IV). Аналіз великих колекцій крем'яних виробів дав можливість об'єднати їх зі стоянкою Пісочний Рів в окремий тип пам'яток, близький до пам'яток ієнівської культури Верхньої Волги, що була виділена Л. В. Кольцовим. О. М. Сорокін заперечує стоянку Покровища як

можливу генетичну підоснову типу Пісочний Рів і відносить її до стоянок типу Тимонівка I, II¹⁰.

У 1981 р. результати розкопок автора даної статті на стоянках Пісочний Рів, Студенок, Мураги, Попове Озеро поповнили наші знання про деснянську мезолітичну культуру. При характеристиці цього явища М. В. Воєводський та О. О. Формозов спирались головним чином на матеріали стоянки Пісочний Рів (рис. 1). Доцільно використа-

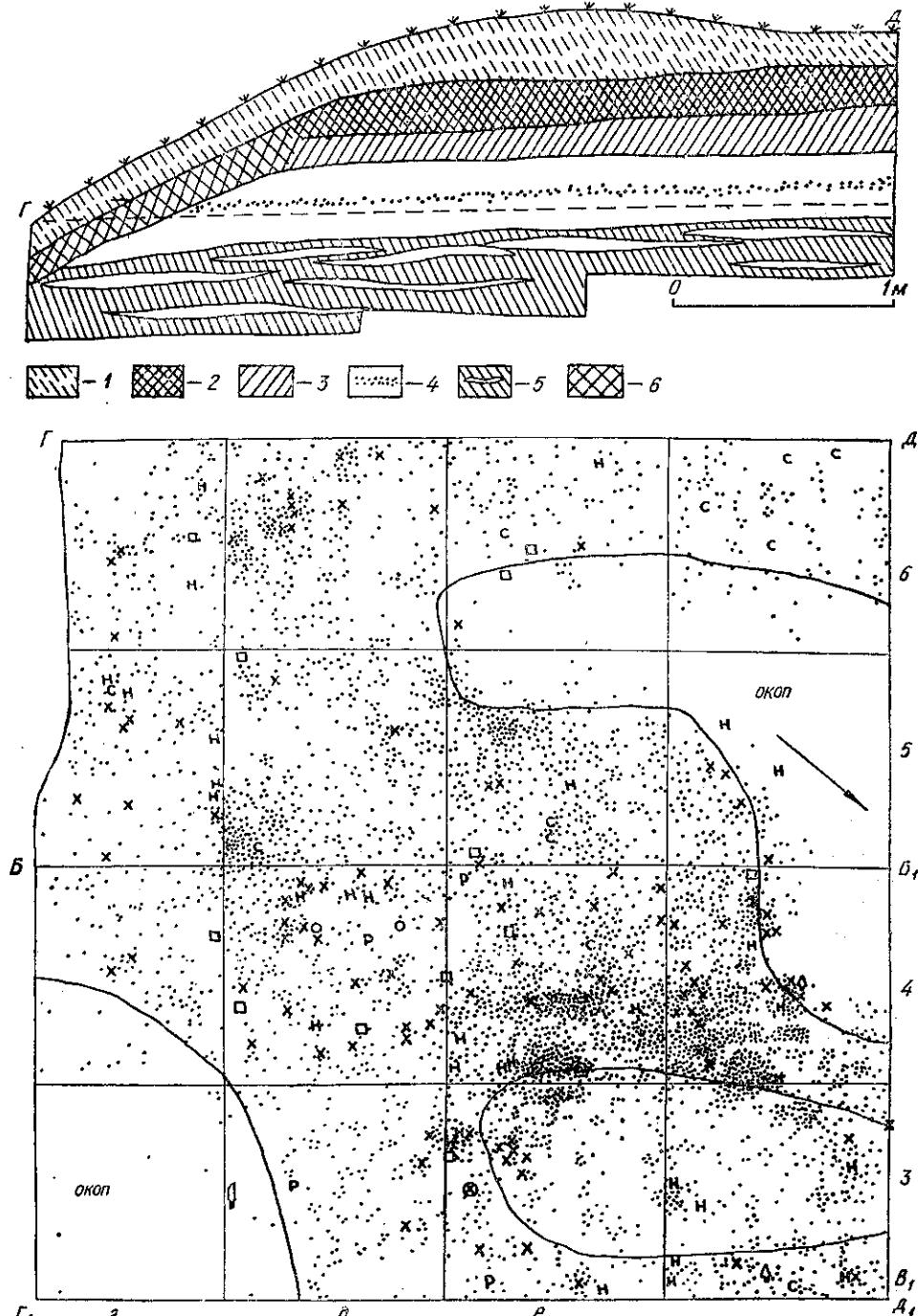

Рис. 1. Пісочний Рів. План (1) та профіль (2) розкопу 1981 р.

1 — викид окопу 1943 р.; 2 — чорний гумусовий шар; 3 — темно-сірий зольний шар; 4 — лесоподібна супіс з кременем; 5 — коричневий суглинок з прошарками лесоподібної супісі; 6 — делявій гумус і сірого зольного піску.

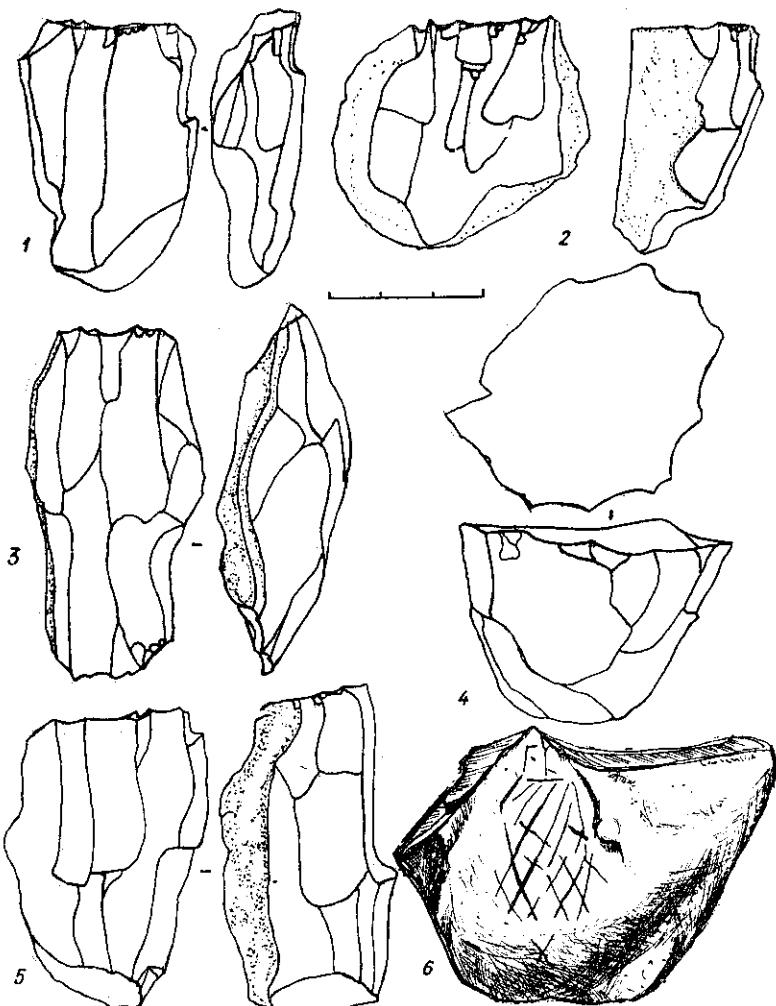

Рис. 2. Пісочний Рів. Нуклеуси (1—5) і уламок жовна з орнаментом (6).

ти публікацію нових матеріалів зі стоянки Пісочний Рів, як приклад типових пам'яток деснянської мезолітичної культури.

Стоянка Пісочний Рів розташована на 4 км нижче за течією р. Десни від с. Пушкарі Новгород-Сіверського р-ну Чернігівської обл. Пам'ятка займає лівий мис балки Пісочний Рів біля впадіння її в р. Десну і лежить на краю другої 20-метрової тераси річки. Майже всю площину стоянки займає городище юхнівської та роменської культур. Мезолітичний культурний шар залягає в середній частині 40-сан-тиметрового лесовидного супісчаного шару, що підстилається коричневим суглинком та перекривається гумусним шаром, насиченим культурними рештками юхнівського та роменського часів. Пам'ятка досліджувалась на площі 200 м² в 1940, 1945—1947 рр. М. В. Воєводським за участю О. О. Формозова. Колекція кременю зберігається в Музеї антропології МДУ в Москві і нараховує кілька тисяч кременів, з них 128 з вторинною обробкою.

У 1981 р. на краю схилу тераси, зверненому до р. Десни, розбили розкоп площею близько 20 м². Виявлено 6118 кременів, з яких 57 мали вторинну обробку.

Велика кількість жовен кременю, нуклеусів, первинних відщепів, уламків та низький відсоток виробів з вторинною обробкою (блізько 0,9%) підтверджують висновок, що Пісочний Рів — це стоянка-майстерня. Нуклеуси та нуклевидні уламки становлять 1,2% кременів роз-

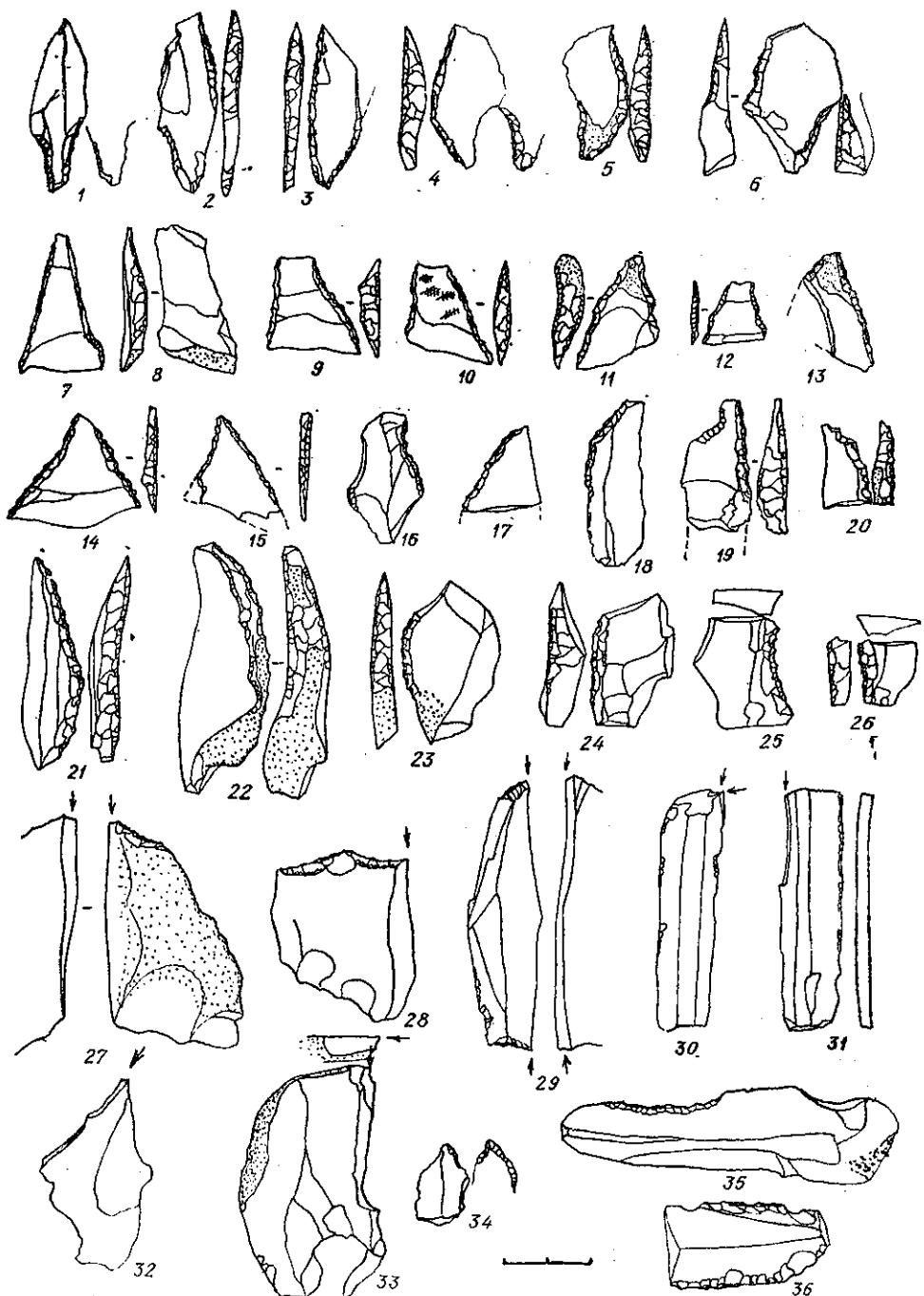

Рис. 3. Пісочний Рів. Наконечники стріл (1–6), мікроліти (7–18), пластинки з при-
тупленням краєм (19–26), ріжці (27–33), пластини з ретушю (34–36).

копок 1981 р. (всього 77 екземплярів). Нуклеуси великі, грубі, пристосовані для відколювання відщепів та грубих пластин. Найбільш виразну серію дають одноплощинні однобічні нуклеуси з прямою або злегка скошеною площинкою (рис. 2, 1, 2, 4). Двоплощинних нуклеусів вдвічі менше (рис. 2, 3, 5). Більше половины всіх нуклеусів — це багатоплощинні з безсистемним сколюванням та нуклевидні уламки.

Всі вироби стоянки досить великих розмірів. Більшість кременів — відщепи, що часто зберігають кірку на спинці (більше 95% колекції). Пластини грубі, часто неправильної форми і разом зі знаряддями на пластинах складають 2,5% всього кременю. Знайдено також чотири

Крем'яні вироби стоянки Пісочний Рів (розвідки 1981 р.).

Нуклеуси одноплощинні:	
з прямою площадкою однобічні	10
з прямою площадкою підпризматичні	6
косоплощинні однобічні	8
Нуклеуси двоплощинні:	
зі скосеними площадками	6
прямоплощинні підпризматичні	2
з площадками, розташованими під кутом одна до одної	4
Нуклеуси багатоплощинні з безсистемним сколюванням	11
Нуклевидні уламки	30
Відбійник	1
Пластини та їх уламки	157
Відщепи та уламки кременю	5826

Вироби з вторинною обробкою

Наконечники стріл:	
черешкові прості	1
зі скосеним пером	1
асиметричні з бічною виїмкою	3
Трапеції:	
асиметричні високі зі скосеною нижньою основою	4
симетричні високі	1
Трикутники:	
асиметричні високі зі скосеною нижньою основою	2
симетричні високі	1
Уламки мікролітів	2
Пластини зі скосеним кінцем	1
Великі пластини з притупленим краєм та їх уламки	5
Сегментовидні вістря та їх уламки	3
Скребки:	
кінцеві на відщепах	8
кінцеві на пластинах	5
подвійні	1
підокруглі	1
неправильної форми на відщепах та уламки скребків	7
Різці:	
бічні	3
кутові	3
серединні	1
Пластини з ретушшю	2
Відщепи з ретушшю та уламки знарядь	2

Всього

6118

правильні пластини з якісного темно-сірого димчастого кременю, що відрізняється кольором від характерного для пам'ятки плямистого деснянського кременю, первісні родовища якого розташовані поблизу в ярах.

Більшість знарядь колекції виготовлена на відщепах і лише близько 20% — на пластинах. Характерною особливістю вторинної обробки є використання для виготовлення знарядь кругої, обрубуючої край відщепа чи пластини, ретуші, за допомогою якої виготовляли мікроліти, наконечники стріл, пластини зі скосеним кінцем та з притупленим краєм.

Серед наконечників траплялись прості черешкові (рис. 3, 1) та черешкові зі скосеним пером (рис. 3, 2). Переважають асиметричні наконечники з боковою виїмкою, що також відомі під назвою «вкладиші алтинівського типу» (рис. 3, 3—5) або «деснянські трикутники», за Д. Я. Телегіним. Щоправда, всі вироби цього типу, знайдені в 1981 р., представлені атиповими екземплярами, але розкопки попередніх років дали класичні екземпляри «вкладишів алтинівського типу». Як правило, ці вироби виготовлялись на відщепах за допомогою ретушування кругою ретушшю одного довгого краю та виїмки біля черешка на протилежному краї. Довгий ретушований край при обробці набував пряму чи злегка вигнуту форму (рис. 3, 4, 5).

Приблизно рівну кількість з наконечниками з бічною виїмкою скла-

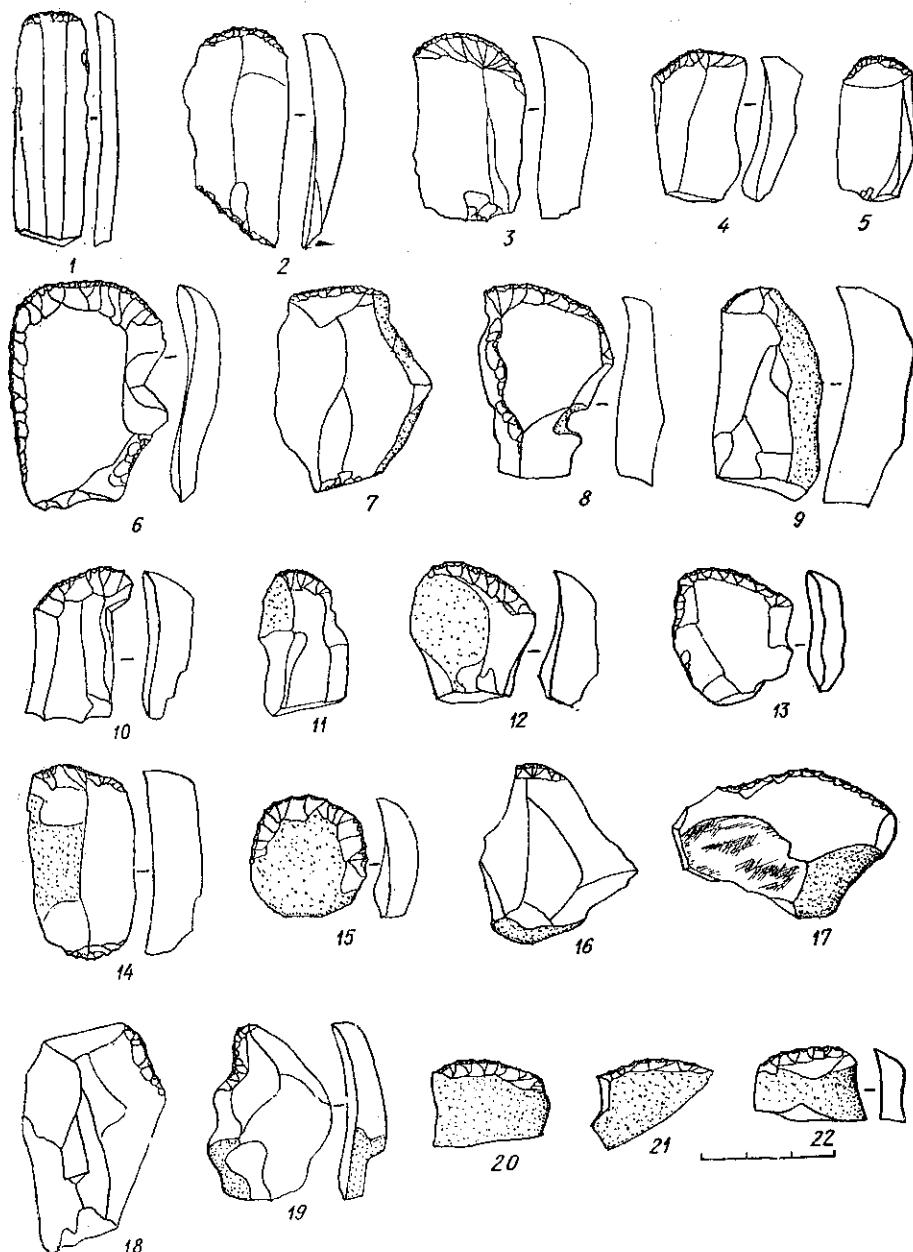

Рис. 4. Пісочний Рів. Скребки.

дають асиметричні високі трапеції зі скошеною нижньою основою (рис. 3, 8—11). Враховуючи наявність перехідних типів між асиметричними наконечниками з бічною виїмкою та асиметричними трапеціями високої форми зі скошеною нижньою основою, можна зробити висновок, що останні репрезентують собою подальший розвиток «вкладишів алтинівського типу». Тому на пізніших пам'ятках деснянської мезолітичної культури можливо витіснення асиметричних наконечників з бічною виїмкою високими, часто асиметричними трапеціями, що, як побачимо далі, дійсно мали місце у фінальному мезоліті.

В колекції з Пісочного Ріву є окрім високі симетричні трапеції та асиметричні трикутники (рис. 3, 7, 13—15). Останні відрізняються від трапецій лише тим, що ретуш в них замикається на вершині.

Виявлено пластини та відщепи зі скошеною крутою ретушшю кінцем (рис. 3, 17, 18). Можливо, частина цих виробів являє собою не-

закінчені мікроліти, інша (як знаряддя на рис. 4, 2) могла використовуватися для різання.

Виразною серією представлені досить великі пластини та їх уламки з крутую ретушшю по краю (рис. 3, 19, 24—26). Типологічно близькі до них пластини з вигнутим притупленим краєм, що часто мають сегментовидні обриси (рис. 3, 20—23), за формою та технікою виготовлення нагадуючи вироби типу «федермессер» (рис. 3, 21).

Близько половини всіх виробів з ретушшю, виявлених на стоянці Пісочний Рів в 1981 р., становлять скребки (рис. 4, 1—22), серед яких переважають кінцеві (1—13), головним чином на відщепах (6—13). Вдвічі менше виявлено кінцевих на пластинах (рис. 4, 1—5). Знайдено сім скребків на відщепах неправильної форми та уламків скребків (рис. 4, 16—22). Одиничними екземплярами представлені подвійні та підокруглі (рис. 4, 14, 15) скребки.

Різців втрічі менше, ніж скребків (рис. 3, 27—33). Найбільш виразну серію становлять бічні різці (рис. 3, 27—29). На стоянці виявлено відбійник, дві пластини та відщепи з ретушшю, уламки знарядь (рис. 3, 16, 34—36). Привертає увагу знахідка уламка крем'яного жовна з прокресленим на кінці грубим сітчастим орнаментом (рис. 2, 6). Можливо, певні аналогії цьому зображеню як за технікою виконання, так і за мотивами, слід шукати серед зображень на піньопалеолітичній стоянці Хотильове¹¹. В 1981 р. на стоянці не траплялись двобічно оброблені вироби, але п'ять таких знарядь знайдені тут раніше.

Найближчі аналогії колекції крем'яних виробів стоянки Пісочний Рів маємо серед знарядь стоянок поблизу с. Ком'ягіне, що розташовані в басейні правого притоку Десни р. Судость¹². Основною відмінною рисою комплексу Пісочного Рову є наявність в ньому черепашкових наконечників на пластинах, що зовсім не виключає знахідку їх на ком'ягінських стоянках у подальших дослідженнях. Окремі знахідки асиметричних наконечників з бічною віймкою відомі й на деяких інших стоянках Подесення, але ці комплекси малочисленні і потребують додаткового обстеження.

В останні роки на Середньому Подесенні досліджено групу мезолітичних пам'яток, крем'яний інвентар яких, маючи багато спільногого з комплексами типу Пісочний Рів, відрізняється від останніх рядом більш пізніх рис. Маються на увазі досліджені в 1981 р. автором на лівому березі Десни навпроти Новгород-Сіверського стоянки Студенок, Попове Озеро, Мураги, Віть I і Віть II, що дали однотипний матеріал, та аналогічні їм стоянки на Селецьких дюонах під Трубчевськом¹³. Прикладом комплексів цього типу можуть служити матеріали стоянки Попове Озеро.

Стоянка тягнеться вузькою смugoю вздовж північно-західного берега Попового озера, що являє собою затоку лівого берега рукава Десни р. Віть. Попове озеро, розташоване на лівому березі Десни навпроти нижньої за течією річки околиці м. Новгорода-Сіверського Чернігівської обл. Піщане підвищення, на якому розташована стоянка, не перевищує 1,5 м над літнім рівнем озера. В західній частині стоянка опускається в заплаву, тому вся площа заливається під час весняних повеней. Результатом таких повеней є шар намивного річкового піску товщиною до 20 см, що перекриває всю площею стоянки і містить середньовічні та сучасні культурні рештки. Нижче залягає 10—12-сантиметровий шар гумусованого піску, що підстилається сіро-жовтим підгрунттям. Мезолітичний культурний шар залягає в верхній частині підгрунття і містив крем'яні та кварцитові вироби. Значна частина площин стоянки, мабуть, була зруйнована водами озера, бо багато крем'яних виробів залягає в перевідкладеному стані у піску.

На краю берегового уступу озера зроблено розкоп площею 5 м² та зачистку довжиною близько 10 м. Враховуючи поверхневі збори, тут було знайдено 14 428 кременів. Виробів з ретушшю, не враховуючи невизначених уламків знарядь, — 337, що становить 2,3 % всього кре-

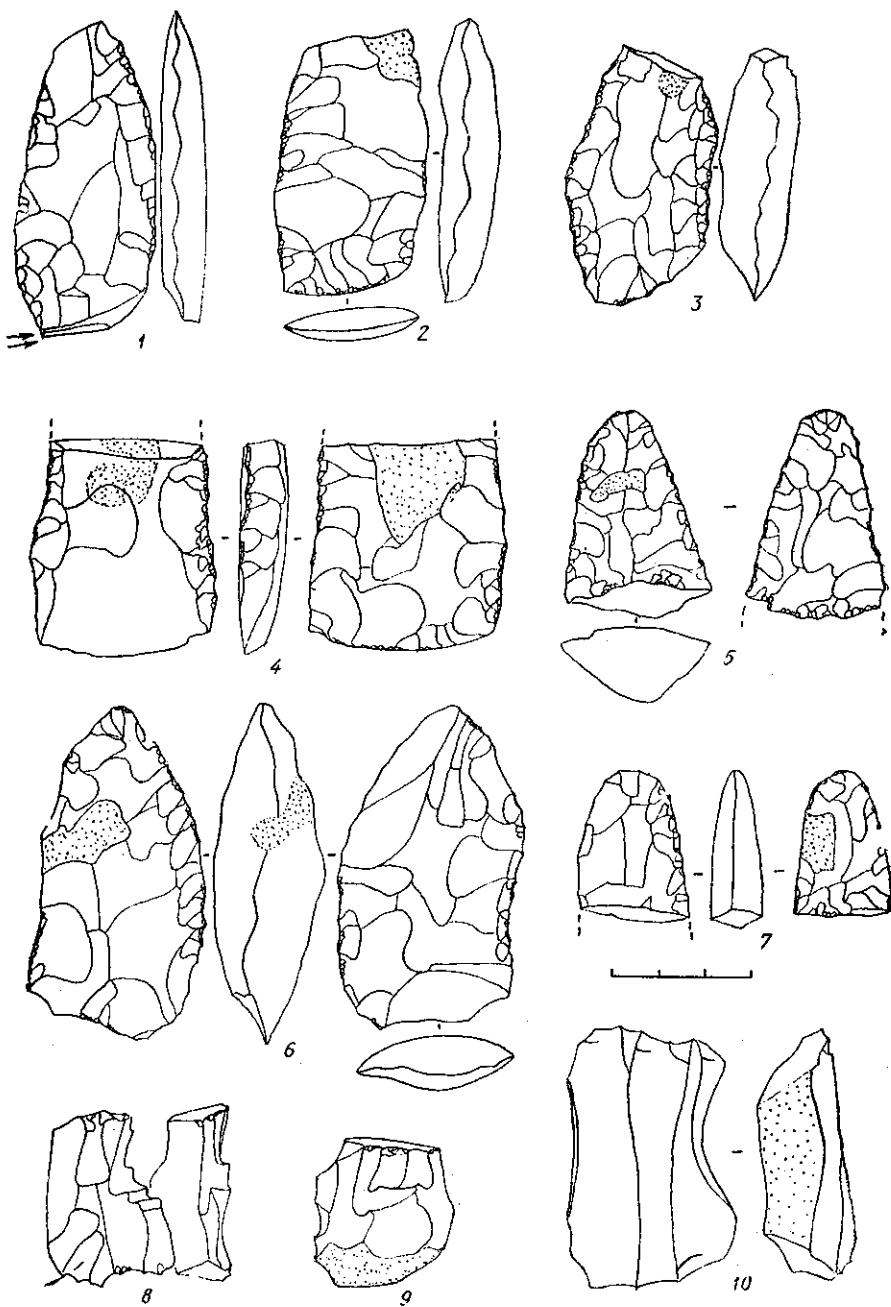

Рис. 5. Попове Озеро. Нуклеуси (8—10), вироби з двобічною обробкою (1—7).

меню. Крім крем'яних виробів, на стоянці виявлено кілька десятків кварцитових відщепів. З одного такого масивного відщепу за допомогою грубого ретушування було зроблено пилку.

Крем'яні вироби стоянки Попове Озеро порівняно з виробами Пісочного Рову менших розмірів, але пластинчастих техніка обробки тут також слабо розвинута. Так, пластини, їх уламки та знаряддя на пластинах становлять 4,4% виробів цієї пам'ятки. Лише 6% знарядь виготовлено на пластинах, інші — на відщепах.

Основній формі заготовок знарядь пам'ятки відповідає і набір нуклеусів. Переважна більшість їх відзначається аморфністю, грубістю і розрахована на одержання відщепів. Більше ніж 3/4 нуклеусів становлять багатоплощинні з безсистемним сколюванням та нуклевидні улам-

Крем'яний інвентар стоянки Попове Озеро

Нуклеуси одноплощинні:		17
однобічні		11
підпризматичні		
Нуклеуси двоплощинні:		
зі скосеною площадкою однобічні	4	
підпризматичні	3	
з площадками, розташованими під кутом	4	
Нуклеуси багатоплощинні з безсистемним сколованням	25	
Нуклевидні уламки	93	
Пластиини та їх уламки	624	
Відщепи та уламки кременю	13 240	
 <i>Вироби з ретушією</i>		
Трапеції високі асиметричні зі скосеною основою та їх уламки	29	
Трапеції високі симетричні	6	
Трикутник	1	
Асиметричний наконечник з боковою виїмкою	1	
Черешкові наконечники стріл та їх уламки	6	
Пластиинки та відщепи зі скосеним кінцем	5	
Пластиинки з ретушію	6	
Відщепи з ретушію та невизначимі уламки знарядь	70	
Скребки кінцеві на:		
грубих пластинках	5	
,, відщепах	35	
відщепах підокруглі	9	
,, неправильної форми	96	
Різці грубі на відщепах:		
бічні	55	
кутові	25	
серединні	17	
Двобічно оброблені тесла	5	
Двобічні листовидні наконечники дротиків	2	
Уламки двобічно оброблених знарядь	16	
Свердла-розвертки	10	
Скобелі на відщепах	8	
 Всього		
		14 428

ки. З інших типів представлені невеликі грубі одноплощинні та двоплощинні нуклеуси (рис. 5, 8—10).

Провідний тип мікролітів стоянки — асиметричні високі трапеції зі скосеною нижньою основою, виготовлені з відщепів (рис. 6, 1—16, 23—35). Мало чим відрізняються від них високі симетричні трапеції на відщепах (рис. 6, 17—22). Як показано вище, ці вироби з'являються ще в комплексах типу Пісочний Рів і своїм генезисом пов'язані з асиметричними наконечниками з бічною виїмкою. Останній представлений в колекції Попового озера єдиним екземпляром (рис. 6, 37). Виявлено також високий трикутник, пластиинки та відщепи зі скосеним кінцем (рис. 6, 36, 38—42). Наконечники стріл на пластинках та їх уламки представлені черешковими екземплярами, обробленими крутою ретушією (рис. 6, 43—48).

В колекції є десять досить великих свердел-розверток, виготовлених з масивних сколів за допомогою кругого крайового та плоского поверхневого ретушування (рис. 6, 49—54).

Скребки становлять понад 40% всіх знарядь (рис. 7, 1—23), 2/3 з яких виготовлено на відщепах неправильної форми (рис. 7, 9—23). Стійку серію дають також кінцеві скребки на пластинчастих відщепах неправильної форми (рис. 7, 3—6). Поодинокими екземплярами представлені кінцеві скребки на неправильних пластинках та підокруглі (рис. 7, 1, 2, 7, 8).

В дещо меншій кількості, ніж скребки, трапились різці. Як правило, вони виготовлялися на відщепах або уламках кременю, що часто зберігали на спинці кірку. Найбільш виразною серією представлені бічні різці на відщепах (рис. 7, 24—34). Ним кількісно поступаються кутові та серединні різці (рис. 7, 35—40) на відщепах. Знайдено також 25

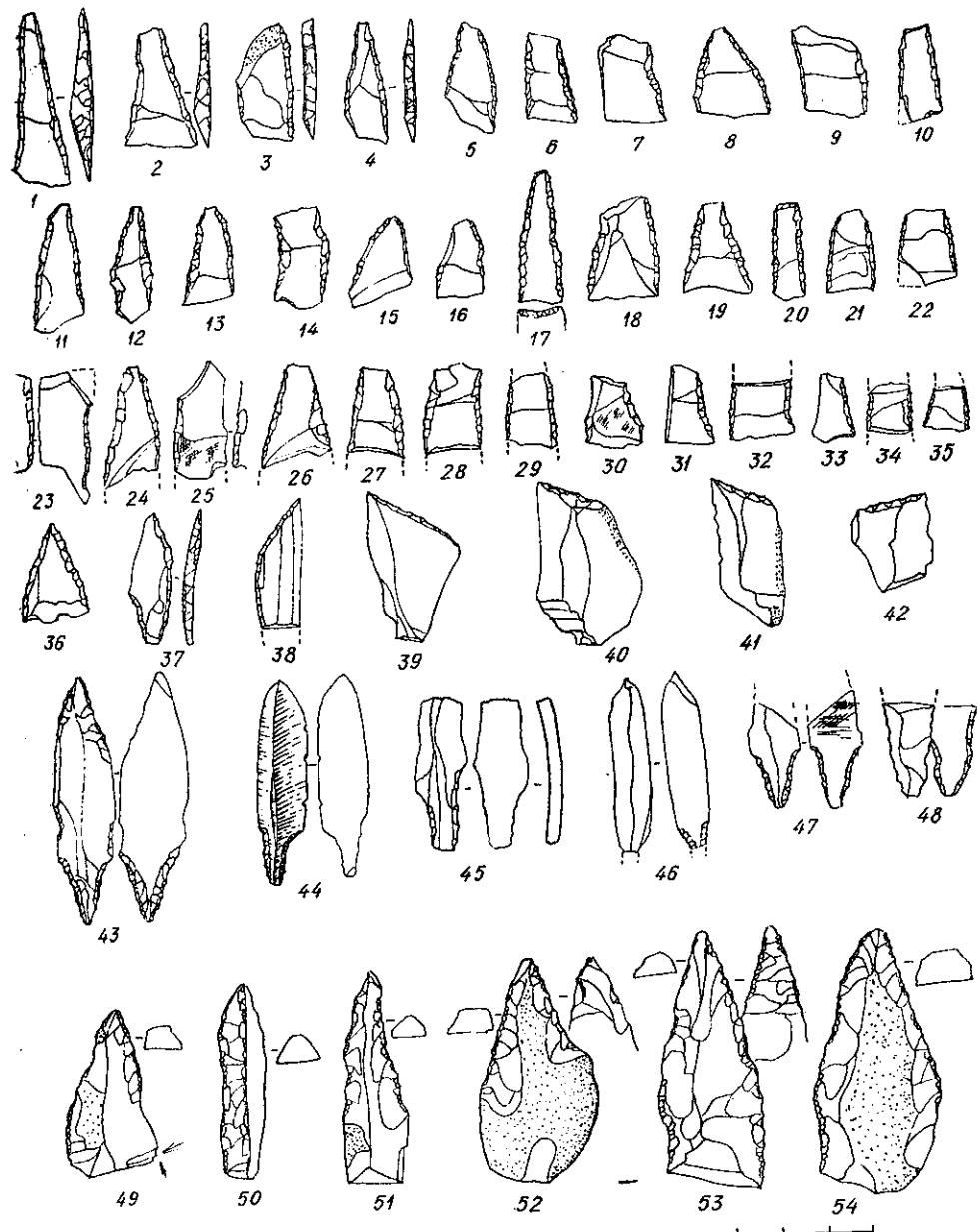

Рис. 6. Попове Озеро. Мікроліти (1—42), наконечники стріл (43—48), свердла-розвертки (49—54).

уламків та відщепів з атиповими різцевими сколами, що, можливо, використовувались як різці.

Двобічно оброблені знаряддя представлені наконечниками дротиків теслами та їх уламками (рис. 5, 1—7).

Своєрідність колекції крем'яних виробів стоянки Попове Озеро, що повторюється в комплексах інших пам'яток, дає право ставити питання про наявність в мезоліті Середнього Подесення окремого типу пам'яток, назву якому слід, очевидно, дати по назві найкраще дослідженій стоянки цього типу — Студенок.

Пам'ятки типу Студенок мають багато спільних рис з пам'ятками типу Пісочний Рів. Так, для обох типів характерний слабкий розвиток пластинчастої техніки розколювання кременю, широке застосування крутого ретушування при виготовленні наконечників стріл, мікролітів, пластин з притупленим краєм. Основним типом заготовки знарядь є відщепи, що значною мірою обумовило поширення на обох типах пам'яток подібних нуклеусів, серед яких, крім великої кількості аморф-

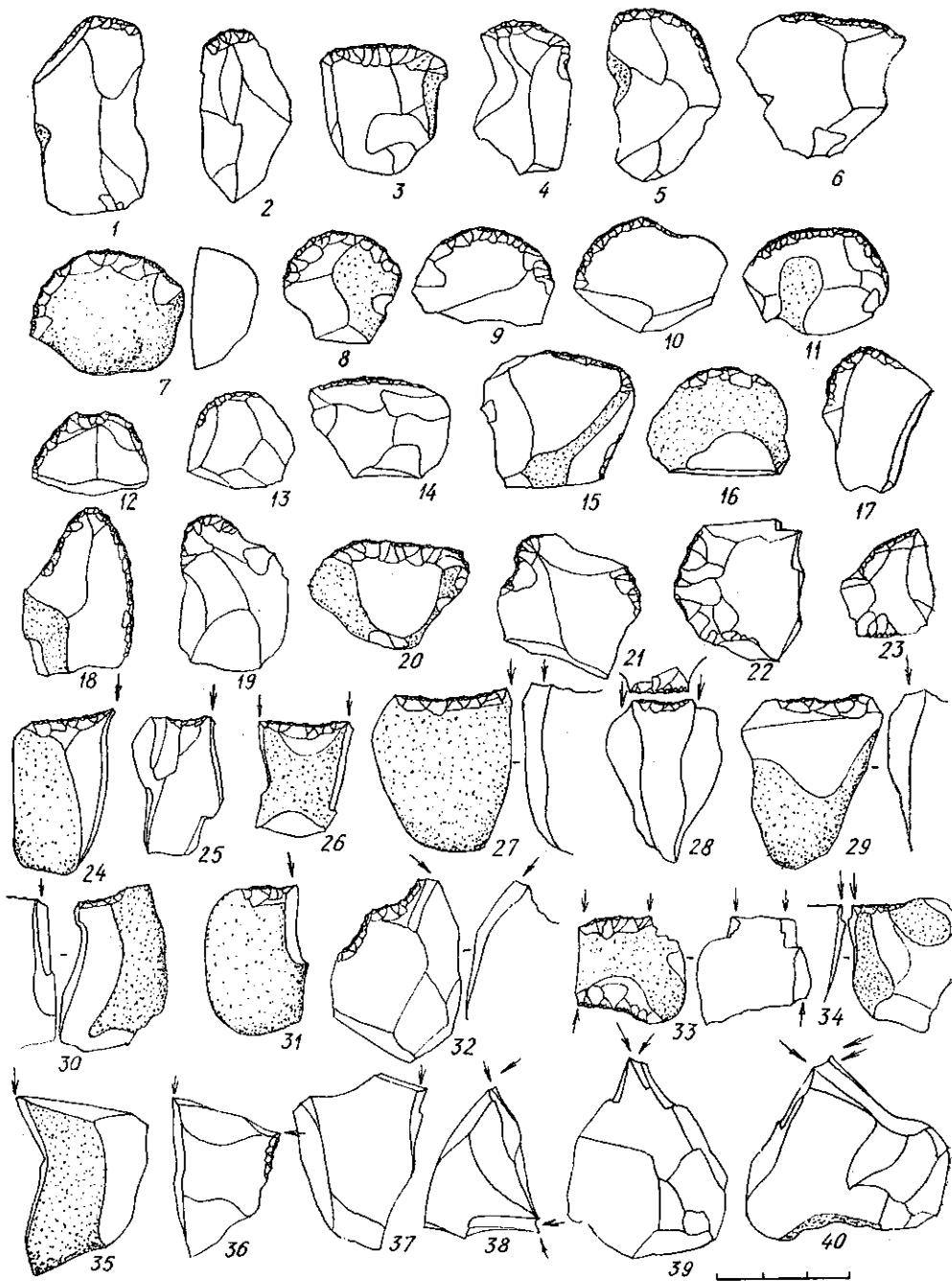

Рис. 7. Попове Озеро. Скребки (1—23), різці (24—40).

них виробів, найбільш стійкі серії дають грубі одноплощинні нуклеуси для відщепів та неправильних пластин. На пам'ятках обох типів зустрічаються черешкові наконечники стріл на пластинах, оброблені крутую ретушшю. Набір мікролітів стоянок типу Студенок можна пояснити, як вказувалося вище, дальшим розвитком мікролітів пам'яток типу Пісочний Рів. На обох типах пам'яток зустрічаються аналогічні типи скребків (насамперед кінцеві на відщепах), різців (бокові на відщепах), двобічно оброблених знарядь.

Разом з тим крем'яні вироби пам'яток типу Студенок мають деякі особливості порівняно з виробами стоянок типу Пісочний Рів. Більшість з них характеризується раннім часом. Про більш пізній час стоянок типу Студенок свідчать менші розміри виробів, значна кіль-

кість асиметричних високих трапецій, що витісняють в комплексах асиметричні наконечники з бічною виїмкою, від яких походять. Набір скребків змінюється за рахунок зменшення кількості кінцевих та збільшення числа скребків неправильної форми на відщепах. Збільшується кількість двобічно оброблених знарядь, що стають досконалішими та різноманітними. На стоянках типу Студенок вже не зустрічаються великі пластини з притупленим краєм, в тому числі сегментовидні.

Таким чином, крем'яний інвентар пам'яток типу Студенок є результатом дальшого розвитку крем'яного комплексу типу Пісочний Рів. Ці два типи пам'яток являють собою два хронологічні етапи одного культурного явища, що було виділене М. В. Воєводським під назвою «деснянська мезолітична культура». Стоянки типу Студенок, враховуючи відсутність кераміки, значну кількість геометричних мікролітів та розчинені двобічно оброблені вироби, очевидно, датуються фінальним мезолітом. В такому разі генетична підоснова цих пам'яток — комплекси типу Пісочний Рів повинні датуватися більш раннім часом. Наявність двобічно оброблених знарядь серед виробів Пісочного Рову не є достатнім доказом їх пізньомезолітичного часу. Відомо, що в лісовій зоні Європи двобічно оброблені макроліти з'являються в пребореалі і навіть раніше (стоянки свідерської, аренсбурзької культур, Стар' Кар).

Розвиток традицій обробки кременю деснянської мезолітичної культури простежується у виробах раннього етапу неолітичних пам'яток з ямково-гребінцевою керамікою Подесення, на що вказували М. В. Воєводський, О. О. Формозов та Д. Я. Телегін¹⁴. Так, крем'яний інвентар стоянки Погорілівка в уроч. Вирчище¹⁵ дуже близький до крем'яних виробів стоянки Студенок та її подібних. Колекція Вирчища, крім наявності ранньої ямково-гребінцевої кераміки, відрізняється лише рядом більш пізніх рис: значним зменшенням кількості високих трапецій та черешкових наконечників стріл за рахунок поширення двобічно оброблених наконечників, більш досконало двобічно обробленими теслами та наконечниками дротиків, збільшенням кількості невеликих підокруглих скребків, поширенням ножів на ретушованих великих пластинах. За іншими показниками крем'яний комплекс стоянки Вирчище та її подібних має найближчі аналогії серед виробів пам'яток типу Студенок, що дає змогу зробити висновок про участь останніх в генезисі ямково-гребінцевого неоліту Подесення.

Відомі три різні точки зору на генезис деснянської мезолітичної культури. М. В. Воєводський та О. О. Формозов вважали, що генетичною підосновою стоянки Пісочний Рів була стоянка Покровщина, про що свідчить наявність в обох комплексах грубих нуклевидних скребел, дисковидних виробів, скobelів на відщепах¹⁶. Але вивчення вказаних колекцій не виявили більш-менш сталих серій цих виробів. Так, з 77 нуклеусів та нуклеусовидних уламків, знайдених на стоянці Пісочний Рів в 1981 р., жоден не використовувався як нуклевидне скребло типу рабо. Колекція крем'яних виробів стоянки Покровщина не має достатньої кількості спільніх рис з крем'яним комплексом Пісочного Рову, щоб вважати її генетичною підосновою останнього.

Своєрідні погляди на генезис пам'яток типу Пісочний Рів відстоює Д. Я. Телегін¹⁷. Він висловив думку про їх походження від стоянок типу Кудлаївка, що зазнали впливів південних культур з геометричними мікролітіами. З цією точкою зору важко погодитися, адже між вказаними типами пам'яток, крім слабого розвитку пластинчастої техніки розколювання кременю, немає нічого спільного. Незрозуміло, чому стоянки типу Кудлаївка, крем'яні вироби яких відрізняються крайньою мікролітизацією і відсутністю двобічно оброблених макролітів, віднесені до кола культур «макролітичного шляху розвитку», як і Пісочний Рів. Визначальною ознакою культур стоянок типу Кудлаївка є поширення мікропластинок та мікрорівстрів з притупленим краєм, що становлять, як правило, більше половини знарядь колекції¹⁸. На стоянці Пісочний Рів такі вироби повністю відсутні, тоді як культур-

ної виразності комплексу надають асиметричні наконечники з бічною віймою, що зовсім невідомі на пам'ятках типу Кудлаївка. Останні не можуть бути генетичною підосновою деснянської культури ще й тому, що вони датуються пізнім мезолітом¹⁹.

Заслуговує на увагу точка зору Л. В. Кольцова про участь аренсбурзьких культурних традицій в генезисі ієнівської культури басейнів Верхньої Волги та Оки, крем'яний інвентар якої має багато спільногого з інвентарем стоянок типу Пісочний Рів. До таких пам'яток належать Чорна Грязь²⁰, Алтинове²¹, Старокостянтинівка VI²², Дальній Острів²³, Ладижіне III²⁴.

Вказані пам'ятки зі стоянками типу Пісочний Рів басейну Десни споріднюю відщепова техніка обробки кременю та круте ретушування, що широко застосовувалось при виготовленні мікролітів та наконечників стріл, а також поширення великих пластин з притупленим краєм, в тому числі сегментовидних, переважання серед різців бокових, наявність в комплексах двобічно оброблених макролітів. Як і на стоянках типу Пісочний Рів, в ієнівській культурі поширені асиметричні наконечники з бічною віймою, високі асиметричні трапеції та трикутники, черешкові наконечники стріл, пластини зі скощеним кінцем.

Подібність крем'яних виробів деяких пам'яток ієнівської культури до комплексів типу Пісочний Рів настільки велика, що не можна виключати можливість належності їх до однієї мезолітичної культури. Різниця дещо збільшується на пізньомезолітичному етапі за рахунок дальшого розвитку кожної з вказаних груп пам'яток в специфічному природному оточенні, впливів сусідніх культур, хронологічних змін в крем'яному інвентарі. На цьому етапі в Подесенні виникають пам'ятки типу Студенок, а в басейнах Верхньої Волги та Оки — стоянки з значною кількістю дрібних високих трапецій правильної форми та з елементами, що пояснюються впливами бутівської мезолітичної культури: олівцеподібними нуклеусами, збільшенням кількості правильної форми пластин, кінцевих скребків на пластинах, різців на кутах зламаних пластин, постсвідерських наконечників стріл.

Привертає увагу, що цілий ряд культурозначальних рис пам'яток аренсбурзької культури є визначальними і для пам'яток деснянської мезолітичної культури, особливо на ранньому пісочнорівському етапі. Так, для аренсбурзьких пам'яток характерні одноплощинні нуклеуси для відщепів та грубих пластин, слабкий, порівняно зі свідерськими пам'ятками, розвиток пластинчастої техніки, переважання знарядь на відщепах, широке застосування крутої ретуші при виготовленні наконечників стріл та мікролітів, поширення бічних різців та кінцевих на відщепах скребків. Для аренсбурзької культури характерні три основних типи наконечників стріл, що виготовлялись в техніці крутого ретушування: черешкові прості (рис. 3, 1), черешкові зі скощеним пером (рис. 3, 2), асиметричні з бічною віймою²⁵. Набір наконечників стріл пам'яток типу Пісочний Рів є результатом розвитку аренсбурзьких наконечників. Наконечники двох перших типів продовжують зустрічатись, але їх кількість дуже зменшується за рахунок збільшення кількості асиметричних наконечників з бічною віймою, що стають значно коротшими ніж на аренсбурзьких стоянках. На пізньому етапі деснянської культури, представленаому пам'ятками типу Студенок, асиметричні наконечники з бічною віймою витісняються високими асиметричними трапеціями, що від них походять.

Р. К. Рімантене дослідила та ввела в науковий обіг групу аренсбурзьких пам'яток басейну Німану²⁶. Далі на схід в Поліссі типові аренсбурзькі пам'ятки ще невідомі. Але археологічні матеріали дають можливість говорити про наявність аренсбурзьких елементів в мезоліті Поліської низовини. Тут відома значна кількість мезолітичних комплексів з наконечниками стріл на пластинах, які традиційно пов'язувалися зі свідерською культурою. Неважко помітити, що плоске свідерське ретушування черешкової частини та пера наконечників

стріл на пластинах з черевця не завжди застосовувалось при їх виготовленні на стоянках Полісся. Характерною особливістю деяких поліських комплексів є виготовлення частин або навіть всього набору наконечників стріл на пластинах, не в свідерській техніці, а за допомогою крутого ретушування, що, як вказувалося вище, є однією з культурозначальних ознак аренсбурзьких пам'яток. Особливо виразно такі пам'ятки представлені в басейнах Верхнього Дніпра та Сожу завдяки працям В. Ф. Копитіна²⁷.

В. Ф. Копитін виділяє тут, поряд з іншими культурними групами, пам'ятки з асиметричними наконечниками, обробленими крутою ретушшю. Найбільш виразну серію таких виробів дає стоянка Боровка, де з півтора десятка наконечників немає жодного обробленого свідерською ретушшю²⁸. Традиція виготовлення наконечників за допомогою крутої ретуші представлена і на більш пізніх мезолітичних пам'ятках Верхнього Подніпров'я, але вже в поєднанні зі свідерською (Коромка, Журавель, Печеніж та ін.). В. Ф. Копитін пов'язує цю традицію з мезінською пізньопалеолітичною культурою, з чим важко погодитись.

На стоянці Боровка та її подібних, наприклад, повністю відсутні пластинки з притупленим краєм, що становлять значний процент знарядь Мезіна. З іншого боку, серед останніх немає прототипів асиметричним круторетушованим наконечникам стоянки Боровка. Однічні форми в колекції Мезіна, на які вказує В. Ф. Копитін, не утворюють серій, а є скоріше випадковими. Згадаємо, що до випадкових форм відніс їх і автор дослідження Мезінської стоянки І. Г. Шовкопляс²⁹.

Більш переконливим здається зв'язок стоянок типу Боровка з аренсбурзькою культурою. Публікації цього комплексу не дають можливості зробити повний аналіз крем'яного інвентаря, але виразна серія наконечників стріл дозволяє вбачати в аренсбурзькій культурі генетичну підоснову пам'яток типу Боровка. Стріли комплексу виготовлені з відщепів за допомогою крутого ретушування і в жодному випадку не мають плоскої свідерської підтески. Тут представлена всі три типи наконечників, характерні для аренсбурзьких пам'яток: прості черешкові, черешкові зі скошеним пером, асиметричні з бічною виїмкою. Останніх особливо багато і представлені вони пізньою модифікацією — «вкладишами алтинівського типу», що відрізняються від власно аренсбурзьких асиметричних наконечників головним чином вкороченими пропорціями. На стоянці Боровка також виявлено два великих наконечники, круторетушовані по всьому периметру, які дещо відрізняються від класичних аренсбурзьких за формою, мають серед останніх найближчі аналогії за технікою обробки.

Враховуючи факт, що на стоянці Боровка не знайдено високих трапецій, її слід датувати першою половиною мезоліту.

Стоянка Боровка та її подібні не є типовими аренсбурзькими пам'ятками, а відносяться до більш пізнього часу, коли аренсбурзька культура почала трансформуватися в нове культурне явище, відоме в басейні Десни під назвою «деснянська мезолітична культура».

Таким чином, на сучасному рівні наших знань виділяється кілька етапів генезису та розвитку деснянської культури, що охоплюють період часу від фінального палеоліту до раннього неоліту. На грани палеоліту та мезоліту носії аренсбурзьких культурних традицій Прибалтики просуваються на схід — в Полісся, в басейни Верхнього Дніпра та Сожу. На їх основі у Верхньому Подніпров'ї складаються пам'ятки типу Боровка, населення яких разом з пізньосвідерським населенням бере участь в генезисі верхньодніпровської пізньомезолітичної культури, за визначенням В. Ф. Копитіна (стоянки Коромка, Журавель, Печеніж та ін.). В середині мезоліту на основі пам'яток типу Боровка, можливо, під впливом комплексів з сегментовидними мікролітами типу Журавка³⁰ (стоянки Журавка, Тимонівка I та II, Загай та ін.), в Подесенні складається перший етап деснянської культури, представлений стоянками типу Пісочний Рів. В цей же час або трохи пізніше

пам'ятки, аналогічні останнім, з'являються в басейні Верхньої Волги та Оки (ієнівська культура, за Л. В. Кольцовим). Пізньомезолітичний етап ієнівської культури характеризується підсиленням впливів бутівської культури та зростанням кількості невеликих високих трапецій в комплексах. Стоянки типу Пісочний Рів були генетичною підосновою пам'яток типу Студенок басейну Десни (Студенок, Попове озеро, Мураги, Селецькі дюни та ін.), що являли собою другий фінальномезолітичний етап деснянської мезолітичної культури. Останні прийняли участь в генезисі раннього етапу ямково-гребінцевого неоліту Десни, представленого стоянками з крем'яним інвентарем типу Вирчище.

¹ Ефименко П. П. Мелкие кремневые орудия геометрических и иных своеобразных очертаний в русских стоянках ранненеолитического возраста. — РАЖ, 1924, 13, вып. 3/4, с. 211—228.

² Рудинський М. Я. Деякі підсумки та найближчі завдання палеонтологічних вивчень у межах УРСР. — В кн.: Антропологія. К., 1931, т. 4, с. 145—184.

³ Воеводский М. В. Мезолитические культуры Восточной Европы. — КСИИМК, 1950, вып. 31, с. 96—120.

⁴ Воеводский М. В., Формозов А. А. Стоянка Песочный Ров на реке Десне. — Там же, вып. 35; Формозов А. А. Этнокультурные области на территории европейской части СССР в каменном веке. — М., 1959, с. 125.

⁵ Воеводский М. В. Мезолитические культуры ..., с. 119.

⁶ Формозов А. А. Проблемы этнокультурной истории каменного века на территории европейской части СССР. — М., 1977, с. 85—88.

⁷ Левенок В. П. Мезолитические и неолитические орудия Селецких дюн. — КСИА АН СССР, 1975, вып. 141, с. 68—75.

⁸ Левенок В. П. Мезолит среднерусского Днепро-Донского междуречья и его роль в сложении местной неолитической культуры. — МИА, 1966, вып. 126, с. 88—98.

⁹ Телегин Д. Я. Вопросы культурно-территориального членения мезолитических памятников Украины. — АИУ 1976—1977 гг. Ужгород, 1978, с. 27; Телегін Д. Я. Мезоліт України. — К., 1982.

¹⁰ Сорокин А. Н. Новые данные по мезолиту бассейна Десны. — В кн.: Актуальные проблемы археологических исследований в Украинской ССР: Тез. докл. респ. конф. молодых ученых. Киев, 1981, с. 14.

¹¹ Заверняев Ф. М. Гравировка на кости и камне Хотылевской верхнепалеолитической стоянки. — СА, 1981, № 4, с. 141—158.

¹² Сорокин А. Н. Новые данные по мезолиту ..., с. 14.

¹³ Левенок В. П. Мезолитические и неолитические орудия ...

¹⁴ Формозов А. А. Проблемы этнокультурной истории ..., с. 86—87; Телегін Д. Я. Мезоліт України, с. 138—148.

¹⁵ Неприна В. И. Неолит ямочно-гребенчатой керамики на Украине. — Киев, 1976, с. 11—34.

¹⁶ Воеводский М. В. Мезолитические культуры ...; Воеводский М. В., Формозов А. А. Стоянка Песочный Ров ...

¹⁷ Телегін Д. Я. Мезоліт України ...

¹⁸ Зализняк Л. Л. Мезолітичні пам'ятки типу Таценки — Кудлаївка. — Археологія, 1976, 20, с. 60—66; Зализняк Л. Л. Мезолитические культуры Украинского Полесья и их место в европейском мезолите. — В кн.: Первобытная археология: поиски и находки. Киев, 1980.

¹⁹ Телегін Д. Я. Мезоліт України ...

²⁰ Крайнов Д. А. Новая мезолитическая стоянка Черная Грязь I. — КСИА АН СССР, 1972, вып. 131, с. 91—98.

²¹ Кольцов Л. В. Мезолитический слой стоянки Алтыново. — Там же, с. 87—90.

²² Бодунов Е. В., Воробьев В. М. Мезолитическая стоянка Старокостянтиновка VI. — СА, 1974, № 4, с. 162—169.

²³ Сидоров В. В., Жилин М. Г. Мезолитическая стоянка Дальний Остров в Подмосковье. — СА, 1975, № 2, с. 224—249.

²⁴ Жилин М. Г., Фролов А. С. Мезолитическая стоянка Ладыжино III. — СА, 1981, № 2, с. 255—260.

²⁵ Римантене Р. К. Палеолит и мезолит Литвы. — Вильнюс, 1971, с. 203; Кольцов Л. В. Финский палеолит и мезолит Южной и Восточной Прибалтики. — М., 1977, с. 216.

²⁶ Там же.

²⁷ Копытин В. Ф. Мезолит Юго-Восточной Белоруссии. — КСИА, 1977, вып. 149, с. 60—66; Копытин В. Ф. Мезолит Юго-Восточной Белоруссии: Автореф. дис. ... канд. ист. наук. — Л., 1977. — 25 с.

²⁸ Там же.

²⁹ Шовкопляс И. Г. Мезинская стоянка. — Киев, 1965, с. 328.

³⁰ Зализняк Л. Л. О генетической подоснове таценки-кудлаевской мезолитической культуры. — В кн.: Древности Среднего Поднепровья. Киев, 1981.

Деснянська мезолітичеська культура

Резюме

В статті освіщається своєобразне культурне явище в басейні Десни, яке протягом 50 років досліджується декількома поколіннями дослідників. Дан по-дробний історико-географічний опис питання та на прикладі нових матеріалів стоянок Песочний Ров та Попово Озеро описані два етапи деснянської мезолітичеської культури. Переосматриваються питання генезиса, хронології, періодизації, історических суджень деснянської культури. Автор генетично сполучає її (послед за Л. В. Кольцовим) з аренсбурзькими пам'ятниками Прибалтики, вводячи як сполучуюче звено між вказанними явищами пам'ятники типу Боровка. Виділяючи в поздньому мезоліту Десни пам'ятники типу Студенок, вони ставлять питання про віднесення начального песочноворского етапа деснянської культури до першої половини мезоліту. Деснянська мезолітичеська культура брала участь в становленні раннього ямочно-гребенчатого неоліту Десни типу Вирчище.

I. T. ЧЕРНЯКОВ

Про призначення деяких предметів з Інгульського скарбу

У 1962 р. поблизу с. Антонівка на притоці р. Інгул Громоклеї випадково було знайдено один з найбільших скарбів доби пізньої бронзи у Північному Причорномор'ї, до якого входило понад 130 виробів. Серед них є два предмети, визначені Е. О. Симоновичем як бляшки невідомого призначення¹. Е. М. Черних теж умовно назвав їх «бляшками з подовженими та вигнутими стержнями»². Справді, ці речі майже унікальні і невідомі в жодному з скарбів пізньобронзової епохи в нашій країні.

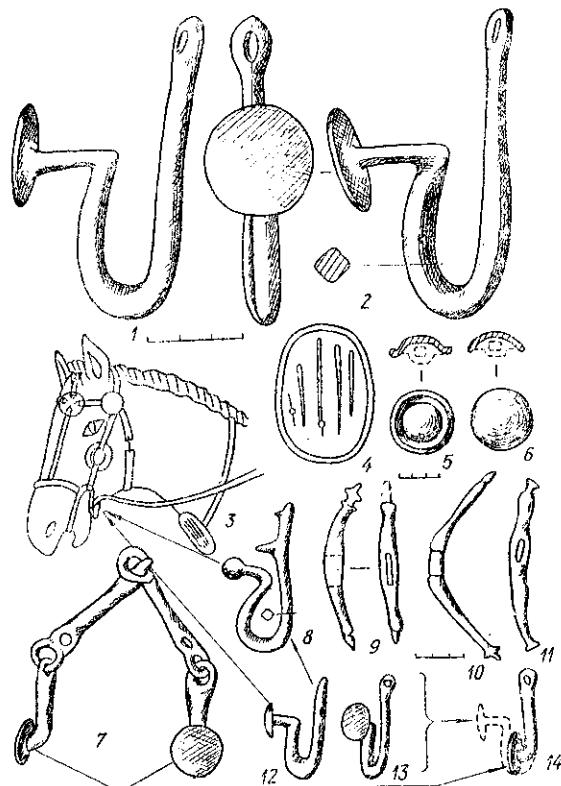
Наводимо докладний опис цих двох предметів, які, за винятком майже непомітних згинів, не відрізняються один від одного і, можливо, були відлиті в одній матриці. Вони являють собою вигнутий чотиригранний стержень, дуже схожий на рибальський гачок, на подовженному кінці якого є литий отвір, а на короткому — невеликий відросток, що закінчується круглою головкою (рис. 1, 1, 2)³. Довжина предмета до вигину — 10 см, довжина «гачка» — 5, відростка — 3 см, діаметр головки — 3,5, розміри отвору на подовженому кінці — 0,5×1,0 см. Товщина стержня у різних місцях коливається від 0,5 до 1,0 см.

Подібний за формою «гачок» входить також до скарбу бронзових речей, що був знайдений у Томешті в 1973 р.⁴ Автор публікації цієї знахідки В. Паладе теж не зміг знайти аналогії та з'ясувати призначення загадкового предмета. Останній відрізняється від інгульських лише тим, що замість отвору на подовженому кінці є два невеликі відростки, а на самому краю «гачка» замість головки — невелика гулька. Розміри його майже повністю збігаються з описаними вище: довжина 9,9, товщина 1,1 см (рис. 1, 8). На наш погляд, ця різниця пояснюється лише тим, що інгульські предмети були відлиті у більш складній двостулковій кам'яній ливарній формі, де застосовувались спеціальні пристрої для відливання отворів та головок. «Гачок» з Томешті теж виготовлений за допомогою такої форми, але пристрої тут були спрощені. Можна вважати, що кінцеві частини (головка та отвір) інгульських «гачків» і предмета з Томешті мали однакову функцію, тобто призначалися для кріplення з ременем.

Враховуючи рідкість таких знахідок серед скарбів бронзової доби та неясність їх призначення, ми вирішили звернутись до аналогічних предметів інших епох, зокрема, найбільш близької до цього часу епохи раннього заліза. Серед цих аналогій передусім звертають увагу своєрідні «гачки», хоч й менших розмірів, які є складовими частинами бронзових вудил. Їх часто називають «допоміжними частинами для кріplення повода» (рис. 1, 5)⁵. Численні знахідки таких металевих ву-

дил зафіковані у Північному Причорномор'ї: Аксай, Високій Могилі, Сімферополі, Басовському городищі, Бутенках, кургані № 375 поблизу с. Костянтинівка, хут. Обривському, Носачівському кургані, Новочеркаському скарбі⁶ та ін.

Якщо взяти ці деталі (допоміжні частини для кріплення повода) окрім від бронзових вудил та порівняти їх з «загадковими» предметами Інгульського скарбу, то в їх формі, конструкції можна знайти багато спільногого (рис. 1, 7, 12—14). Це теж своєрідні бляшки зі стержнями у вигляді «гачка», на одному кінці якого є кругла головка, а на другому — отвір для з'єднання з вудилами. Довжина їх в основному дорівнює 3—6 см. Пристрій з кілець для кріплення повода з Аксая досягає майже 9 см. Відмінність всіх цих складових частин вудил від інгульських предметів полягає у більш спрощеній лінії вигину та менших розмірах. Вважати їх тільки пристосуванням для кріплення повода, на наш погляд, недостатньо, бо найбільші з них могли виконувати роль псаліїв. Таке призначення, певно, мали подібні деталі з Аксая, де в комплексі не знайдено окремих псаліїв. А. Н. Мелентьев відмічає, що при їх використанні завдається біль коню, але наведений аргумент не можна брати до уваги, бо в найстаріших дископодібних кістяних псаліях навіть застосовували шипи.

Металеві деталі кінських вуздечок епохи пізньої бронзи та раннього заліза:

1, 2, 12, 13, 14 — гачкоподібні псалії з Інгульського скарбу; 3 — реконструкція кінської зброй пізньобронзової доби; 4—6 — гіпсові відливки негативів бляшок з матриць Красномаяцького скарбу; 7 — бронзовий вудил з кургану № 375 поблизу с. Костянтинівка (за О. І. Тереножкіним); 8, 9 — бронзові псалії скарбу з Томешті (за В. Паладе); 10 — бронзовий псалій з скарбу Белін (за М. Русу); 11 — бронзовий псалій з скарбу Спелнак (за М. Русу).

І «загадкові» предмети з Інгульського скарбу та «гачок» з Томешті. Про це свідчать не тільки аналогії з вуздечкового набору раннього залізного віку, але й їх значні розміри, що дорівнюють середньому розмірові (10—15 см) кістяних та бронзових псаліїв. Заслуговує на увагу й те, що інгульські деталі є парними, як і потрібно для псаліїв або допоміжних частин для кріплення повода у кінських вуздечках. Стараний погляд дав змогу виявити сліди потерності на їх поверхні у трьох місцях: біля головки, з внутрішнього боку вигину та отвору. Складна форма інгульських псаліїв та сліди спрацьованості допомагають реконструювати їх положення у кінській вуздечці (рис. 1, 3). Отвори на подовженому кінці «гачків» мають овальну форму, їх розміри виключають можливість з'єднання з металевими вудилами, отже, безсумнівно, вони призначалися для м'яких вудил на ремінній основі. Відросток з головкою кріпився з ремінним поводом, на кінці якого було зроблено проріз, тобто з'єднувався з ним як застібка. Широкий вигин

«гачка» припадав, мабуть, на верхню частину щелепи коня і міг бути використаний для кріplення головних ременів кінської вуздечки. Можлива й інша реконструкція інгульської збрui. Отже, як і в кістяних псаліях, в інгульських «гачках» є також три місця для кріplення: на одному кінці — головка, на другому — отвір, посередині — вигин «гачка».

Оскільки на території Північного Причорномор'я невідомі поки що знахідки комплексу металевої кінської збрui пізньобронзової доби, автор для її реконструкції зібрав деякі інші дані, передусім зображення на ливарних матрицях, де є численні деталі вуздечки, що доповнюють її, зокрема різні бляшки для кріplення оздоблення. До набору належать великі круглі бляшки двох типів та вушка для них, зображені на негативах Красномаяцького скарбу ливарних матриць⁷. Їх діаметр — 4,2—4,5 см. Одна з них по краю має рант, друга вигляд гудзика круглої форми (рис. 1, 5, 6). Негатив подібної, але ще більшої бляшки (діаметр 6 см), є також на уламку матриці з Волоської майстерні⁸. Кругла прорізна бляшка (діаметр 4 см) з зображенням « хреста » представлена на матриці ливарної форми з Кардашининки (рис. 1, 3)⁹.

Ці деталі, імовірно, призначалися для кріplення та оздоблення ремінної основи вуздечки на голові коня (див. рис. 1, 3). У складі того ж Красномаяцького скарбу є матриця з негативом великої овальної бляхи у вигляді щитка, довжина якого 9,5 см, ширина — 6,5 см (рис. 1, 4). Її поверхня має вирізи для орнаменту з п'яти горизонтальних ліній¹⁰. Подібна до неї, але трохи менших розмірів зображена і на ливарній матриці з Харківського музею (інв. № 1100). Такі великі щиткоподібні бляхи, можливо, використовувались для кріplення ремінної основи на груді коня (рис. 1, 3). Щодо запропонованої нами реконструкції кінської вуздечки використано різні матеріали епохи пізньої бронзи Північного Причорномор'я.

В зв'язку з виділенням цілого набору деталей кінської вуздечки деякі дослідники, на підставі знахідки на Бериславському поселенні¹¹, датують появу металевих вудил білозерським ступенем пізньої бронзи. О. І. Тереножкін у своїй спеціальній монографії про кіммерійців присвятив окремий розділ історії вуздечкових деталей у Східній Європі, включаючи найбільш поширені аналогії з суміжних територій Центральної та Південної Європи, Кавказу та степів Євразії¹². Йому належить найгрунтовніша класифікація бронзових псаліїв, давніші з яких датуються чорноліським ступенем (900—750 рр. до н. е.). О. І. Тереножкін, аналізуючи кістяні псалії білозерського часу, помітив у них копіювання низьких головок з бронзових виробів, в зв'язку з чим цілком слішно припускати співіснування в епоху пізньої бронзи кістяних та бронзових псаліїв.

Найбільш ранні деталі вуздечки для керування конем відомі у стелових племен Східної Європи на підставі знахідок кістяних псаліїв, у пам'ятках катакомбної, абашивської та зрубної культур, а широке розповсюдження їх почалося у другій половині II тис. до н. е.¹³ Найстародавніші металеві псалії та вудила вперше з'явились у країнах Малої Азії, Переднього Сходу та в Мікенах у середині II тис. до н. е.¹⁴ Майже не відставали від них і племена Південно-Східної та Центральної Європи, де такі речі існували з XIII ст. до н. е.¹⁵

Кістяні псалії у Північно-Західному Причорномор'ї відомі на пам'ятках культур Ноа та сабатинівської¹⁶. Металеві псалії з Інгульського скарбу — перша знахідка такого роду у Північному Причорномор'ї. Матеріали скарбу датуються тим же часом, що й існування цих культур (XIII—XII ст. до н. е.). Таким чином, інтерпретуючи знайдені в його складі «загадкові» предмети як деталі кінської збрui, ми можемо припускати появу металевого вуздечкового набору в Північному Причорномор'ї у більш ранній час, ніж це вважалось досі, тобто у сабатинівський період пізньої бронзи (XIII—XII ст. до н. е.) Металеві

частини вузди чорногорівського часу — це вже повністю розвинуті форми та деталі найстародавнішого металевого приладдя для правлення конем. Логічно припустити, що надто довгим був шлях їх морфологічного розвитку, трансформації та уніфікації окремих вузлів вуздечкового набору. Інгульські предмети показують, мабуть, початковий етап морфологічного розвитку тилу металевих допоміжних частин вудил для кріплення повода, широко розповсюджених у кіммерійських пам'ятках¹⁷. Їх призначення у ролі псаліїв поступово змінилось і вони почали пристосовуватись лише для кріплення поводу (раніше у них була подвійна функція). Цілком імовірно, що зігнуті псалії чорногорівського типу та псалії із загнутим кінцем і боковими отворами (петельками) теж зазнали впливу інгульських бронзових деталей вуздечки.

Як згадувалось вище, у сабатинівський час кістяні та бронзові псалії співіснують. Поряд з прямыми псаліями типу Тосег-С та з «молоточкоподібними» виступами з'являються вигнуті кістяні, які мали три отвори в одній площині¹⁸, і, можливо, були конструктивною основою для створення металевих гачкоподібних псаліїв інгульського типу. Про поширення таких типів свідчить екземпляр, знайдений у складі скарбу з Томешті. Серед 32 виробів тут є серпи, одновушковий кельт, підвіска та інші речі, які В. Паладе датує XIII ст. до н. е. та зараховує до комплексів культури Ноа¹⁹. Цікаво, що у складі цього скарбу є другий бронзовий псалій (довжиною 10,6 см), який майже повністю повторює форми кістяних зразків з Тосега²⁰. Хоч він зовсім не схожий на перший, але разом з ним у комплексі становить пару. Можливо, це дуже рідкий випадок одночасного використання за якихось особливих обставин в одній вуздечці металевих псаліїв двох різних типів. Останній з них має трохи вигнутий корпус з прямокутним отвором посередині, кінці оформлені у вигляді шипів, на одному з яких є два відростки (рис. 1, 9). Подібний бронзовий псалій, але без отворів, входить до складу скарбу бронзових речей з Беліна (рис. 1, 10)²¹. Деякою мірою близький за формою ще один екземпляр з трьома отворами в одній площині зі скарбу Спелнак (рис. 1, 11)²².

Наведені приклади знахідок однотипних псаліїв з різним оформленням отворів або без них (Інгульський скарб, Томешті, Белін, Спелнак), на наш погляд, примушують дещо по-іншому ставитись до абсолютизації оформлення отворів у визначені типології та хронології також кістяних псаліїв. Як отвори, так і шили або відростки відігравали одну роль: надійне кріплення м'яких частин вуздечки за допомогою різних засобів. Мабуть, головним у визначені типу псаліїв є їх форма. М. Русу вважає, що псалії з отворами в одній площині або в різних напрямках мали неоднакове призначення²³. Перші використовувались для керування конем при верховій їзді, а другі — при запряганні коней у колісниці чи візки.

Виділення найбільш ранніх металевих псаліїв Інгульського типу свідчить про те, що розвиток деталей кінської вуздечки йшов складним шляхом, а іноді й різними шляхами, які взаємно доповнювались в окремих випадках. Пошуки раціональних форм були тривалими і включали досягнення багатьох винахідників на різних територіях стародавнього світу, між якими існували певні економічні та культурні зв'язки, на що вказують знахідки бронзових скарбів.

Незвичайна форма інгульських псаліїв не може поставити під сумнів їх використання у цьому призначенні. Про це свідчать їх значні розміри, характер потертостей на поверхні, а також ряд аналогій. Ще більш дивовижними здаються форми кістяних псаліїв з євразійських степів бронзової епохи, серед яких К. Ф. Смирнов виділив п'ять типів²⁴. Використання металу для виготовлення деталей кінської вуздечки давало широку можливість не тільки відтворювати старі форми виробів з кістки та рогу, а й ще більшою мірою створювати нові конструкції і типи, часто дуже далекі від попередніх. Значний розвиток

металургії в межах Карпатської металургійної області, до якої входила і значна територія Північного Причорномор'я²⁵, став основою для створення вже в бронзовому віці металевих вудил, найдавніші типи яких є, наприклад, у складі скарбу Уісара²⁶.

Відомо, яка важлива роль належала коню у сабатинівських племен. Знахідки кінських кісток на поселеннях становлять від 9 до 26%, а на Анатолівському селищі навіть 38%²⁷. А. А. Браунер на поселенні поблизу Сухого лиману визначив кістки трьох порід коней: тонконогової — верхової, ширококостої — тяглової та змішаного типу²⁸. Безперечно, в епоху пізньої бронзи у Північному Причорномор'ї коня використовували як для верхової ізди, про що свідчать знахідки кістяних та бронзових псаліїв, так і для запрягання у візки та колісниці. Наявність останніх на території степів Євразії за доби бронзи нещодавно була доведена М. М. Чередниченком²⁹. Зростаюча роль коня, чому в значній мірі сприяло удосконалення кінської вуздечки, особливо з металевими деталями, мала великий вплив на розвиток економіки та військової справи.

¹ Симонович Э. А. Ингульский клад. — СА, 1966, № 1, с. 127—147, рис. 2, 5, 6.

² Черных Е. Н. Древняя металлообработка на Юго-Западе СССР. — М., 1976, с. 129, табл. XI, 28 (тип. V-22).

³ Ингульский скарб зберігається у фондах Одеського археологічного музею АН УРСР (інв. номер «невідомих» предметів — 80 165 (1—2)).

⁴ Palade V. Deposit de obiecte din epoca bronzului de la Tornestii, comuna Pogana (Judestul Vaslui). — SCIV, 1976, 2, т. 4, р. 239, tab. 2, 6.

Л. О. Новикова знайшла аналогії цим інгульським предметам в дугоподібно вигнутиму гачку з Улмі-Літені (Новикова Л. А. Западные связи северопричерноморского очага металлообработки в эпоху поздней бронзы. — СА, 1976, № 3, с. 43, рис. 1, XXI). На наш погляд, це порівняння не зовсім вдале, бо є важливіші відмінності як у формі, так і в розмірі виробів.

⁵ Тереножкин А. И. Киммерийцы. — Киев, 1976, с. 24—89, рис. 3, 4; 6, 8; 17, 1; 26, 4; 27, 1; 37, 9; 38, 10—13; 41, 5; 45, 1—4.

⁶ Мелентьев А. Н. Некоторые детали конской упряжи киммерийского времени. — КСИА АН СССР, 1967, вып. 112, с. 38—44, рис. 7, 2, 7. Бидзіля В. И., Яковенко Э. В. Киммерийские погребения Высокой Могилы. — СА, 1974, № 1, с. 154, рис. 8; Щепинский А. А. Погребение начала железного века у Симферополя. — КСИА АН УССР, 1962, вып. 12, с. 57—65; Шрамко Б. А. Походження племен раннього залізного віку на території лісостепового лівобережжя України. — Питання історії народів СРСР, 1972, вип. 14, рис. 1, 1; Ковпаненко Г. Т. Погребение VIII—VII вв. до н. э. в басейні р. Ворсклы. — КСИА АН УССР, 1962, вып. 12, с. 66—72; Тереножкин А. И. Указ. соч., с. 24—89; Ковпаненко Г. Т. Ночасівський курган VIII—VII вв. до н. е. — Археологія, 1966, вип. 20, с. 175, рис. 1, 1—3; Иессен А. А. К вопросу о памятниках VIII—VII вв. до н. э. на юге европейской части СССР. — СА, 1953, № 28, с. 51, рис. 1, 3.

⁷ Черняков И. Т. Красномаяцкий клад литеїщика. — КСОГАМ за 1963 год, 1965, с. 101, 109, 121, рис. 7, 5; 10, 5; 15, 11, 12.

⁸ Бодянський О. В. Археологічні дослідження в межах порожистої частини Дніпра в 1947—1948 рр. — АП УРСР, 1952, т. 4, с. 169—172. Вказані нами матриця не опублікована. І. М. Шарафутдинова вважає цей негатив бронзовим дзеркальцем (Шарафутдинова И. Н. Племена степного Поднепровья в эпоху поздней бронзы: Автореф. дис. ... канд. ист. наук. — Киев, 1975, с. 18—19).

⁹ Кривцова-Гракова О. А. Степное Поволжье и Причерноморье в эпоху поздней бронзы. — МИА, 1955, № 46, с. 138, рис. 33, 16.

¹⁰ Черняков И. Т. Указ. соч., с. 102, 121, рис. 8, 7; 15, 1, 10.

¹¹ Лесков А. М. Предскифский период в степях Северного Причерноморья. — В кн.: ПСА, 1971, с. 86.

¹² Тереножкин А. И. Указ. соч., с. 147—185.

¹³ Смирнов К. Ф. Археологические данные о всадниках Поволжско-Уральских степей. — СА, 1961, № 1, с. 46—72.

¹⁴ Там же, с. 56, рис. 6.

¹⁵ Руслу М. «Докиммерийские» детали конской сбруи из Трансильвании. — Dacia, Н. С., 1960, 4, с. 161—180.

¹⁶ Шарафутдинова И. Н. К вопросу о сабатиновской культуре. — СА, 1968, № 3, с. 27, рис. 3, 49—52; Florescu A. C. Contributii la cunoasterea culturii Nouă. — AM, Н.—М., 1964, р. 175—176.

¹⁷ Тереножкин А. И. Указ. соч., с. 147—185.

¹⁸ Шарафутдинова И. Н. К вопросу о сабатиновской культуре, с. 27.

¹⁹ Palade V. Op. cit., с. 239.

²⁰ Morcolics A. Mors en boinde cerf sur la territoire du bassin des Carpates. — In: AAN. Budapest, 1953, p. 81—84.

- ²¹ Руслан М. Указ. соч., рис. 1, 11.
- ²² Там же, рис. 1, 5.
- ²³ Там же, с. 166.
- ²⁴ Черных Е. Н. Указ. соч., с. 120.
- ²⁵ Руслан М. Указ. соч., рис. 1, 26.
- ²⁶ Цалкин В. И. Древнейшие домашние животные Восточной Европы. — М., 1970, с. 203—204.
- ²⁷ Черняков И. Т. Племена Северо-Западного Причерноморья в позднем бронзовом веке: Автограф дис. ... канд. ист. наук. — Киев, 1975, с. 25.
- ²⁸ Чередищенко Н. Н. Колесницы эпохи поздней бронзы. — В кн.: Энеолит — бронзовый век Украины. Киев, 1976, с. 135—150.
- ²⁹ Там же.

И. Т. ЧЕРНЯКОВ

О назначении некоторых предметов Из Ингульского клада

Резюме

Среди наиболее богатого в Северном Причерноморье Ингульского клада бронзовых изделий находится два предмета, назначение которых до сих пор не было выяснено. Автор на основании аналогий с подобными предметами раннекорейского века, а также находки аналогичного «загадочного» крючка из Томештского клада определяет их как один из древнейших металлических типов бронзовых псалиев в Юго-Восточной Европе. В статье приводится реконструкция конской уздечки бронзовой эпохи, для чего привлекаются негативы уздечных блях на литейных матрицах причерноморского региона. Учитывая хронологию кладов позднебронзового века и памятников культур Ноа и сабатиновской, автор относит появление металлического уздечного набора в Северном Причерноморье к XIII в. до н. э.

В. Ю. МУРЗИН

Проблема походження скіфів в сучасній історіографії

Незважаючи на тривалий — майже двохсотрічний розвиток скіфознавства, в останньому і понині існує ряд «споконвічних» проблем, що не змінно посідають центральне місце у пошуках скіфологів усіх поколінь. До числа таких проблем, поряд з питаннями етногеографії Скіфії, відноситься і проблема походження скіфів і скіфської культури. Характерною особливістю вивчення цієї проблеми, на наш погляд, є та обставина, що нагромаджений на сьогодні великий археологічний матеріал, який у багатьох випадках докорінно змінює наші уявлення про деякі окремі питання скіфознавства, в той же час неспроможний якісно змінити підхід до розв'язання проблеми походження скіфів та скіфської культури, не дає можливості знайти принципово інші, ніж двадцять років тому, шляхи її з'ясування. Тому першорядним завданням зараз, як нам здається, є не стільки створення нових концепцій та гіпотез про походження скіфів, скільки оцінка того, що зроблено в цьому плані.

Як відомо, біля джерел сучасного скіфознавства знаходився М. І. Ростовцев, який по праву вважається засновником скіфології як окремої галузі історико-археологічної науки. Розглядаючи в своїх працях практично всі питання, пов'язані з історією та археологією скіфів, М. І. Ростовцев не приділяв особливої уваги походженню скіфів, напевно вважаючи цю проблему досить ясною. На його думку, до VI ст. до н. е. величезні степи Прикубання та Північного Причорномор'я вже були заселені прийшлими скіфами-іранцями, що й визначило, таким чином, культурну і етнічну однорідність цих областей¹.

Проте М. І. Ростовцев припускав наявність в Скіфії деяких залишків місцевого доскіфського населення, цілком асимільованого прийшлимиnomadами. З особливою чіткістю він висловив цю думку при розгляді двох груп пам'яток скіфського часу — кубанської та середньодніпровської: «Обидві ці групи в їх доскіфському розвитку відрізнялись ... та якщо в епоху, що нас цікавить, вони все ж таки ста-

новлять одну групу, то лише тому, що на місцевий уклад і тут, і там нашарувався східний, іранський, скіфський уклад життя кочовиків-забойників»².

Для з'ясування археологічного вигляду цього доскіфського населення багато зробив В. О. Городцов, який спробував дослідити найпізніший передскіфський період у Степовому Причорномор'ї та ідентифікувати попередників скіфів — кіммерійців, відомих до цього лише за писемними джерелами, з носіями конкретної археологічної культури³. З цією метою В. О. Городцов запропонував зіставити типи речей кіммерійського часу, що поширювались в сусідніх з Північним Причорномор'ям територіях (Західна Європа, Кавказ, Середня та Східна Росія), з південно-російськими, північнопричорноморськими типами. В результаті він виділив деякі зразки предметів озброєння та знарядь праці, які були синхронізовані ним з часом перебування в північнопричорноморських степах історичних кіммерійців та пов'язані з останніми. Більшість з цих предметів мала відношення до зрубної культури.

Погляди М. І. Ростовцева і В. О. Городцова відносно характеру найпізнішого передскіфського і початкового скіфського періодів впливали на розвиток скіфознавства досить тривалий час. Показовою в цьому відношенні є праця Б. М. Гракова «Скіфи»⁴, написана в 40-ві роки, основні положення якої базуються на згаданих висновках його попередників.

Істотні зміни відбулися на початку 50-х років і пов'язані з розгортанням широких і масових досліджень пам'яток доскіфського та скіфського періодів на території Північного Причорномор'я. В цих умовах стало можливим виконання основної на даному етапі скіфознавства мети, сформульованої на Московській археологічній нараді 1945 р.⁵ — поглиблого вивчення локальних варіантів скіфської культури та їх генетичних джерел.

У межах вивчення цього питання велике значення мало дослідження зрубної культури, проведене О. О. Кривцовою-Граковою. Вона переконливо довела, що територією формування цієї культури було Поволжя, а поява зрубних племен, які пов'язувались нею з історичними кіммерійцями, західніше, у Північному Причорномор'ї, стала наслідком просування зрубних племен в другій чверті II тис. до н. е.⁶

Інакше підійшов до нових фактів М. І. Артамонов. Він висловив думку про те, що ніякої зміни населення в VII ст. до н. е. в північно-причорноморських степах не було, а розповідь Геродота про витіснення кіммерійців скіфами є переказом більш стародавньої традиції, що виникла в момент появи зрубної культури та зникнення катакомбної. У зв'язку з цим носії катакомбної культури ідентифікувались М. І. Артамоновим з кіммерійцями, а зрубної — із скіфами⁷.

Висновки М. І. Артамонова знаходять підтримку у Б. М. Гракова. Так, у праці, написаній ним разом з Г. І. Мелюковою, зокрема відзначалося: «У власне скіфську епоху, тобто з VII по III ст. до н. е., ...від околиць Одеси до дельти Дону простежується разюча єдність культури в археологічному змісті. На всьому цьому протязі, включаючи і Крим, корені матеріальної культури сягають в епоху пізньої бронзи. В кінці II тис. до н. е. в Північне Причорномор'я просунулися з Нижнього Поволжя і Дону носії пізнього ступеня зрубної культури і зайняли усе Приазов'я, північно-західні причорноморські і кримські степи. Цим рухом були охоплені значні простори. О. О. Кривцова-Гракова умовно назвала цю культуру кіммерійською. Проте наявність скіфів вже в IX—VIII ст. до н. е. на території українських степів мимоволі примусила бачити у носіях цієї культури скіфів, тим більше, що територія історичних кіммерійців більше пов'язана з Керченським півостровом, але не з усіма степами Приазов'я і Причорномор'я. Б. М. Граков припускає, що було два періоди пересування — більш ранній і більш пізній, що кіммерійці і скіфи, які жили поруч, вже з раннього часу були подібні за культурою так, що пересування інших було важко помітити. Б. М. Гра-

ков взагалі розуміє під рухом зрубної культури із сходу відзначене Геродотом пересування, але цей рух не був стрімким, як йому здається, а поступовим»⁸.

Остаточно точка зору щодо зв'язку скіфської культури із зрубною сформувалась після виходу із друку нової праці О. О. Кривцової-Гракової⁹. В своєму монографічному дослідженні, яке присвячене зрубній культурі, вона дійшла висновку, що поява останньої в степовій частині Північного Причорномор'я відноситься до початку другого періоду цієї культури, тобто до кінця II тис. до н. е., а існує вона тут до VII ст. до н. е., маючи протягом цього періоду два етапи свого розвитку — білозерський і сабатинівський.

Вивчаючи керамічні комплекси білозерського і сабатинівського етапів, О. О. Кривцова-Гракова вважала, що сабатинівська кераміка, яка є наслідком розвитку білозерської, разом з тим найтісніше пов'язана з керамікою виділених нею поселень часу переходного від доскіфського до скіфського, зокрема поселення Обіточна ХІІ. В свою чергу, кераміка цих поселень переходного періоду стала основою для формування ранньоскіфського керамічного комплексу, відомого з розкопок таких пам'яток, як поселення Вікторівка I, поблизу Широкої балки, сіл Станіслав та Олександровка¹⁰.

Отже, автор не тільки вважала, що зрубна культура є найпізнішою передскіфською культурою північнопричорноморського степу, а й висловила думку про генетичний зв'язок зрубної та скіфської культур¹¹.

З цього часу теорія походження скіфської культури на основі зрубної, відома в літературі як «автохтонна» концепція, здавалось, отримала надійне археологічне обґрунтування. Однак слід відзначити, що в поглядах самих засновників цієї теорії — Б. М. Гракова і М. І. Артамонова — були деякі розбіжності часткового характеру, які не стосувалися суті створеної ними теорії. В цьому зв'язку цікавим для нас є висловлювання І. В. Яценко, яка відзначає, що і Б. М. Граков, і М. І. Артамонов пов'язують появу скіфів в Північному Причорномор'ї з рухом на захід племен зрубної культури, а не згодні вони «лише в поглядах, до якого періоду відноситься це вторгнення. М. І. Артамонов відносить появу всіх скіфських племен до початку проникнення зрубної культури, Б. М. Граков вважає зрубну культуру основою, що послужила для формування степової скіфської культури, а носіїв її — для формування скіфських племен. Появу ж скіфів царських він пов'язує з останньою хвилею просування зрубної культури із Поволжя»¹².

Розвиток поглядів Б. М. Гракова і М. І. Артамонова простежується в їх останніх працях¹³. За М. І. Артамоновим, історія появи скіфів в Північному Причорномор'ї виглядає так. В середині II тис. до н. е. племена скіфів-зрубників, які просунулися на захід, витіснили із Північного Причорномор'я кіммерійців-ката콤бників, причому останні під на-тиском скіфів розділилися на дві частини, перша з яких пішла за Дунай, а друга осіла в Передкавказі. Протягом тривалого періоду — до VII ст. до н. е. — кіммерійці і скіфи мешкали в Північному Причорномор'ї та займали сусідні області. За цей час кіммерійці перейняли скіфську культуру, яка була презентована у цей час пам'ятками зрубного типу. Цим припущенням М. І. Артамонов намагається пояснити той факт, що пам'ятки катакомбної культури цього часу невідомі. Далі за кіммерійцями на території, що лежить на південь від Головного Кавказького хребта, проникають і скіфи. Під час перебування в Передній Азії скіфи і кіммерійці переймають ту культуру, яка відома в причорноморських степах з VII ст. до н. е.

Ототожнення М. І. Артамоновим носіїв катакомбної культури з кіммерійцями поступово знаходить підтримку і Б. М. Гракова. У праці «Скифы», розглядаючи появу в Північному Причорномор'ї племен зрубної культури, Б. М. Граков, зокрема, писав: «На своєму шляху вони зустріли «ката콤бну» культуру ... Якщо кіммерійці склалися вже в ІІ тис. до н. е., то їх первісна культура — катакомбна. У племен кат-

комбної культури наприкінці їх існування є чимало наслідувань зрубній в кераміці та в деяких прикрасах. Проте племена зрубної культури (явні предки скіфів) ... надалі начисто витіснили катакомбну»¹⁴. Але витіснення катакомбної культури зрубною не привело до витіснення із Північного Причорномор'я катакомбного населення, яке перейняло культуру зрубних племен. Таким чином, Б. М. Граков приходить до висновку, що зрубна матеріальна культура в цей час була характерна як для власне зрубного населення — предків скіфів, так і для кіммерійців — нащадків катакомбників. Кінцева перемога скіфів і цілковите завоювання ними причорноморського степу пов'язується Б. М. Граковим з приходом у VII ст. до н. е. зі сходу нової хвилі скіфських племен¹⁵.

Підсумовуючи сказане вище щодо поглядів Б. М. Гракова і М. І. Артамонова, можна констатувати: 1) безпосередньо попередницею скіфської культури в Північному Причорномор'ї, за їх думкою, була зрубна; 2) з носіями останньої в цілому генетично пов'язане походження скіфського етносу; 3) формування власне скіфської культури в VII ст. до н. е. обумовлене, за М. І. Артамоновим, впливом передньоазіатської цивілізації або, згідно з Б. М. Граковим, з самостійним місцевим розвитком зрубної культури.

Одночасно з розвитком «автохтонної» концепції відбувався дальший пошук генетичних коренів скіфської культури в рамках «традиційних» поглядів, які пов'язують появу елементів скіфської культури на півдні європейської частини СРСР з переселенням сюди на початку VII ст. до н. е. власне скіфських племен.

Найважливішою в цьому відношенні подією було дослідження двошарового поселення зрубної культури поблизу с. Ушкалка, в результаті чого з'ясувалось, що сабатинівський етап зрубної культури є більш раннім, ніж білозерський¹⁶. Стало зрозумілим, що культура сабатинівського етапу і скіфська, які мали, на думку О. О. Кривцової-Гракової, генетичний зв'язок, відокремлені одна від одної часом існування білозерського етапу.

Імовірність зв'язку зрубної і скіфської культур ще більш зменшувалась в міру того, як поступово з'ясовувалось, що не тільки сабатинівський етап, але й сама зрубна культура відокремлені від скіфського часу досить значним (IX—VIII ст. до н. е.) хронологічним відрізком, протягом якого була поширенна археологічна культура, відома зараз як культура типу Чорногорівки — Новочеркаського скарбу бронз.

Історія вичленення цієї культури така. У 1952 р. була опублікована стаття О. І. Тереножкіна, в якій автор об'єднав такі кургани, як Чорногорівський, Камишувахський, Мала Цимбалка, курган поблизу хут. Обривського, в єдину культурно-хронологічну групу і, спираючись на аналіз їх інвентаря, зокрема спорядження коня, і порівняння цього інвентаря з речами Кам'яномостського могильника на Північному Кавказі, чорноліської культури Дніпровського лісостепового Правобережжя і так званої франко-кіммерійської культури Задунав'я, переконливо довів належність цих пам'яток до найпізнішого передскіфського періоду¹⁷.

Через рік після публікації статті О. І. Тереножкіна вийшла робота О. О. Іессена, присвячена розв'язанню цього ж завдання — визначеню кола пізніх передскіфських пам'яток¹⁸. На відміну від О. І. Тереножкіна, який виділив лам'ятки типу Чорногорівки, О. О. Іессен звернув увагу на пам'ятки іншого виду, серед яких найбільш відомий скарб бронз, знайдений 1939 р. у м. Новочеркаську. Пам'ятки новочеркаського типу були віднесені О. О. Іессеном до VIII—VII ст. до н. е., тобто приблизно до того ж часу, коли існували і пам'ятки типу Чорногорівка. Що стосується етнічної принадлежності новочеркаських пам'яток, О. О. Іессен висловив думку, згідно з якою вони могли бути залишені як історичними кіммерійцями, так і найдавнішими скіфами¹⁹. Залишалося відкритим і питання про хронологічне співвідношення двох вищеназваних груп найпізніших передскіфських пам'яток.

Розробка цих проблем значною мірою пов'язана з ім'ям О. І. Тереножкіна. Проаналізувавши матеріали, одержані М. В. Ачфімовим при розкопках Миколаївського та Кубанського могильників протомеотської культури²⁰, О. І. Тереножкін вперше довів, що найпізніша передскіфська культура представлена двома послідовними історичними етапами — черногорівським (пам'ятки типу Черногорівки, Малої Цимбалки, Комишувахи) та новочеркаським (пам'ятки типу Зольного кургану, Високої Могили, Новочеркаського скарбу бронз). Час існування цих двох етапів віднесено до 900—650 рр. до н. е.²¹

Згідно з О. І. Тереножкіним, культура типу Черногорівки — Новочеркаського скарбу продовжує лінію розвитку зрубної культури, що передує їй, ускладнену на черногорівському етапі значним східним впливом (карасукські мечі і кинджали, спорядження коня тощо), та в той же час в основних своїх компонентах — озброєнні, наборах вуздечок, геометричному стилі в мистецтві — досить відрізняється від скіфської культури, яка змінює її в VII ст. до н. е. Спираючись на сказане, О. І. Тереножкін дійшов висновку: 1) культуру типу Черногорівки — Новочеркаського скарбу слід розглядати як культуру історичних кіммерійців; 2) культура типу Черногорівки — Новочеркаського скарбу не трансформується в найдавнішу скіфську, а змінюється останньою чисто механічно — при цьому формування власне скіфської культури відбувається задовго до VII ст. до н. е. на просторах Центральної Азії.²²

Суттєву роль в зміцненні позицій О. І. Тереножкіна відіграво дослідження пам'ятки, розташованої на величезній відстані від причорноморських степів, — кургану Аржан в Туві²³. Винятковість цієї пам'ятки в тому, що хронологічно вона відноситься до часу існування в Північному Причорномор'ї черногорівсько-новочеркаської культури, а деякі знайдені тут речі являють собою цілком розвинуті зразки скіфської матеріальної культури і витвори мистецтва, виконані в дусі скіфського звіриного стилю. Ці знахідки відповідали запропонованій О. І. Тереножкіним схемі, згідно якої складання власної скіфської культури відбувалося в глибинних районах Азії ще в VIII ст. до н. е., тобто раніше, ніж в Північному Причорномор'ї. При цьому необхідно зазначити таке. Хоч О. І. Тереножкін був найбільш послідовним прихильником привнесеного, по відношенню до Північного Причорномор'я, характеру скіфської культури, він, проте, ніколи не заперечував проти включення деякого передскіфського (кіммерійського) етнічного компоненту у склад скіфського етносу і припускав генетичний зв'язок певних складових частин скіфської культури з культурою типу Черногорівки — Новочеркаського скарбу. Це стосувалось, насамперед, скіфського поховального ритуалу, комплексу скіфської ліпної кераміки і т. п.²⁴ Ця особливість поглядів О. І. Тереножкіна, досить важлива для нашого дальнішого дослідження, неодноразово відзначалась в працях його колег, наприклад, зовсім недавно в статті І. В. Яценко та Д. С. Раєвського²⁵, але навряд чи впливала на загальну оцінку його позиції.

Проте повернемось до викладу наступних подій. Виявлення нових археологічних матеріалів, особливо пам'яток типу Черногорівки — Новочеркаського скарбу і кургану Аржан, і пов'язані з цим певні успіхи прихильників «традиційного» підходу до вирішення досліджуваної проблеми — все це не могло не відбитися на розвитку «автохтонної» теорії, перед захисниками якої постало завдання — пов'язати нові дані з основними моментами їх концепції. У цьому зв'язку відзначимо праці О. М. Лескова, І. В. Яценко і Д. С. Раєвського.

Погляди першого з названих авторів є найбільш близькими до основ « класичного автохтонізму », скоригованих з врахуванням існування пам'яток Черногорівсько-Новочеркаського типу і хронології останніх. Як видно з недавньої праці О. М. Лескова, кіммерійцями, з його точки зору, були носії черногорівської культури, яка виникла в Північному Причорномор'ї на основі зрубної, а найдавнішу скіфську культуру О. М. Лесков вбачає в пам'ятках новочеркаського типу, генетично

пов'язаних зі зрубною культурою Передкавказзя і Поволжя²⁶. По суті, у даному випадку ми маємо справу з прямим продовженням лінії поглядів Б. М. Гракова і М. І. Артамонова, лише з тією різницею, що засновники «автохтонної» теорії безпосередньо пов'язували зрубну культуру і власне скіфську (VII ст. до н. е.), а О. М. Лесков поєднує ці культури за допомогою додаткової ланки — пам'яток типу Чорного-рівки — Новочеркаського скарбу.

Своєрідною захисною реакцією на відкриття кургану Аржан, яке викликало поживлення в таборі прихильників «традиційних» поглядів, було виникнення ще одного із напрямів «автохтонізму», відомого зараз як «поліцентризм». Характерною його ознакою є поширення ідеї щодо незалежного і самостійного розвитку, що має місцеві корені, не лише на скіфську культуру, але й на інші, споріднені з нею культури Євразії. Цей напрям, засновником якого був один з дослідників Аржана М. П. Грязнов²⁷, в скіфській археології найбільш постійно був підтриманий І. В. Яценко і Д. С. Раевським, на думку яких при розв'язанні питання про генезис скіфської культури саме з позиції «поліцентризму» «значною мірою втрачає свою гостроту питання, яке широко обговорюється в останні роки, про хронологічне співвідношення пам'яток ранньоскіфського часу із східних та західних областей степового поясу, в першу чергу про дату тувинського кургану Аржан. Навіть якщо визнати, що за часом він передує пам'яткам скіфської культури Причорномор'я (що, однак, не можна вважати остаточно доведеним), не є імовірним вбачати в ньому джерело формування цієї культури»²⁸.

Таким чином, ми коротко розглянули історію вивчення проблеми походження скіфів і скіфської культури. Безумовно, на дослідження цього питання протягом останніх тридцяти років визначальний вплив мало існування двох різних підходів до його розв'язання — «автохтонного» і «традиційного», відсутність единого відправного пункту в пошуках різних дослідників. При цьому притаманне їм інколи і цілком зрозуміле бажання в кожному випадку довести невразливість позиції, яку вони захищають, часто призводило до протилежної інтерпретації одних і тих же, иоки ще не дуже численних фактів. Ця обставина надає дискусії, яка ведеться і зараз, дещо формального характеру. Між тим в кожній із даних теорій — «автохтонній» і «традиційній», як і в кожній науковій концепції, безсумнівно, існує раціональне зерно, існують передумови для вірного розв'язання поставленого завдання. Ключем для розуміння цього позитивного моменту може бути, на наш погляд, наявність певної єдності в позиціях Б. М. Гракова і О. І. Тереножкіна, так не схожих на перший погляд. Ця єдність проявляється в тому, що перший з названих дослідників притускав участь певного прийшлого компоненту («скіфів царських») в кінцевому формуванні скіфських племен, а другий ніколи не заперечував проти присутності в скіфському етносі деякої частини місцевого доскіфського населення. Подібних же поглядів дотримувався і О. О. Іессен, який писав: «В моїй уяві кіммерійці очолювали перше велике об'єднання племен..., а потім вони, очевидно, на рубежі VIII і VII ст. до н. е. частково були витіснені з Північного Причорномор'я чужинцями зі сходу, після чого і склалося у нас на півдні скіфське об'єднання. Разом з тим, безсумнівно, що не може бути й мови про повну зміну населення в цей час»²⁹.

Іншими словами, якщо абстрагуватися від деяких окремих деталей, скіфський етнос в уяві названих дослідників є результатом змішання племен, які прийшли зі сходу в VII ст. до н. е., з місцевим причорноморським населенням. Немає особливої потреби доводити, що така схема дуже нагадує висновки М. І. Ростовцева. В такому випадку «автохтонна» і «традиційна» теорії не тільки мають спільні джерела в історичних побудовах 20-х років, а й реально відображають різні сторони одного й того ж етногенетичного процесу, що відбувався з VII ст. до н. е. на степових просторах півдня європейської частини СРСР.

З цього висновку випливає, що існуючі зараз суперечності в питанні про генезис скіфської культури досить відносні. Як відомо, найбільш поширені три варіанти розв'язання цієї проблеми. Так, за Б. М. Граковим, скіфська культура формується на місцевій причорноморській основі; за М. І. Артамоновим — виникає під впливом передньоазіатської цивілізації; згідно з О. І. Тереножкіним, складається, в цілому, в глибинних районах Азії. Ці точки зору, як ми переконані, об'єктивно відповідають характеру процесу формування скіфського етносу на основі місцевого й прийшлого населення, який проходив в умовах передньоазіатських походів, що відігравали роль своєрідного «котла», в якому сплавилися воєдино ці різні за походженням етнічні компоненти.

Дійсно, в скіфській культурі VII—VI ст. до н. е. можна досить чітко розрізнати три групи елементів: передньоазіатську, місцеву та східну (центральноазіатську). Найбільш виразна з них перша.

Впливом передньоазіатської цивілізації пояснюється наявність у скіфів захисного (зокрема панцирного) обладунку воїна³⁰ та бойового коня³¹, деяких образів та іконографічних схем скіфського звіриного стилю, зокрема грифона³², геральдично протиставлених у вигляді левів та ін.³³ Не викликає сумніву і певна роль передньоазіатського впливу на остаточне оформлення скіфського монументального мистецтва, що виявилося в запозиченні скіфськими майстрами певних художніх прийомів, застосування яких привело до поступового розвитку скіфських стел у напрямку об'ємних статуй³⁴.

Більш складним є виділення місцевих та привнесених зі сходу складових частин скіфської культури. Це обумовлено тим, що і місцева передскіфська культура, і привнесена зі сходу в VII ст. до н. е. культура прийшлихnomadів були досить близькими і являли собою локальні варіанти загальних культурних досягнень, здобутих іраномовними кочовиками Євразії на початку ранньої залізної доби. Проте дещо в цьому відношенні можна зробити вже зараз.

Так, привнесені з Центральної Азії елементи скіфської культури ми вбачаємо в наконечниках стріл жаботинського типу³⁵, стременоподібних вудилах³⁶ та трубчастих (жаботинських) псаліях, в бронзових дзеркалах з ручкою на зворотньому боці³⁷, в кам'яних блюдах³⁸. До цієї ж групи ми відносимо і мечі-акінаки. Як відомо, думка про їх передньоазіатське походження зараз цілком спростована³⁹. З інших існуючих зараз гіпотез щодо походження скіфського меча, зокрема гіпотези О. М. Лескова, який пов'язує походження акінаків з мечами новочеркаського типу,⁴⁰ та гіпотези О. І. Тереножкіна, який наполягає на центральноазіатській версії походження цієї зброя⁴¹, ми віддаемо перевагу другій, оскільки, по-перше, в Північному Причорномор'ї відсутні форми, проміжні між акінаком і новочеркаським мечем, і, по-друге, вже в VII—VI ст. до н. е. територія поширення акінака набагато перевершує територію існування мечів новочеркаського типу. Центральноазіатським внеском в культуру скіфів, на думку В. А. Іллінської, є і більшість образів скіфського звіриного стилю⁴².

Що стосується визначення конкретної території формування всіх цих культурних доборок, то тут ми повинні виходити з двох факторів. По-перше, відомо, що деякі форми скіфської матеріальної культури, зокрема ромбічні наконечники стріл, стременоподібні вудила та трубчасті псалії, морфологічно близькі до таких же елементів матеріальної культури, привнесених до Північного Причорномор'я зі сходу на чорногорівському етапі найдавнішої передскіфської культури. Проте на півдні європейської частини СРСР чорногорівська та скіфські старожитності відокремлені новочеркаським культурним утворенням. Отже, ми можемо припустити, що ці елементи і чорногорівської, і скіфської матеріальної культури привнесені в Північне Причорномор'я з однієї і тієї ж території, де на відміну від півдня європейської частини СРСР мав місце безперервний розвиток від найдавнішої передскіфської культури у напрямі культури скіфського типу.

По-друге, ця територія, як слухно зауважив М. І. Ростовцев при вивченні скіфського звіриного стилю, має бути в місці, з якого однаково доступні як Південна Сибір, так і Причорномор'я⁴³.

Через це на особливу увагу заслуговують степові простори Північного та Центрального Казахстану. На жаль, поширені тут у передскіфський час дандибай-беказинська культура⁴⁴, носії якої, на думку багатьох дослідників, стали основою для формування сакських племен⁴⁵, поки що не належить до числа добре вивчених. Ліквідація цієї «археологічної прогалини» може дати, з нашої точки зору, першорядні матеріали для вивчення процесу формування культури скіфського типу.

Нарешті, до третьої, місцевої групи елементів скіфської культури впевнено поки що можна віднести ліпну скіфську кераміку⁴⁶, такі складові скіфського похованального ритуалу, як катакомби і стовпові гробниці⁴⁷, поступово затухаючу лінію розвитку геометричного мистецтва, зразки якого добре відомі в таких найдавніших власне скіфських пам'ятках, як великі прикубанські кургани, кургани поблизу хут. Червоний Пррапор на Ставрополлі та ін.

Звичайно, ми добре розуміємо, що запропонований розподіл елементів скіфської культури за групами не є остаточним, він може і буде змінюватись. Проте ми, як і раніше⁴⁸, впевнені, що, лише йдучи шляхом з'ясування реальної питомої ваги цих різних за походженням складових частин скіфської культури, можна більш-менш об'єктивно вивчити процес складання останньої і, тим самим, процес формування скіфського етносу.

¹ Ростовцев М. И. Эллинство и иранство на юге России. — Pg., 1918, с. 34—35.

² Ростовцев М. И. Скифия и Боспор. — Л., 1925, с. 468.

³ Городцов В. А. К вопросу о киммерийской культуре. — Тр. Секции РАИОН, 1928, т. 2, с. 46—60.

⁴ Граков Б. М. Скіфи. — К., 1947.

⁵ Итоги и перспективы развития советской археологии. — М., 1945, с. 161.

⁶ Кравцова-Гракова О. А. Алексеевское поселение и могильник. — Тр. ГИМ, 1948, вып. 17, с. 153.

⁷ Артамонов М. И. К вопросу о происхождении скифов. — ВДИ, 1950, № 2, с. 37—47.

⁸ Граков Б. Н., Мелюкова А. И. Об этнических и культурных различиях в степных и лесостепных областях европейской части СССР в скифское время. — В кн.: ВССА. М., 1954, с. 66.

⁹ Кравцова-Гракова О. А. Степное Поволжье и Причерноморье в эпоху поздней бронзы. — МИА, 1955, № 46.

¹⁰ Там же, с. 151.

¹¹ Там же.

¹² Яценко И. В. Скифия VII—V вв. до н. э. — Тр. ГИМ, 1959, вып. 36, с. 14.

¹³ Граков Б. Н. Скифы. — М., 1971; Артамонов М. И. Загадки скіфської археологии. — УІЖ, 1970, № 1; Артамонов М. И. Кіммерійська проблема. — Археологія, 1973, 9, с. 3—15; Артамонов М. И. Кіммерийцы и скифы. — Л., 1974; Артамонов М. И. Кіммерийцы и скифы в Азии. — В кн.: Первобытная археология Сибири. Л., 1975, с. 100—108.

¹⁴ Граков Б. Н. Скифы, с. 25.

¹⁵ Там же, с. 23—26.

¹⁶ Телегін Д. Я. Питання відносності хронології пам'яток пізньої бронзи Нижнього Подніпров'я. — Археологія, 1961, вип. 12, с. 3—14.

¹⁷ Тереножкин А. И. Памятники предскифского времени на Украине. — КСИИМК, 1952, № 47, с. 3—14.

¹⁸ Иессен А. А. К вопросу о памятниках VIII—VII вв. до н. э. на юге европейской части СССР. — СА, 1953, вып. 18, с. 49—110.

¹⁹ Иессен А. А. Некоторые памятники VIII—VII вв. до н. э. на Северном Кавказе. — ВССА. М., 1954, с. 130.

²⁰ Анфимов Н. В. Новый памятник древнеотской культуры (могильник у хут. Кубанского). — В кн.: Скифский мир. Киев, 1975, с. 48.

²¹ Тереножкин А. И. Черногоровская и новочеркасская ступени кіммерийской культуры. — В кн.: Новейшие открытия советских археологов: Тез. докл. конф. Киев, 1975, ч. 2, с. 4; Тереножкин А. И. Кіммерийцы. — Киев, 1976, с. 208.

²² Тереножкин А. И. Скифская культура. — МИА, 1971, № 177, с. 23; Тереножкин А. И. К истории изучения предскифского периода. — В кн.: Скифские древности. Киев, 1973, с. 17; Тереножкин А. И. Кіммерийцы, с. 209.

²³ Грязнов М. П., Маннай-Оол М. Х. Курган Аржан — могила царя раниескиф-

ского времени. — УЗ Тув. НИИЯЛИ, 1973, вып. 16; Грязнов М. П. Аржан. — Л., 1980.

²⁴ Тереножкин А. И. Скифская культура, с. 23; Тереножкин А. И. Киммерийцы, с. 209, 215.

²⁵ Яценко И. В., Раевский Д. С. Некоторые аспекты состояния скифской проблемы. — НАА, 1980, № 5, с. 108.

²⁶ Лесков А. М. Курганы: находки, пробл. — Л., 1981, с. 106.

²⁷ Грязнов М. П. Некоторые вопросы хронологии ранних кочевников в связи с материалами кургана Аржан. — В кн.: Ранние кочевники Средней Азии и Казахстана: Тез. докл. конф. Л., 1975, с. 6—10; Грязнов М. П. К вопросу о сложении культуры скифо-сибирского типа в связи с открытием кургана Аржан. — КСИА АН СССР, 1978, № 154, с. 9—18; Грязнов М. П. Аржан, с. 59.

²⁸ Яценко И. В., Раевский Д. С. Указ. соч., с. 112.

²⁹ Иессен А. А. Некоторые памятники VIII—VII вв. до н. э. ..., с. 130.

³⁰ Черненко Е. В. Скифский доспех. — Киев, 1968, с. 155.

³¹ Мурзин В. Ю., Черненко Е. В. О средствах защиты боевого коня в скифское время. — В кн.: Скифия и Кавказ. Киев, 1980, с. 162—163.

³² Пиотровский Б. Б. Кармир-Блур. Ереван, 1950, т. 1, с. 96—97.

³³ Ильинская В. А. Некоторые мотивы раннескифского звериного стиля. — СА, 1965, № 1, с. 106.

³⁴ Шульц П. Н. Скифские изваяния Причерноморья. — В кн.: Античное общество. М., 1967, с. 237; Шульц П. Н., Навротский Н. И. Прикубанские изваяния скифского времени. — СА, 1973, № 4, с. 194.

³⁵ Іллінська В. А. Бронзові наконечники стріл так званого жаботинського і новочеркаського типів. — Археологія, 1973, 12, с. 13—26.

³⁶ Иессен А. А. Некоторые памятники VIII—VII вв. до н. э. ..., с. 129.

³⁷ Смирнов К. Ф. Савроматы. — М., 1964, с. 155.

³⁸ Петренко В. Г. Правобережье Среднего Поднепровья в V—III вв. до н. э. — САИ, 1967, вып. Д1-4, с. 36.

³⁹ Див., например: Погребова М. Н. Памятники скифской культуры в Закавказье. — В кн.: Кавказ и Средняя Азия в древности и средневековье. М., 1981, с. 50.

⁴⁰ Лесков А. М. Заключительный этап бронзового века на юге Украины: Автoref. дис. ... канд. ист. наук. — М., 1975, с. 65—66.

⁴¹ Тереножкин А. И. Киммерийские мечи и кинжалы. — В кн.: Скифский мир. Киев, 1975, с. 30.

⁴² Ильинская В. А. Современное состояние проблемы скифского звериного стиля. — В кн.: Скифо-сибирский зверинный стиль в искусстве народов Евразии. М., 1976, с. 9—29.

⁴³ Rostovtzeff M. The Animal Style in South Russia and China. — Princeton; New York, 1929, p. 66—67.

⁴⁴ Маргулан А. Х., Акшиев К. А., Кадырбаев М. К., Оразбаев А. М. Древняя культура Центрального Казахстана. — Алма-Ата, 1966; Маргулан А. Х. Бегазы-дан-дышаевская культура Центрального Казахстана. — Алма-Ата, 1979.

⁴⁵ Див. про це: Кызласов Л. Р. Уюкский курган Аржан и вопрос о происхождении сакской культуры. — СА, 1977, № 2, с. 71, 72.

⁴⁶ Граков Б. Н., Мелюкова А. И. Указ. соч., с. 68—70; Кривцова-Гракова О. А. Степное Поволжье и Причерноморье ..., с. 151; Гаврилюк Н. А. Керамика степной Скифии: Автoref. дис. ... канд. ист. наук. — Киев, 1981.

⁴⁷ Мурзин В. Ю. Погребальный обряд степных скифов в VII—V вв. до н. э. — В кн.: Древности Степной Скифии. Киев, 1982, с. 63—64.

⁴⁸ Мурзин В. Ю. Степная Скифия VII—V вв. до н. э.: Автореф. дис. ... канд. ист. наук. — Киев, 1979, с. 16.

В. Ю. МУРЗИН

Проблема происхождения скифов в современной историографии

Резюме

Как известно, существует два различных подхода к вопросу о происхождении скифов. В первом случае поиски генетических истоков скифов ведутся в направлении местного доскифского населения Северного Причерноморья. Сторонники иной позиции появление скифских племен в Северном Причерноморье связывают с продвижением последних из глубинных районов Азии в VII в. до н. э.

Данные точки зрения традиционно противостоят друг другу как взаимоисключающие и несовместимые. Однако при анализе работ Б. Н. Гракова и А. И. Тереножкина, наиболее крупных защитников упомянутых точек зрения, можно выяснить, что первый допускал участие в окончательном сложении скифов некоторой группы кочевого населения, пропикушего в степи Северного Причерноморья в VII в. до н. э., а второй никогда не отрицал наличия в скифском этносе определенного местного субстрата. Иными словами, в формировании скифов как этнической единицы участвовали, по мнению этих ученых, как местные, так и пришлые этнические компоненты. В таком случае «автохтонная» и «традиционная» теории реально отра-

жают различные стороны одного и того же этногенетического процесса, протекавшего в VII в. до н. э. на степных пространствах юга европейской части СССР.

Из этого следует, что и существующие противоречия по вопросу о сложении скифской культуры (по М. И. Артамонову, она возникает под влиянием переднеазиатской цивилизации, по Б. Н. Гракову формируется на местной северопричерноморской основе и, наконец, по А. И. Тереножкину, складывается в глубинных районах Азии) весьма относительны. Все три точки зрения реально соответствуют процессу сложения скифского этноса на основе местного и пришлого элементов, проходившего в условиях переднеазиатских походов.

Действительно, в скифской культуре VII—VI вв. до н. э. достаточно различимы три элемента: переднеазиатский, местный и восточный. С первым из них мы связываем защитное вооружение воина и боевого коня, некоторые образы звериного стиля, определенные тенденции в развитии скифского монументального искусства. Местные источники проявляются пока в бытовании у скифов катакомбных могил, многих типов лепной керамики, постепенно затухающей линии развития геометрического искусства. Наконец, восточный вклад в скифской культуре представлен стремячко-видными удилами, трубчатыми псалиями, наконечниками стрел, акинаками, навершиями.

Естественно, данное деление по группам может уточняться и изменяться. Однако мы уверены, что, только идя по пути выяснения реального удельного веса различных слагаемых скифской культуры, можно уяснить процесс ее формирования и тем самым до некоторой степени определить роль автохтонного и пришлого компонентов в сложении скифского этноса.

В. О. РЯБОВА

Дерев'яні чаші з оббивками з курганів скіфського часу

У багатьох скіфських курганах поряд з глиняним та металевим посудом зустрічається і дерев'яний. Дерев'яні предмети зберігаються в похованнях значно гірше, ніж вироби з заліза, бронзи, кістки, але в останні роки, завдяки удосконаленню методики розкопок, кількість знахідок різноманітного дерев'яного посуду значно зросла і становить велику категорію скіфської матеріальної культури. У зв'язку з цим постало необхідність детального аналізу та вивчення виробів з дерева, зокрема дерев'яних чаш. Це тим більше виправдано, що даній темі присвячена лише єдина робота, де представлено дерев'яний посуд з колекції Державного Ермітажу¹.

Знахідки дерев'яних чаш відомі в курганах Лісостепової та Степової Скіфії. Інколи форма та розміри їх встановлюються лише за залишками дерева, залізними скобами, бронзовими дротяними спіралями, а головним чином, за золотими оббивками, що колись прикрашали дерев'яні чаші. Часті знахідки оббивок в похованнях підтверджують тезу А. П. Манцевич про те, що «в культурі та побуті населення Північного Причорномор'я вироби з дерева відігравали важливішу роль, ніж це може здатися при знайомстві з речами з курганів скіфського часу»². Такої ж думки дотримуються й інші дослідники³.

Найбільш поширеним видом дерев'яних виробів, що трапляються в похованнях, є «підноси», блюда для напутньої іжі⁴.

Дана праця присвячена аналізу лише однієї категорії дерев'яних посудин — чашам та, як невід'ємної їх принадлежності, оббивкам. За останні роки знайдено й детально реконструйовано ряд посудин. Всі вони мають форму чаш зі стінками, що плавно переходят в дно, лише в деяких чашах дно плоске. Товщина стінки по верхньому краю — від 1 до 3 мм, біля дна потовщувалась до 6—8 мм. Добре збережені фрагменти дерева чаші з с. Любимівки дають підставу говорити про високу майстерність обробки поверхні та верхнього краю чаші. Наводимо розміри реконструйованих чаш (див. висновок на с. 32).

Зіставлення параметрів поодиноких оббивок дерев'яних чаш дозволяють вважати, що розміри втрачених основ, на яких вони кріпились, варіювали в межах: діаметр — від 10 до 20 см, висота — від 4,4 до 12 см. Дерев'яні основи виготовлялись для оббивок визначеного розміру та кількості і в зв'язку з цими даними намічались висота та

діаметр чаші. Розглядаючи чашу з Солохи, А. П. Манцевич відмічає, що для її обрамлення шести оббивок з зображенням риб виявилось недостатньо, і майстер заповнив проміжок оббивкою з зображенням оленя⁵. Це припущення здається нам безпідставним тому, що оббивки для дерев'яних чащ підбирались у відповідності з передбаченим колом образів. Якщо майстром зроблено шість оббивок, то відсутню сьогодні

Місце знахідки	Діаметр, см	Висота, см
Олександровка	12	7
Архангельська слобода	18	5
Завадська Могила		
чаша I	18	6,2
" II	12,6	4,7
" III	17,2	9,5
" IV	19,5	9
" V	16	5,6
Іспанові Могили		
курган № 4	15	6
№ 7	13	5
Любимівка	14	7

му зробити значно простіше, не змінюючи штампу. Саме тому присутність на чаши V з Завадської Могили оббивки з оленем серед зображень риби та орла, що клює рибу, не можна вважати випадковим. Образ оленя у композиції, безсумнівно, несе певне симболове навантаження. Звичайно, зношенні або втрачені пластини замінювались іншими, але такими, що не порушували підбір образів на одній посудині. Так, у кургані № 4 групи Іспанових Могил серед чотирьох оббивок з зображенням козла, відзначених чіткістю пропорцій, рельєфністю малюнка та витонченістю, присутнє незрівняно більш грубе і маловиразне зображення козла на оббивці більшого розміру та гіршої якості металу. В деяких випадках серед оббивок з зображеннями трапляються гладкі, виготовлені з листового золота, але це, на наш погляд, — сліди поновлення або ремонту чащ. Форма чащ з оббивками є традиційною — близькою до півсферичної. Винятком можна вважати посудини з Солохи та Бердянського кургану, які виготовлені у вигляді ковшів. Зрідка чаші доповнювались деталями у вигляді ручок.

Спосіб кріplення золотих оббивок⁶ до дерев'яної основи у всіх вражованих нами випадках схожий: використовувались золоті, рідше срібні та іноді бронзові цвяшки. Перші, напевно, виготовлялись у майстернях серійно і складались з півсферичної (від 2 до 5 мм) шляпки, до якої знизу припаювався тонкий листок (чотиригранний у розрізі) золота. З внутрішньої сторони чаши «вусик» загинається, а коли їх було по два, то загиналися вони у різні боки. Така конструкція цвяшків при довготривалому користуванні не забезпечувала надійності кріплень — часто відламувалися. Форма півсферичних цвяшків часто відповідала характеру зображення і в деякому відношенні навіть доповнювала його, утворюючи по краю пластини красивий рельєфний орнамент. Замість втрачених використовували більш прості цвяшки з невеличких листочків золота, згорнутих на конус так, щоб вістря могло пройти крізь стіну чаши. Зовнішня частина цвяшка розклепувалась, внутрішня загиналась. Такий спосіб ремонту був простий і не вимагав значного уміння. Подібні цвяшки зустрічаються досить часто, і це є одним з доказів бережного відношення власників до чащ, що були у користуванні довгий час. Це підтверджується також і наявністю інших слідів «ремонту» — накладками латок з металу (4 чаши) та скріплення тріщин золотою стрічкою (10 чаш). У зв'язку з цим М. І. Веселовський⁷, а потім і М. І. Ростовцев⁸ відзначали культову роль подібних посудин, бо, на їх погляд, «прості» посудини не стали б ремонтувати золотом. Нам здається, що насамперед з кола побутових предметів дерев'яні чаши виключаються наявністю на них традиційних для скіфського мистецтва зображень у звіриному стилі, виконаних на дорого-

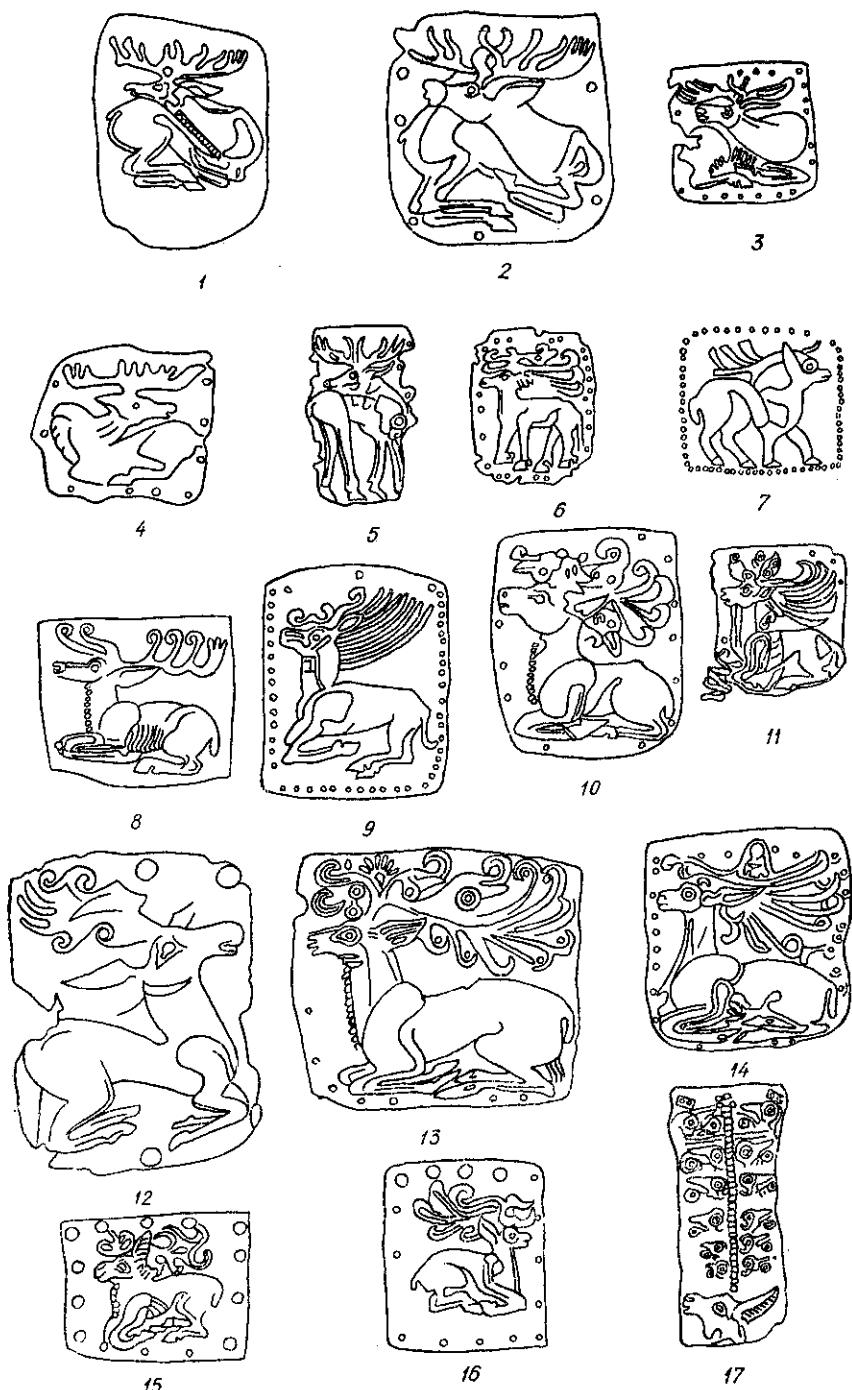

Рис. 1. Оббивки з зображеннями оленів.

цінному металі. І саме оббивки зараз дають нам змогу говорити про широке поширення дерев'яних чаш.

Всі враховані нами оббивки можна розподілити на кілька груп за типами зображень. Перша група об'єднує найбільш численні оббивки з зображенням оленів (рис. 1). Аналізу та класифікації зображень оленів з Причорномор'я присвячена праця К. Шефольда⁹. Значно доповнила картину поширення цих зображень у скіфський час стаття Н. Л. Членової¹⁰. Більшість зібраних нами оббивок з зображеннями оленів походять з пам'яток, досліджених в останні роки і не включених в жодну з цих праць.

Дві оббивки знайдено в курганах 400 та 403 поблизу с. Журівка (рис 1, 1, 2). Їх можна вважати однаковими, безсумнівно виготовленими в одній майстерні, обидві датуються I половиною V ст. до н. е. Оббивки схожі розміщенням фігур оленів, що займають весь простір пластин і представлені в одній позі — лежачими з підігнутими ногами і повернутою назад головою. Співпадають деталі симетрично розгорнутих над головою рогів, що утворюють в центрі 8-видну фігуру, а по краях щось схоже на кисті. Форма вух оленів на цих зображеннях однакова аж до подовжніх рельєфних смуг, що надають образу динаміки. На обох оббивках положення тулуба та ніг (передні поверх задніх) однакове. Всі деталі рельєфа виконані ретельно (очі, копита, хвости). Єдина відмінна деталь — це наявність у оленя з кургану 400 вузької смужки вздовж шиї, яка підкреслює довгу шерсть. До цих двох зображень близьке зображення оленя з кургану поблизу с. Омельник Кіровоградської обл.¹¹ (рис. 1, 3). Положення оленя таке саме, але у деталях є деякі несуттєві відмінності. Насамперед, поворот голови виконаний так, що пропорції шиї неприродно подовжені. Роги за формою близькі до зображених на оббивках, але при цьому більш схематичні. На морді грубо підкреслено носові отвори. Крім цього, у двох попередніх екземплярів відсутнє схематичне виділення ребер по животу і на стегні, де вони зовсім недоцільні. Якщо два розглянуті вище зображення реалістичні й художні, то останнє ніби невміла копія з них.

За цією ж схемою виконано зображення оленя на оббивці чаші з кургану поблизу м. Дніпрорудного¹² (рис. 1,4). Це єдина оббивка зі степової зони, що представляє оленя з повернутою назад головою. Вона є більш пізньою за часом (середина V ст. до н. е.), ніж три попередніх. Зображення лежачих оленів з повернутою назад головою відомі й на інших речах з курганів 2 і 4 групи Семи Братів (налобник, пластина, бронзова бляха від вузди¹³). Комплекси цих курганів датовані першою половиною V ст. до н. е., тобто часом, що відповідає даті комплексів з описаними вище оббивками з Лісостепу. При цьому відмітимо, що в похованальному інвентарі Семибратів курганів також наявні оббивки дерев'яних посудин, але коло зображень на них представляє сцени терзання.

При аналізі цих оббивок відзначено гармонійне поєднання античного та варварського елементів¹⁴. У розглянутих же нами оббивках наявність античних елементів не простежується. Це можна вважати відмінною рисою і зображень оленів на предметах вузди Семибратів курганів. Можливо, що традиція у виконанні образів на предметах вузди в цей час у даному районі була більш стійкою, тоді як оббивки посудин вже зазнали значного впливу ахеменідського мистецтва.

З зображеннями стоячих оленів нам відомі лише три оббивки: з сіл Дубова, Омельник та з Воронезького кургану (рис. 1, 5—7). Перша пластина широко відома: на ній представлений стоячий олень з повернутою назад головою. Аналогічне йому за схемою зображення оленя на нагрудній прикрасі з другого Семибратівського кургану¹⁵, але при цьому роги оленя з с. Дубова більш схожі на роги описаних зображень. Відмінною деталлю цієї оббивки є її форма: краї пластини обрізані по контуру фігури, на них залишені півкруглі виступи для цвяшків. На другій оббивці зображене оленя, що стоїть з піднятою головою, прикрашеною великими стилізованими рогами, які заповнюють майже третину пластини. Образ оленя вражає схематичністю, в ньому немає звичайної плоскісної деталізації окремих частин тіла. Підкреслені лише великі копита та краплевидне вухо з поперечними смугами. Такого ж типу й фігурка оленя з Воронезького кургану, але дещо відмінна за зображенням рогів, один відросток яких розташований над головою, а другий, довгий, опускається на спину і має три перпендикулярні вітки. Стирчаче вухо, велике око, довгий хвіст також відрізняють цього оленя від омельниківського. Близькою аналогією

до цих зображень можна вважати оленя з Ельтигена¹⁶. Датовані ці оббивки у межах V ст. до н. е.

Найбільш численні зображення лежачих оленів з підігнутими ногами і прямо поставленою головою. На оббивці з журівського кургану 401 олень зображене повернутим направо (рис. 1, 8). Морда з ледь наміченим ротом і великим випуклим оком поставлена перпендикулярно до шиї, прикрашеної спереду смугою з крапок. Роги стилізовані до невідомого: вперед до носа направлені два відростки з завитками на кінцях, паралельно спині розташований один відросток, від якого вверх віхають три гілки з завитками на кінцях. Закінчується довгий ріг деталлю, схожою на кисть, яка складається з трьох паралельних смуг. Відзнакою цього зображення є наявність поздовжніх насічок-ребер на грудях тварини. Аналогічні цьому зображеню фігури оленів на лопасті піхов меча та на обкладинці верхнього торця руків'я парадної сокири з Першого Келермеського кургану¹⁷. Насамперед, ці зображення об'єдную трактовка рогів, як суттєва відмінна іх деталь закінчення довгого відростка «кистю», що більше ніде не зустрічається.

Оригінальною є оббивка з кургану Баби (рис. 1, 9). Цей образ за трактовкою більш схожий на коня і стилістичні прийоми зображення тіла також відрізняються від традиційних у зображені оленів (форма морди, шиї, довгий не оленячий хвіст). Роги зображені настільки схематично, що складається враження, наче майстер ніколи не бачив оленя. Подібне «спрощення» у формі рогів нам відомо на нашивних бляшках більш пізнього часу, знайдених у Солосі, де відростки мають дуговидну форму, а на макушці — видна деталь.

До середини — кінця V ст. до н. е. відносяться оббивки з курганів Ак-Мечеть, ст. Єлизаветівської, кургану 6 та Завадської Могили (рис. 1, 10—14)¹⁸. Зображення оленів у цій групі оббивок досить близькі і, насамперед, схожістю деталей у трактовці тіл тварин: рельєфно виділені місця шиї, стегна та лопатки підкреслені додатковою плоскістю. У двох перших оббивках помітно зрушено співвідношення пропорцій тіла та голови, прикрашеної величезними рогами, яка непомірно велика та займає половину пластини. В усіх оббивках деталі зображення морд, очей, вух та рогів різні. У оленя з Ак-Мечеті верхні відростки рогів виконані у вигляді стилізованих орлиних голівок, одна з яких розташована над мордою, друга симетрично повернута назад і третя опущена на спину. Між другою та третьою голівкою — чотири відростки з закрученими кінцями. Своєрідною трактовкою рогів відрізняється воронезький олень, у якого вони складаються з горизонтально розташованих S-видних фігур, між якими присутній один відросток з відгалуженням на кінці. Найбільш масивними виглядають багато орнаментовані орлиними голівками роги оленя чаши IV Завадської Могили. Якщо наведені вище образи характеризуються високою майстерністю в передачі деталей і представляються величними та вирізними, то оббивки чаши I та V з Завадської Могили знайомлять нас з зображеннями, у яких трактовка рогів спрощена, а деталі сильно стилізовані (две «краплі» внизу (рис. 1, 11); крючки у нижній та кілька незрозумілих ліній у верхній частині рогів (рис. 1, 14)). На наш погляд, ці оббивки є результатом довготривалого процесу копіювання, який призвів до зміни і втрати деяких, часто суттєвих і важливих деталей оригіналу. В цілому ж стилістична різноманітність розглядуваної групи оббивок може бути доказом існування у V ст. до н. е. багатьох штампів у різних майстернях для виробництва популярних зображень оленів. Найбільш пізні оббивки з зображенням оленів походять з «царських» курганів Солоха й Гайманова Могила (рис. 1, 15, 16), але вони ще більш примітивні порівняно з попередніми. Так, солоський олень наділений великим віслюковим вухом, а «роги» його складаються з безсистемно розташованих S-видних завитків. Такою ж далекою від досконалості є і оббивка з оленем з Гайманової Могили.

Цікава і незвичайна оббивка з кургану 401 поблизу с. Журівка (рис. 1, 17), на якій представлена оленяча голова з величезним рогом, прикрашеним відростками у вигляді пташиних голівок, симетрично розташованих по сторонах. Близьким до цього є зображення на піхвах меча з кургану 1 поблизу ст. Єлизаветівської¹⁹.

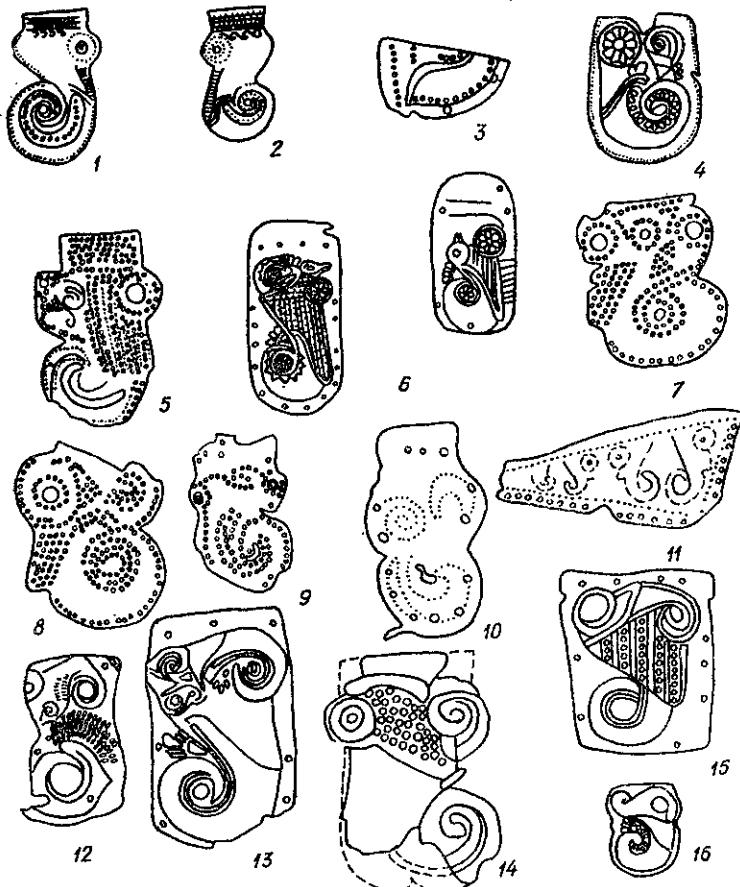

Рис. 2. Оббивки з зображеннями орлиних голів.

Розглянувши оббивки з зображеннями оленів, можна сказати, що найбільш ранні походять з пам'яток Лісостепу і датуються першою половиною V ст. до н. е. Оленей зображені в різних позах: лежачі з повернутим назад головою — три; лежачий з прямо поставленою головою — один; стоячий олень — один; оленяча голова з великим рогом — одна. Аналогії їм зустрічаються на предметах вузди та озброєння в комплексах Прикубання більш раннього часу. Оббивки з степової зони представлені в основному лежачими оленями (є лише один стоячий та один з повернутим назад головою). Вони відносяться до середини — кінця V та першої половини IV ст. до н. е., при цьому до IV ст. відносяться лише дві оббивки. Більшість зображень на оббивках повернуто вліво і лише на гаймановській та єлизаветівській оббивках олені розвернуті вправо.

В другу групу нами об'єднані оббивки дерев'яних посудин з зображенням орлиних голів (рис. 2). Подібні зображення найчастіше зустрічаються на предметах вузди з кістки та бронзи, а також на навершях²⁰. До першої половини V ст. до н. е. відносяться оббивки з орлиними головами з курганів 1 поблизу сіл Яблунівка, 411 — с. Пекарі та 469 — Тур'я (рис. 2 1—4). Оббивки яблунівського кургану 1 вирізані по контуру зображення орлиної голови. Верхня частина їх прикрашена горизонтальними лініями і орнаментом з крапок. Око також зобра-

жено крапками. Чітко відділена восковиця. За схемою ці оббивки най-більш близькі до навершя з Ульського аулу²¹. Дещо більше насычені декоративними елементами оббивки з кургану № 2. Око виконано у вигляді двадцятипелюсткової розетки, а під спірально загнутим дзьобом до ока розташовані спірально ж закручені лінії, які відділені від дзьоба пальметкою. Такі ж багато орнаментовані оббивки відомі з с. Берестняги (рис. 2, 5). Тут крім пальметки-ока присутня пальметка в середині закрученого дзьоба, а також вписано зображення водоплаваючої птиці. Серед випадкових знахідок з Канівського повіту є дві аналогічні пластини (рис. 2, 6) з тією лише різницею, що голівка водоплаваючої птиці поміщена вздовж пластини, на якій відсутній великий дзьоб, як і в попередній композиції. А. І. Шкурко висловив припущення про місцеве виробництво цих оббивок²², і це нам здається цілком вірогідним саме у відношенні канівських оббивок, які, безумовно, є копією берестнягівської. Майже при однакових розмірах золотих основ-пластин майстер зміг розмістити лише верхню частину повної композиції. За схемою яблунівських оббивок з кургану 1 виконана оббивка з с. Пекарі, але вона перенасичена орнаментом з крапок і виглядає значно грубіше. Відмінною деталлю цього образу є велике око, позначене півсферичною випуклістю.

В Степу оббивки цієї групи представлені рядом вирізаних за контуром зображень плоских пластин, на яких орнаментом з крапок нанесені лише очі, восковиці та контури дзьобів (рис. 2, 7—10). Вони походять з комплексів, датованих V ст. до н. е., але, можливо, більш пізніх, ніж лісостепові, та представляють до невідмінного схематизованій образ. Композиція з чотирьох прорисованих орнаментом з крапок орлиних голівок прикрашає оббивку дерев'яної чаши з Солохи (рис. 2, 11). На відміну від розглянутих, ця оббивка має трикутну форму і значні розміри. Дві пари послідовно зменшених орлиних голівок повернуті дзьобами один до одної, а основи їх розташовані на довгій стороні трикутника, що проходить по верхньому краю чаши.

Оригінальними є оббивки з композицією орлиних голівок з комплексу Завадської Могили (рис. 2, 12, 13), побудовані так, що вздовж пластини донизу поміщено великий дзьоб з чітко виділеною восковицею, в його основі, поперек пластини — другий такий же дзьоб, а в основі другого — третій, до якого в основі ж примикає схематично зображеній четвертий. Причому кожний закрученій дзьоб є оком для попереднього, більшого. В основі першого та другого дзьобів розміщені пальметки. Схема в загальних рисах нагадує наведені вище, але значно складніша. Подібною композицією, але ускладненою деталями орнаменту, прикрашена друга оббивка з цього ж кургану, на жаль поганої збереженості, а також оббивка з курганів біля Великої Знам'янки та Дорт-Оба (рис. 2, 14, 15). Оббивки з двох останніх комплексів насычені додатковими орнаментальними деталями, в основному прикрашаючи дзьоб та восковицю.

Стилізована орлина голівка прикрашає маловідомі оббивки, що зберігаються в Берлінському музеї²³. Вважається, що вони походять з Майкопа (рис. 2, 16). На пластинах чітко виділені рельєфно виступаючі площини дзьоба, восковиці, однак в нижній частині дзьоба — пальметка. Ці оббивки найбільш близькі до оббивок чаши III з Завадської Могили технікою виконання, схемою зображення і деякими деталями, але це зображення більш просте, лаконічне.

Таким чином, як і попередня група зображень, композиції з орлиних голів на оббивках дерев'яних чащ з'являються з першої половини V ст. до н. е. в пам'ятках Лісостепу. Частина з них виконана у невисокому рельєфі, інші — плоскі, прикрашені орнаментом з крапок, розетками, пальметками та ін. Серед степових пам'яток V ст. до н. е. відділяється ряд плоских оббивок з рисунком, нанесеним крапками; зображення їх дуже схематичні. Ці оббивки значною мірою відрізняються від лісостепових, насамперед нескладною технікою виготовлення. Їх

можна вважати за вироби місцевих майстрів. До ольвійського виробництва можна віднести оббивки з Завадської Могили, виконані з включенням античних елементів. В. Г. Петренко відмічала можливість виготовлення в ольвійських майстернях серії лісостепових оббивок з орлиними голівками, відзначаючи при цьому, що «зіставлення пластин першої та другої половини V ст. до н. е. дозволяють говорити про місцеву

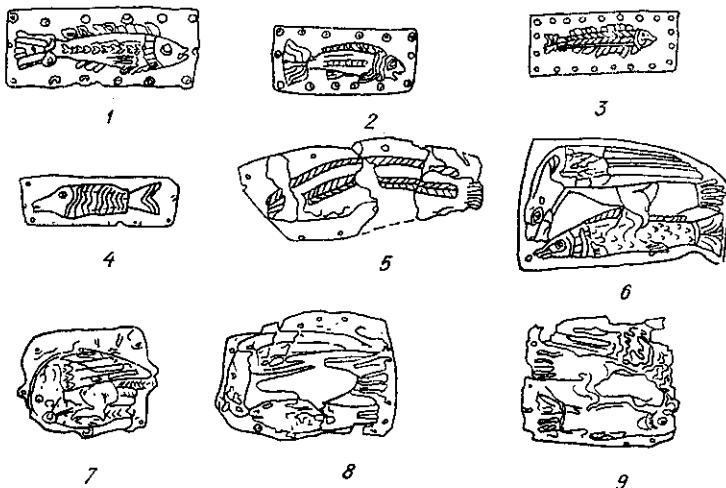

Рис. 3. Оббивки з зображеннями риб та орлів, що клюють рибу.

переробку образів скіфського звіриного стилю»²⁴. На наш погляд, «переробка образів» проходила в майстернях Ольвії і це, передусім, — результат творчої діяльності торевтів. Аналогічні зображення орлиніх голів відомі в прикрасах вузди з бронзи та кістки (Келермес, Темир-Гора, Сім Братів, курган № 2), а також на ручці посудини з Ак-Мечеті, хрестовидній бронзовій блясі з Ольвії, наверші з Кіровоградщини та ін.²⁵

Донедавна рідкими на оббивках посудин вважались зображення риби або орла, що клює рибу²⁶ (рис. 3). З степових комплексів V ст. до н. е. походять оббивки з зображенням риб (рис. 3, 1, 2)²⁷. За схемою розміщення вони схожі, але відрізняються деталями: у риби з Архангельської Слободи посередині тулуба нанесено орнамент у вигляді «ялинки», що імітує луску, тоді як на рибі з Великої Тарасовки є лише кілька поздовжніх смуг і нечіткий орнамент з випуклих крапок. На черевці цієї риби один плавник, а хвіст зображено у вигляді зігнутих ліній, що утворюють трапецієвидну фігуру. Хвіст риби на першому зображені складається з двох пар паралельних ліній, прокреслених так, що між ними вміщена трипелюсткова пальметка, яка оригінально доповнює середину хвоста, в основі якого 8-видна фігура. Черевний плавник розміщений по довжині риби і складається з окремих частин листовидної форми. Риба зображена також на оббивках чаши з кургану Солоха (рис. 3, 3). Образ передано схематично за допомогою трьох ліній, що окреслюють контур тіла. Проміжок між лініями заповнено косими насічками, так само зображені плавники. Хвостовий плавник маловиразний, що А. П. Манцевич відносить за рахунок дефекту матриці, з якої відбивалось зображення²⁸. В кургані Цимбалка також трапились оббивки з зображенням риб²⁹ (рис. 3, 4). Ці риби відрізняються непомітно великою головою, сплюснутим, наче притиснутим до голови тілом та схематично поданим хвостом, стиль зображення якого відмінний від попередніх тим, що тут лінії не поздовжні, а сходяться від країв хвоста до середини під кутом. Подібний до описаних образ риби присутній на фрагментах срібних оббивок з кургану № 3 поблизу с. Велика Багачка (рис. 3, 5)³⁰. Якщо всі розглянуті оббивки виконані в невисокому рель-

ефі, то остання дуже схематично прорисована рядами паралельних ліній за контуром фігури, проміжок між лініями заповнений косими штрихами.

Крім оббивок посудин, риби зображені на налобниках з Солохи³¹, Іллінців³², оздобах щита з кургана 12 біля шахти 22³³ та горита з кургана поблизу с. Вовківці³⁴, але цим зображенням притаманна реалістичність.

Серед оббивок з орлом, що дзьобає рибу, відомими є майкопські знахідки (рис. 3, 6)³⁵. Образи композиції цільні та виразні, чітко виконані всі деталі: дзьоб, око, кігті, оперення орла, луска, плавники та хвіст риби. Нам відомо ще кілька подібних зображень в цьому районі: кургани Шунтук під Майкопом³⁶, Золота Горка³⁷, але вони виконані в бронзі. Золота оббивка верхньої частини ритона з ст. Єлизаветівської являє композицію з розташованих одне за другим зображень орлів, що клюють рибу³⁸. Ці фігури рельєфні, але виконані грубо, особливо риби, які втратили луску. Такими ж грубими, але ще більш схематичними є оббивки з Завадської Могили. Краї оббивок чаши V обрізані півкруглими виступами, що утворюють гнізда для цвяшків (рис. 3, 7). Оперення орла передано прямыми, а хвостів орла та риби — скісними лініями. Виділено великий закручений дзьоб, сильні лапи та кігті орла. Риба втратила звичні пропорції, у неї начебто відсутній хвіст. Всі п'ять оббивок зроблено одним штампом, але деталі дороблялись, тому є деякі несуттєві відмінності. Інший штамп, але імовірно, ще менш чіткий, послужив основою для пластин чаши II з цього ж кургану (рис. 3, 8). На оббивці представлено сильного орла, пропорції ший подовжені, дзьоб ледве намічено, хвіст розміщений віялом. Риб'яча голова виглядає грубою, хвіст подано поздовжніми смугами. Дуже близькі до описаних образи орла та риби на оббивках чаши з с. Омельник (рис. 3, 9). Через погану збереженість неможливо простежити деталі фігури орла, але хвіст та крила виконані за попередньою схемою. Рибу відзначає широкий хвіст, наявність плавника на черевці, а також лінії, що відділяють голову від тулуба. Це едина оббивка з орлом, що дзьобає рибу, яка походить з Лісостепу, але в курганах поблизу с. Пастирське й між Петраківкою та Ромейківкою знайдено нашивні бляшки з таким же сюжетом³⁹. Бляшка з останнього кургану дуже близька до оббивок з Завадської Могили, але вона датується більш раннім часом (початок V ст. до н. е.). Бляшки з с. Пастирського відрізняються тим, що крило орла піднято вверх, риба ледве помітна. Схематично представлені орел та риба і на бляшках з Куль-Оби⁴⁰. Подібні до них бляшки, знайдені в кургані Солоха, але тут вже зовсім відсутня риба, що трансформувалася в друге крило. Це тим більше позмітно, що кігті птаха залишилися в тому ж положенні, що і раніше⁴¹.

Зіставивши дати та географію знахідок з цим сюжетом, можна сказати, що перші зразки з'явилися в районах Кубані та Нижнього Дону, їх виготовляли не лише з золота, а й відливали з бронзи. Бронзові вироби служили прикрасою поясів, й імовірно, вузди, а золоті, в тому числі й майкопська пластина з Берлінського музею, скоріше прикрашали ритони, які були досить поширені.

У V ст. до н. е. вироби з композицією орла, що дзьобає рибу, поширилися майже одночасно у Лісостегу і у степових пам'ятках, але на самперед, як прикраси вузди та предметів озброєння (риби), а пізніше, як оббивки посудин та нашивні бляшки одягу.

Б. М. Граков відмічав, що «на Дону вірогідніше чекати впливу синопських клейм» з подібним сюжетом, тоді як в нижній течії Дніпра зразком могла послужити монета Ольвії⁴². Припущення про ольвійське походження виробів з рибою та орлом, що дзьобає рибу, нам представляється переконливим. На монетах Ольвії є досить значний ряд типів подібного сюжету, і саме у V ст. до н. е. переважною стає схема, близька до зображення на оббивках: орел, що нагнувся до жертви і прижал складені крила до тіла так, що одне крило закриває інше; хвіст,

чітко розділений на пера, а риба представлена схематично⁴³. Як і на більшості ольвійських, фігури орла та риби повернуті вліво, за винятком оббивки з с. Омельник. У IV ст. до н. е. подібні зображення зникають або ж втрачають свій первинний зміст (блішка з Солохи).

До наступної групи віднесли оббивки трикутної або трапецієвидної форми, які умовно розподіляються на кілька підгруп — гладкі (рис. 4, 1—6), прикрашені орнаментом з крапок: а) по краях та середині пластин (рис. 4, 7, 8); утворюючі біля верхнього краю трикутники (рис. 4, 9). Єдина оббивка з с. Дубове прикрашена шістьма горизонтальними рядами краплевидних випуклин, ряди яких розділені крапками (рис. 4, 10). Кілька оббивок прикрашено орнаментом з S-видних фігур, розташування яких горизонтальне (рис. 4, 11, 12) або вертикальне, та кілька в ряд (рис. 4, 13, 14). Найраніші оббивки походять з Лісостепу і датовані першою половиною V ст. до н. е. (Журівка, кургани 400 та 401; Яблунівка, курган № 2). Серед степових пам'яток вони зустрічаються в V та IV ст. до н. е. і в останній період частіше гладкі.

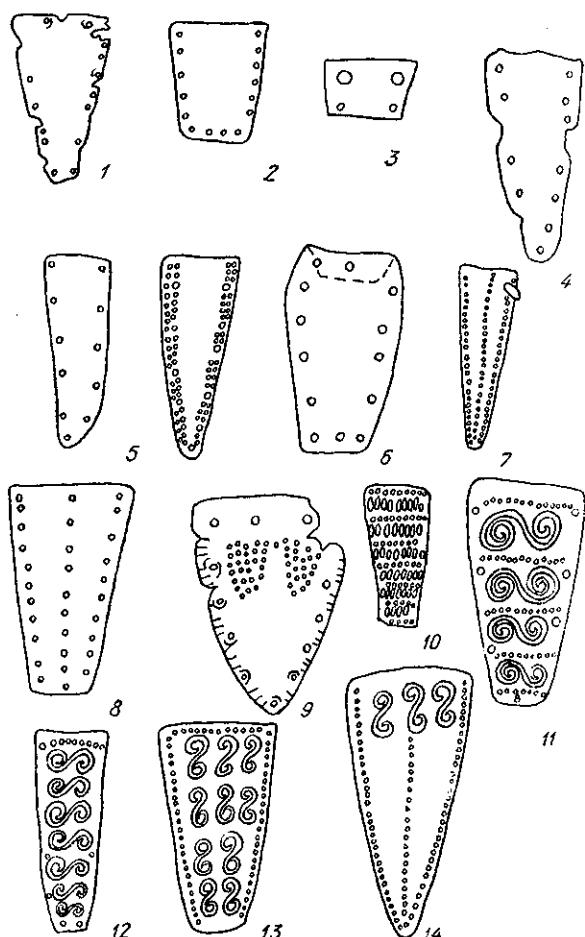

Рис. 4. Оббивки трикутної форми.

кабанячих голів (рис. 5, 1). Ця пластина унікальна, хоча серед скіфських предметів зображення голови кабана значно поширені⁴⁴. Переважно вони служили прикрасою вузди, тоді як предмети зброї частіше представляють цілі фігури кабанів⁴⁵. Оббивка з кургану Баби у композиційному плані близька до пластини з кургану № 7 групи Іспанових Могил⁴⁶. На ній дзьобами донизу вміщено дві голівки орлиних грифонів (рис. 5, 2). Це поліейконічне зображення, бо, на перший погляд, ми бачимо стилізовану лев'ячу морду. Analogії цьому зображенням нам не відомі. В кургані поблизу с. Омельник знайдено оббивку чаши з голівкою орлиного грифона, виконаного в традиційній для скіфського мистецтва манері — з розкритою пащею-дзьобом (рис. 5, 3). Подібний тип зображень є звичайним для комплексів Правобережжя Дніпра, відомий і в степовій зоні⁴⁷.

В Гаймановій Могилі знайдені оббивки, що схематично подають пару грифонячих голів, розгорнутих дзьобами у різні боки (рис. 5, 4)⁴⁸. Це єдиний екземпляр з Причорномор'я, виконаний за подібною схемою. У Поволжі з кургану V ст. до н. е. походять аналогічні за формою та розмірами, але доповнені орнаментом з крапок, також дві оббивки дерев'яної посудини⁴⁹.

Фігурка грифона з повернутою назад головою представлена на обшивці з кургану 33 поблизу с. Бобриця (рис. 5, 5). Крім цього, нам відомий факт знахідки оббивок з грифонами у Бердянському кургані. У IV ст. серед степових пам'яток стають частими крилаті грифони у сценах терзання, представленіх на предметах оздоблення, посудинах, прикрасах одягу та головного убору (Чортомлик — ваза, піхви меча; Товста Могила — пектораль, піхви меча; Александрополь — горит; Куль-Оба — браслети, кубок; Солоха — горит; Велика Близниця — головний убір та ін.) Нове коло предметів, вірогідніше за все, пов'язане з Боспором, до майстерень якого відносять їх виготовлення⁵⁰. У Берлінському музеї є три оббивки у вигляді лев'ячих морд (можливо, з Майкопа) (рис. 5, 6)⁵¹. Виконані вони у рельєфі, чітко позначені очі, ніс, вуха. На місці вусів — орнамент з крапок. Пластини вирізані за контуром зображення. Аналогій у пам'ятках Причорномор'я вони не мають. Лише дуже віддалено нагадує обриси морди лева оббивка з кургану 23 групи Шевченко⁵² (рис. 5, 7). На ній представлено грубий образ, за схемою близький до зображення, розташованого у верхній частині кінського налобника з с. Вовківці. Аналогічні до вовківської «маски», признані зоантропоморфізованими зображеннями лев'ячих морд⁵³. У колекції з Берлінського музею є оббивки посудин, що представляють стилізовані ноги оленя та кабана (рис. 5, 8, 9)⁵⁴. Перше зображення складається з рельєфних площин, біля основи копита та на відростку — декоративні елементи з крапок, в місцях суглобів — ідентичні композиції з стилізованих орлиних дзьобів, прикрашених пальметками. Якщо розгорнути ці деталі великими дзьобами донизу, одержимо точну зменшену копію пластин, описаних вище (рис. 2, 16). Це безсумнівний доказ єдиного центру виробництва цих оббивок. Деяшо відмінні від оленячих оббивок з зображенням ноги кабана: якщо копита показані однаково, то довжина, товщина та наявність сильного стегна, виділеного круглою випуклиною, відрізняють ці оббивки. Це свідчить про різні прийоми у зображені окремих тварин.

В кургані Баби знайдено оббивку трикутної форми, що також представляє стилізовану ногу копитної тварини. Це зображення виконано з окремих деталей, що утворюють дещо схоже до ноги (рис. 5, 10). Поки що єдиними є оббивки дерев'яної чаши з кургану 4 групи Іспанових Могил⁵⁵ (рис. 5, 11). На них представлений козел. Цей образ прийнято вважати типовим для сакського та казахстано-сібірського мистецтва⁵⁶. Серед пам'яток Степової Скіфії подібні зображення рідкісні. На чотирьох оббивках зображені козла, що сидять з підігнутими ногами, голова якого повернута назад, ріг опущений на спину. П'ята оббивка значно грубіша. Тут голова козла поставлена прямо, але довгий ріг, як і на попередніх оббивках, опущений на спину. Закінчення рогів в обох виладках орнаментовані пташиними голівками. Ці оббивки

Рис. 5. Оббивки з різними зображеннями.

представляють образ козла, виконаний в античній переробці і далікій від образів калермеського кола та кістяних виробів Лісостепу.

Дві останні оббивки з Чабанцевої та Казенної Могил (рис. 5, 12, 13) збереглись дуже погано і на них ледве помітні зображення хижаків кошачої породи.

Таким чином, ми розглянули близько 70 оббивок дерев'яних чаш⁵⁷ різної форми, часто обрізаних за контуром зображення. Більшість з них виготовлена з тонкої золотої пластини (винятком можна вважати пластини з електра — Заводська Могила, чаша IV) та з срібла (Велика Багачка). На значній частині оббивок зображення виконані у невисокому рельєфі, рисунок з крапок. Частина оббивок гладка. Оббивки як прикраси дерев'яних посудин з'являються на початку V ст. до н. е. у пам'ятках Лісостепу. Це насамперед зображення оленів з повернутою назад головою та композиції з орлиних голівок. Analogії їм можна знайти у ранніх пам'ятках Кубані, причому на предметах, що прикрашали вузду та зброю.

У V ст. до н. е. найпоширенішими були чащі, прикрашені оббивками. Вони знайдені як у Лісостепу, так і у степовій зоні. Як і раніше, найбільш популярні олени, композиції з орлиних голівок, але у степових пам'ятках часто зустрічаються зображення риб та орла, що дзьобає рибу. До цього основного кола зображень на оббивках чащ у степових пам'ятках V ст. до н. е. належать і поодинокі знахідки оббивок з образом козла, кабанячих голів, стилізованої ноги тварини. В цей період традиція прикрашення дерев'яних чащ досягла найвищого розквіту: це чудові витвори мистецтва античних (скоріше ольвійських) майстрів на чащах Завадської та Іспанової Могил, кургану Баби, а також більш прості, можливо, місцевого виготовлення оббивки Рахманівки, Ковалівки, Жданова, Олександровки та ін. У IV ст. до н. е. у Лісостепу оббивки дерев'яних посудин зникають, значно менше їх стає і у Степу. Рідкими стали оббивки з зображеннями оленя, які зустрічаються лише у курганах рангу «царських» (Солоха, Гайманова Могила). Схематичні і маловиразні орлині дзьоби, риби, такими ж недосконалими виглядають хижаки кошачої породи, що з'явились у Степу лише в цей період (Чабанцева та Казенна Могили). Більш численною стає група різноманітних гладких оббивок, але вони існують лише до кінця IV ст. до н. е. Нам невідомо оббивки чащ у пам'ятках Причорномор'я III ст. до н. е. Наведені окремим зображенням аналогії зводяться, головним чином, до предметів озброєння — горитів, обкладок мечей, а також кінської вузди, навершів. Це підкреслює особливий характер чащ, що вживались певними верствами населення Скіфії.

На наш погляд, невипадковим є той факт, що коло образів на предметах військового обладунку та на оббивках чащ дуже схожий. Більшість з чащ та оббивок, що прикрашали їх, знайдено у комплексах зі зброєю. Там, де вони знайдені *in situ*, положення їх визначене — справа від голови похованого, рідко серед господарського інвентаря (Солоха, Гайманова Могила), та єдиний випадок знахідки чащі, прикріпленої до пояса⁵⁸. Серед скіфської скульптури відомо вісім пам'яток з зображенням фіал, прикріплених до горита⁵⁹. На принадлежність подібних посудин чоловікам вказував М. І. Ростовцев⁶⁰, відмічаючи при цьому їх ритуальну роль⁶¹. Безумовно, що чащі, прикрашені оббивками у звіриному стилі, не були предметами побуту, а мали конкретне функціональне призначення у релігійних обрядах. Ми вважаємо, що власники подібних предметів належали до військового стану. Це тим більш вірогідно, що на предметах, які становлять прикраси зброї, збрui коня, присутнє досить обмежене коло зображень, що і на оббивках чащ. Процес еллінізації, що глибоко проник у скіфське суспільство IV ст. до н. е., значно вплинув на релігійні уявлення, що, безсумнівно, відбилось і на культовому призначенні чащ, яке помітно вгасає у цей період. Підтвердженням може служити зміна кола традиційних у V ст. до н. е. образів на оббивках та заміна їх гладкими пласти-

нами. Можливо, це пояснюється зменшенням у цей період зв'язку звіриного стилю з військовим побутом.

Дана робота представляє лише короткий звід чаш з оббивками з скіфських курганів. В епоху раннього заліза подібні посудини були широко поширені, а корені їх сягають у зрубну культуру та кіммерійський час⁶². Для розв'язання питання про зародження традиції оздоблення дерев'яних посудин та їх еволюції необхідно враховувати всі наявні матеріали на широких просторах Євразії. А для вирішення питання про роль чаш у культурі та релігійних уявленнях скіфів нам необхідно розглядати їх з урахуванням всіх категорій так званих культо-вих посудин (ритонів, кубків, фіал).

¹ Манцевич А. П. Деревянные сосуды скифской эпохи. — АСГЭ, 1966, № 8.

² Там же, с. 23.

³ Ліберов П. Д. Локальные особенности звериного стиля среднедонской культуры и отражение связей с внешним миром. — В кн.: Скифо-сибирский звериный стиль в искусстве народов Евразии. М., 1976, с. 141; Мелюкова А. И. Скифия и фракийский мир. — М., 1979, с. 183.

⁴ Бунятян Е. П. Погребальный обряд рядовых скифов южной Херсонщины. — В кн.: Курганы южной Херсонщины. Киев, 1977, с. 137; Граков Б. Н. Никопольское курганное поле. — МИА, 1962, № 115, с. 81; Щепінський А. О. Кримська охоронно-археологічна експедиція 1969 р. — АДУ 1969 р., К., 1972, с. 37; Полін С. В. Скифський курган у с. Красний Подол на Херсонщине. — В кн.: Тез. докл. XVIII конф. ІА АН УССР. Дніпропетровск, 1980, с. 87.

⁵ Манцевич А. Н. Указ. соч., с. 25.

⁶ Маються на увазі оббивки ручок чаш зображеннями орлиних дзьобів та гладких. Дані праця не охоплює групу кубків з двома ручками.

⁷ ОАК за 1912 г., с. 46.

⁸ Ростовцев М. И. Скифия и Боспор. — Л., 1925, с. 437.

⁹ Scheifold K. Der skythische Fierstil in Südzussland. — ESA, 1936, 12.

¹⁰ Членова Н. Л. Скифский олень. — МИА, 1962, № 115, с. 167—203.

¹¹ Бокій Н. М. Археологічні роботи на Кіровоградщині у 1968 р. — АДУ 1968 р., К., 1971, с. 158.

¹² Мурзин В. Ю. Два раннескифских комплекса из Запорожской обл. — В кн.: Новые исследования археологических памятников на Украине. Киев, 1977, с. 6.

¹³ Артамонов М. И. Сокровища скифских курганов. — Прага; Л., 1966, рис. 57, 63, табл. 107.

¹⁴ Манцевич А. П. Указ. соч., рис. 7, 1—4.

¹⁵ Артамонов М. И. Указ. соч., табл. 113.

¹⁶ Там же, табл. 7, 10.

¹⁷ Там же.

¹⁸ Мозолевский Б. Н. Скифские курганы в окрестностях г. Орджоникидзе на Днепропетровщине. — В кн.: Скифия и Кавказ. Киев, 1980, с. 105—107.

¹⁹ Артамонов М. И. Указ. соч., табл. 323.

²⁰ Іллінська В. А. Про скіфські навершники. — Археологія, 1963, вип. 15, с. 46.

²¹ Там же, рис. 2, 9, 11.

²² Шкурко А. И. О локальных различиях в искусстве Лесостепной Скифии. — В кн.: Скифо-сибирский звериный стиль в искусстве народов Евразии, с. 96.

²³ Greifenhagen A. Schmuckarbeiten in edelmetall: Baut, I, Gebr.mannoverlag. — Berlin, tab. 31.

²⁴ Петренко В. Г. Правобережье среднего Приднепровья в V—III вв. до н. э. — САИ, 1967, вып. Д1-4, с. 57.

²⁵ Артамонов М. И. Указ. соч., рис. 7, 13, 15, 34; табл. 70, 115; Археологія УРСР. В 3-х т. 1971, т. 2, рис. 37.

²⁶ Манцевич А. П. Указ. соч., с. 36.

²⁷ Чередиличенко Н. Н. Отчет о работе Верхнеторосовской экспедиции в 1975 г. — НА ІА УРСР, 1975/10; Leskov A. Treasures from the Ukrainian barrows. — Л., 1972, таб. 31, 32.

²⁸ Манцевич А. П. Указ. соч., с. 25.

²⁹ ОАК за 1868 г., с. 78.

³⁰ Повідомлення автора розкопок В. Ю. Мураіна.

³¹ ОАК за 1913—1916 гг.

³² Журнал раскопок Н. Е. Бранденбурга. — Спб., 1908, с. 145.

³³ Черненко Е. В. Скифский доспех. — Київ, 1968, с. 108.

³⁴ Смела, III, 1901, с. 84.

³⁵ Greifenhagen A. Op. cit., tab. 31.

³⁶ Археологія УРСР, т. 2, с. 165, рис. 47, 35.

³⁷ Лунин Б. А. Археологические находки 1935—1936 гг. в окрестностях станиц Тульской и Даховской близ Майкопа. — ВДИ, 1939, № 3, с. 216—217, рис. 7.

³⁸ Артамонов М. И. Указ. соч., табл. 321.

- ³⁹ Петренко В. Г. Указ. соч., табл. 19, 24, 30.
- ⁴⁰ Артамонов М. И. Указ. соч., табл. 231.
- ⁴¹ Там же, рис. 77.
- ⁴² Греков Б. Н. Заметки по скифо-сарматской археологии. — МИА, 130, 1965, с. 215.
- ⁴³ Зограф А. Н. Античные монеты. — МИА, 1951, № 16, с. 128.
- ⁴⁴ Шкурко А. И. Указ. соч., рис. 2, 14; 3, 11, 12; Артамонов М. И. Указ. соч., табл. 93, 127.
- ⁴⁵ Leskov A. Op. cit., tab. 37; Kovaleva I. Ф. и др. Археологические исследования в зоне строительства оросительной системы урочища «Самарский». — В кн.: Курганные древности степного Поднепровья III—I тыс. до н. э., Днепропетровск, 1977, рис. 2, 1, 2.
- ⁴⁶ Мозолевский Б. Н. Указ. соч., с. 149.
- ⁴⁷ Шкурко А. И. Указ. соч., с. 96; Петренко В. Г. Бронзовая бляха с головой трифона. — КСИА АН СССР, 1962, вып. 89, с. 54.
- ⁴⁸ Бідзіля В. І., Мозолевський Б. М. Розкопки Гайманової Могили у 1969 р. — АДУ 1969 р. К., 1972, с. 121.
- ⁴⁹ Берхин-Засецкая И. П., Маловицкая Л. Я. Сазонкинский курган. — СА, 1965, № 3, с. 149.
- ⁵⁰ Орайко Н. А. Античный импорт в Приднепровье и Побужье в IV—II вв. до н. э. — М., 1970, с. 31 и сл.
- ⁵¹ Greifenhagen A. Op. cit., tab. 32.
- ⁵² Курганы южной Херсонесии. — Киев, 1977, с. 117.
- ⁵³ Безсонова С. С. Образ собако-птаха у мистецтві Північного Причорномор'я скіфської епохи. — Археологія, 1977, 23, с. 12—13.
- ⁵⁴ Greifenhagen A. Op. cit., tab. 32.
- ⁵⁵ Мозолевский Б. Н. Указ. соч., с. 146—147.
- ⁵⁶ Ильинская В. А. Современное состояние проблемы скифского звериного стиля. — В кн.: Скифо-сибирский звериный стиль в искусстве народов Евразии, с. 26.
- ⁵⁷ Кількість посудин можна визначити цим же числом, бо розглядалась лише одна оббивка з серії аналогічних на одній посудині.
- ⁵⁸ Фіалко Е. Е. О культовом назначении деревянных чаш. — В кн.: АІУ 1978—1979. Київ, 1980. Тезиси, с. 92.
- ⁵⁹ Шульц П. Н. Скифские изваяния. — В кн.: Художественная культура и археология античного мира. М., 1976, с. 228.
- ⁶⁰ Ростовцев М. И. Скифия и Боспор. — Спб., 1925, с. 460.
- ⁶¹ Ростовцев М. И. Представления о монархической власти в Скифии и на Боспоре. — ИАК, 1913, № 49, с. 10; Ростовцев М. И. Воронежский серебряный сосуд. — МАР, 1914, № 134, с. 83.
- ⁶² Тереножкин А. И. Киммерийцы. — Киев, 1976, с. 163.

В. А. РЯБОВА

Деревянные чаши с оббивками из курганов скифского времени

Резюме

Деревянные чаши с оббивками составляют значительную категорию материальной культуры скифского времени. Исследованию их была посвящена работа А. П. Манцевич, но за последние десятилетия коллекция деревянных чаш увеличилась. В статье дан свод известных в настоящее время деревянных чаш и оббивок, украшавших их. Проанализирован круг изображений на оббивках, что позволило разделить их на группы и проследить схожесть образов в этих группах с изображениями, выполненными в зверином стиле на предметах вооружения и конской узды. Определены хронологические рамки бытования чаш и ареал их распространения. Затронут вопрос о принадлежности чаш и их роли в культуре скифов. Однако решение этого вопроса возможно лишь в результате изучения предскифских и других категорий скифских деревянных и металлических культовых сосудов.

О. Р. ТИЩЕНКО

Дрібна пластика з зображеннями Бориса і Гліба

Дрібна пластика Південної Русі та України XI—XVII ст. відрізняється своєрідністю тематики, іконографії, виразністю засобів. Привертає увагу дрібна пластика з зображеннями князів Бориса і Гліба, яка серед інших її творів займає особливе місце.

Борис і Гліб не належать до тих загальнохристиянських святих, культ яких руська церква запозичила у Візантії. Їх культ виник безпосередньо в Києві і здобув широкого поширення. Обидва вони — реальні історичні персонажі, канонізація яких була наслідком конкретних історичних подій та політичних замислів. Іконографічні, композиційні варіанти та пластичне трактування їх зображень, маючи свої висхідні корені, в різні часи та в різних суспільних сферах тією чи іншою мірою зазнали змін. Як це, так і багато іншого викликають інтерес дослідників до розглядуваної теми. Йі же присвятили свої праці Д. І. Абрамович, В. І. Лесючевський, М. Х. Алешковський та інші дослідники.

Залучаючи до даного дослідження як раніше опубліковані, так і нові пам'ятки, спробуємо розглянути ряд аспектів цієї теми, яка на нашу думку, становить значний науковий інтерес.

Зображення Бориса і Гліба відомі серед пам'яток живопису, в тому числі мініатюри, а найбільше серед дрібної пластики XI—XVII ст. Це свідчить про довгочасну популярність культу цих святих, що визначило стійкість цього сюжету в творах дрібної пластики, його широке поширення на території руських земель і навіть за їх межами.

Князі Борис і Гліб, які стали жертвами князівських усобиць, були вбиті в 1015 р. Невдовзі після цього вони були канонізовані. Їх культ встановлений у 1026 р. Основними документами з історії культу Бориса і Гліба вважають дві літературні пам'ятки, відомі у списках, починаючи з XII ст. Разом з літописними текстами та іншими матеріалами, що мають відношення до культу Бориса і Гліба, вони були видані Д. І. Абрамовичем¹. Перший з них — «Чтение о Борисе и Глебе»; другий — «Сказание о Борисе и Глебе». В. І. Лесючевський вважає, що вивчення еволюції давнішого періоду культу Бориса і Гліба дає нові підстави вважати перший більш давньою пам'яткою і одним із джерел для складання другої².

Пергаментний рукопис XII—початку XIII ст., що зберігається в Державному історичному музеї УРСР, містить сказаніє єпископа Іполіта про Христа й Антихриста та ще дві інші статті. До того ж часу відноситься й мініатюра з зображенням Бориса без меча з хрестом у правій руці та моделлю храма в лівій. Згадуючи про це, В. І. Лесючевський вмістив у своїй праці два рисунки: перший — реконструкція вихідної мініатюри рукопису в збірці ДІМ (Чуд. 12); другий — фотознімок з вихідної мініатюри в рукописі (Чуд. 12). На останньому зліва можна бачити рештки напису з ім'ям зображеного³. Напис на рисунку автор реконструював як «Борис», бо на мініатюрі зображений князь з п'ятиглавим храмом у лівій руці. Зображення з одноглавим храмом у правій руці він вважає зображенням Гліба⁴. Автор при визначенні імені зображеного більше довіряє мініатюрі, виходячи з того, що написи на давньоруському літті виконувались майстрами малограмотними або й зовсім неграмотними⁵. Дослідження безпосередньо самих пам'яток ліття із зіставленням зображень і написів буде кращим підтвердженням чи спростуванням точки зору В. І. Лесючевського. Проте ми повинні відзначити широке поширення письменності серед давньоруського населення, особливо міського, про що свідчать численні знахідки берестяних грамот. Разом з цим припущення пам'яток живопису, в тому числі мініатюри, до досліджень дрібної пластики є важливим і необхідним. При цьому слід враховувати, що кожен вид мистецтва має свою специфіку, що його твори виконуються певними майстрами для певного кола споживачів.

Досліджуючи твори дрібної пластики з зображенням Бориса і Гліба, не можемо обійти історію їх культу і, насамперед, історичні причини канонізації та широкого впровадження цього культу. Причини були подвійного порядку — внутрішні та зовнішні.

Настійно намагаючись зміцнити Київську державу, Ярослав Мудрий вів уперту боротьбу проти будь-яких спроб інших князів порушити її цілісність. Особливо жорстокою була його боротьба із Святополком

Окайняним, яка завершилася перемогою Ярослава, і з 1019 р. він одноосібно керує Київською державою.

Укріплення своєї держави Ярослав вбачав не лише в збереженні її єдності та стабільності внутрішнього становища, а й в зміцненні міжнародного становища, зовнішньої безпеки.

Введення християнства як державної релігії на зразок Візантії, що відбулося раніше, створило передумови для втручання її в справи Київської держави. Це посилювалося ще й тим, що київський митрополит був греком і призначався константинопольським патріархом. Укріплюючи міжнародне становище своєї держави, Ярослав розпочав боротьбу за її незалежність. Відомо, що релігія на той час була основною ідеологічною підвалиною світської влади. Тому Ярослав розпочав боротьбу за незалежність руської церковної організації. Укріплюючи її, він надавав великого значення розширенню кола святощів за рахунок впровадження своїх, місцевих святих, що мало дуже велике значення. Враховуючи це, Ярослав запропонував канонізувати своїх вбитих братів Бориса і Гліба, утворити і поширити їх культ. Це було найважливішою зовнішньою причиною його виникнення. Проте не тільки політичні відносини Русі і Візантії були причиною нового культу.

Але були причини і внутрішні. Визнання святості князів Бориса і Гліба зміцнювало авторитет Київської держави і самого Ярослава серед боярства і народу. Вони були першими власне руськими святыми, і їх визнання залежало від відношення до цієї акції як церкви, так і народу. Київський митрополит-грек був змушений поступитися перед волею князя та більшості духовенства.

Народ не відразу сприйняв культ Бориса і Гліба. На той час християнська релігія не встигла пустити глибокі корені у свідомість народних мас, які ще були тісно зв'язані з язичництвом. Вона повільно і поступово впроваджувалася, нерідко примиряючись з деякими традиціями язичницького культу, незважаючи на активну діяльність християнських проповідників⁶. Так приблизно було і з культом Бориса і Гліба. Існуючі легенди про таємничі явища, які нібіто відбувалися на місцях поховань людей, що загинули насильницькою смертью, вдало сполучалися з християнськими легендами про чудеса видужання на могилах святих. Саме цю привабливу для народу версію посилено поширювали Ярослав і духовенство, впроваджуючи культ Бориса і Гліба. Все це більш-менш правдоподібно виходить із зазначених вище джерел.

В. І. Лесючевський вважає, що протягом XI—XII ст. культ вбитих братів пройшов три стадії⁷. До 1072 р. вони зображувались з єдиним атрибутом — хрестом в руці і шанувалися як мученики-цілителі. У 1072 р. було побудовано спеціальну муровану церкву Бориса і Гліба. З цього часу їх стали зображувати з другим атрибутом — з моделлю церкви в руці. До числа таких пам'яток відноситься стулка бронзового хреста-енколпіона з зображенням Гліба⁸ (4×6 см) (рис. 1), яка виявляє близьку подібність до такої ж пам'ятки із друцького дитинця в БРСР⁹. Відомі й інші близькі їй аналогії¹⁰ без написів. Згідно з В. І. Лесючевським, обидві пам'ятки — з зображеннями Гліба, а не Бориса, як це вважає Л. В. Алексеєв¹¹. На користь цього вказує і безбороде обличчя на кам'яній (з жировика) підписаній іконці 1067—1068 рр. з Тмутаракані¹². Наведені пам'ятки можна датувати не XII ст.¹³, а останньою чвертю XI ст. На третій стадії, згідно з В. І. Лесючевським, у XII ст. Борис і Гліб шануються як воїни-захисники руської землі.

Наведена точка зору В. І. Лесючевського потребує, проте, деяких уточнень та досліджень. Насамперед, необхідно відзначити, що Борис і Гліб зображувалися не лише з хрестами в руках, але й з мечами на поясі. Це має місце і на найранішій з відомих нам кам'яних іконок — зображення Гліба (Давида) з Тмутаракані. З цього виходить, що вже з самого початку поширення культу Борис і Гліб шанувалися як свя-

ті — воїни. Не виключено, що ця остання «функція» святих князів залишилась провідною і пізніше, з XII ст. навіть посилилася, коли руські землі, особливо Київська, більш ніж будь-коли потребували захисту. Зображення Бориса і Гліба з подвійними атрибутами виконувалися і пізніше. Як приклад можна навести бронзову іконку із розкопок у Кописі (БРСР), знайдену в давньоруському шарі¹⁴, висотою без прорву 10,3 см. На ній зображені у зріст дві чоловічі фігури у майже однакових поставах і в багатому одязі, на головах високі шапки з опушкою. Іх одяг довгий, витонченого крою. У обох в правій руці хрест, друга тримає ручку меча, підвішеного зліва до пояса. Обличчя їх видовжені, волосся довге. Фігура справа без бороди, ліва з вусами і невеликою бородою. Обрамлення, тло, позем, написи відсутні. Навколо голів — німби. Верхні частини голів з'єднані широкою перемичкою з вузеньким виступом зверху, на звороті якої зроблено штифт. На шапках та одязі — вертикальні складки, які певною мірою передулюють поширенню цього засобу зображення у післямонгольські часи. Відсутність обрамлення і тла також передуєяві в XIV ст. скульптури з такими якостями. Зокрема, яскравим прикладом її може бути фігура Миколи Можайського¹⁵. Не підлягає сумніву, що на образковій іконці з Кописі зображені Борис і Гліб.

З певною мірою умовності ікона може бути датована кінцем XII — початком XIII ст.

Другим прикладом може бути бронзовий хрест-енколпіон, знайдений у с. Сахнівка, колишнього Канівського повіту¹⁶. На середині його чільної сторони є зображення воїна з щитом та списом (вірогідно, святий — князь Володимир). З обох боків — Борис і Гліб з хрестами і мечами. У трьох верхніх заокруглених кінцях — три архангели (Михайл, Гавриїл, Сихайл); в нижньому — св. Микола. З такими ж подвійними атрибутами Борис і Гліб зображені на шиферному образку XIII ст. з Рязанського обласного краєзнавчого музею¹⁷.

До більш пізнього, післямонгольського часу належить іконографічний варіант піших Бориса і Гліба лише з мечами, що мають хрестоподібні ручки. Такі мечі можна вважати наслідком злиття обох атрибутів. Це маленька шиферна іконка XIV ст. знайдена на Буковині¹⁸ (3×4,8 см) (рис. 2). На ще пізнішому кам'яному двобічному образку новгородської роботи (XV ст.) піші Борис і Гліб зображені також лише з мечами. Вони стоять по обидва боки архангела Михаїла¹⁹. Таке сполучення, без сумніву, є виразом ідеї воїнського подвигу.

Таким чином, на цілому ряді пам'яток простежується розвиток іконографічного та композиційного варіантів сюжету з зображенням піших Бориса і Гліба. При цьому ми дістали можливість упевнитись, що запропонована В. І. Лесючевським стадіальність розвитку даного сюжету не знаходить підтвердження. Наявність військових атрибутів у найранніших зображеннях святих князів є свідченням того, що вони шанувалися, насамперед, як святі-воїни, захисники руських земель. Якщо в окремих і рідкісних пам'ятках (як у згаданій мініатюрі) вони

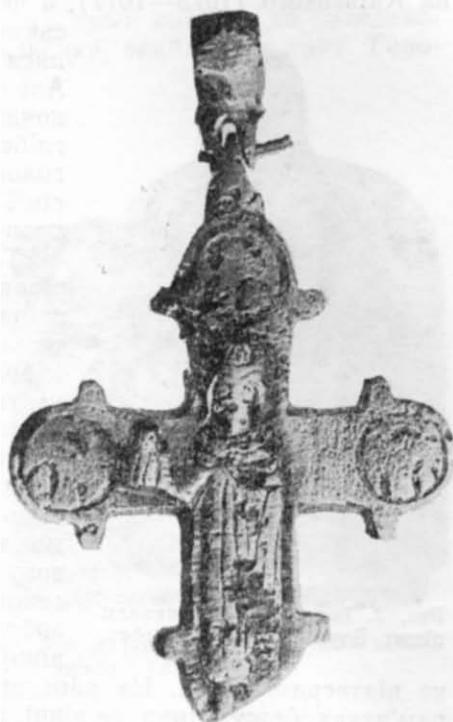

Рис. 1. Стулка хреста-енколпіона з зображенням Гліба. Бронза.

позбавлені військових атрибутів, то ні хрести, ні моделі храмів в їх руках не дають підстав вважати «цілющими» атрибутами.

Лінія розвитку культу Бориса і Гліба, запропонована В. І. Лесючевським, була продовжена і розвинена М. Х. Алешковським²⁰. Він вважає, що на початку найбільше шанувався Гліб як патрон Святослава Київського (1073—1077), а через це культ цілком був глібориським. В той же час, як він вважає, з'явилася й перші енколпіони — борисоглібські. Ale видозмінюючись, вони наприкінці XI—початку XII ст. почали відбивати борисоглібський культ воїнів-заступників. Отож головного значення набуває Борис — патрон сім'ї Мономаха, що прийшов на зміну патрону сім'ї Святослава — Глібу.

Такий розподіл, якщо і існував, то порівняно короткий час. Його відбитком можна вважати окремі зображення одного з братів — Гліба. Надалі обидва брати завжди зображуються разом. Роздільні зображення та їх шанування відбивали лише патрональні зв'язки. Сумісні ж зображення обох братів — святих виявляють суспільно-історичні зв'язки, коли в умовах княжих усобиць і зростання зовнішньої небезпеки тема заступництва набула особливо важливого значення. Твердження М. Х. Алешковського про те, що в руках Бориса і Гліба зображені не моделі храмів, а мученицькі вінці, одержані ними від Христа²¹, нічим

Рис. 2. Іконка з зображенням піших Бориса і Гліба. Шифер.

не підтверджуються. На наведених вище енколпіонах та й на інших пам'ятках, безсумнівно, не вінці, а моделі храмів.

Розвиток теми заступництва, військового подвигу виявився також у виникненні іконографічного та композиційного типів кінних Бориса і Гліба. У формах дрібної пластики вони були реалізовані у вигляді літих іконок з наскрізним тлом. Цю останню особливість можна розглядати як продовження скіфо-сарматської традиції, яка дісталася в різні часи чудового виразу в пам'ятках дрібної пластики²². Серед її творів іконки з наскрізним тлом трапляються як у домонгольські, так і післямонгольські часи, аж до XVII ст. включно.

Іконографічний та композиційний тип кінних Бориса і Гліба виникли в дрібній пластичі давньої Русі ще в XI ст. Вихідний композиційний тип з двох кінних фігур святих-воїнів, у вигляді двопланового зображення, вірогідно, був сприйнятий від Болгарії. На користь цього свідчить різьблене в дереві рельєфне зображення святих Георгія та Дмитра, розписане восковими фарбами. Воно розміщене на квадратній іконі X—XI ст. з Созополя в Болгарії²³. Тут так само, як і на літих іконках з кінними Борисом і Глібом, вершник з другого плану трохи випереджає першопланового. Співпадають і напрямок руху вершників, їх постави і рухи, а також квадратний формат твору. Такої аналогії немає серед візантійських пам'яток. Якщо прийняти до уваги, що русько-візантійські зв'язки значною мірою здійснювалися через Болгарію та здавна існували і безпосередні русько-болгарські зв'язки, то є цілком вірогідним, що в XI ст. на основі болгарських зразків типу, згаданого вище, і склався тип літої іконки з зображенням кінних Бориса і Гліба. М. Х. Алешковський вважає, що такі іконки з'явилися в період великокнязівського правління Володимира Мономаха (1113—1125). В музеїйних збірках УРСР такі іконки, за винятком однієї, досі не виявлені, але вони є в приватних збірках, а дві з них відомі із старих публікацій. Найранішою з них, що дійшли до нас, є бронзова поганій збереженості. Вона згадується без вказівки на місце знахідки і

датується XI—XII ст.²⁴ (рис. 3). На лівому боці її ледь розбірливий напис: «Борис». В ній досить добре простежується той композиційний тип кінних Бориса і Гліба, який ми зустрічаємо на подібних пам'ятках післямонгольського часу аж до XVII ст. Ці останні дійшли до нас в стані хорошої збереженості, а деталі зображень на них добре проглядаються аж до найдрібніших.

За літературними джерелами²⁵ відома дуже подібна до наведеної вище також квадратна ($5,75 \times 5,75$ см) іконка, знайдена в уроч. Городисько, поблизу с. Гаряченці, містечка Калюс Ушицького повіту Подольської губернії. Її передали до музею Піддільського церковного історико-археологічного товариства 1890 р. з бібліотеки Піддільської духовної семінарії, куди вона прибула невдовзі після її знахідки. Дослідники відзначали, що зображення на ній виявляє близьку схожість з рисунком у рукопису XIII ст., який опублікував М. Максимович²⁶. В дореволюційних виданнях ця пам'ятка датується XIII—XIV ст. На відміну від розглянутого вище, вона відлита з міді, що вказує на післямонгольський час виготовлення. Порівняння бронзового варіанту з рисунком у «Киевлянине» дає підставу вважати про надто близьку подібність обох іконок (бронзової і мідної). Не виключена можливість, що у них спільна модель. Їх обрамлення має форму квадрата.

У післямонгольський час цей сюжет залишається дуже популярним. Це підтверджується не лише значною кількістю відомих нам пам'яток, але й історичними умовами того періоду, насиченого бурхливими військово-політичними подіями, з якими були пов'язані тяжкі страждання народу. Почуття мас в середні віки, за словами Ф. Енгельса, були виплекані релігією²⁷. В її святощах народ шукав собі заступників. Серед них були імена Бориса і Гліба, давно вже оточені ореолом святості. Вони належали до найбільш популярних.

Серед пам'яток післямонгольського часу можна відзначити два іконографічні варіанти кінних Бориса і Гліба, що мають в основі один і той же композиційний тип. Оскільки кожен з них має свою форму обрамлення, перший умовно назвемо «квадратним», а другий, обрамлення якого дещо витягнуте по вертикалі, — «прямокутним». Перший, якщо виходити з подібності мідної іконки з Городиська до мініатюри XIII ст., без істотних змін повторює домонгольський бронзовий зразок. Дальніші зразки «квадратного» варіанту продовжують зберігати основні іконографічні та композиційні особливості іконки домонгольського часу. Зміни спостерігаються у пластичному трактуванні зображень, у формі та характері обрамлення, штифта для підвішування. Такою є мідна іконка XV ст. розміром $5,5 \times 6,7$ см (рис. 4)²⁸, квадратної форми з більш широким обрамленням, яке прикрашено вузенькими і гладенькими рельєфними пасмами з країв та простим орнаментом з кілець між ними. Це останнє слугує додатковою підставою для датування²⁹. Лише на верхній частині обрамлення замість орнаменту — напис «стые Борис и Глеб». Іконка завершується порівняно широким штифтом з плоскорельєфним зображенням «Нерукотворного Спаса». Форми «селянських» шапок Бориса і Гліба у вигляді зрізаного конуса, обриси розвіянного плаща за плечима Бориса, положення його рук, як і квадратна форма іконки, вказують на спадковий зв'язок з домонгольським

Рис. 3. Іконка з зображенням кінних Бориса і Гліба. Бронза.

і ранніми післямонгольськими зразками. Вільне, невимушене пластичне рішення рельєфа, з використанням лінійно-джгутових засобів пластичної виразності, не виявляє великої уваги до деталей зображення. У даному випадку своєрідно сполучаються пластична виразність з декоративністю, що можна спостерігати і на українських кахлях XV—XVII ст. Такі риси, безсумнівно, ідуть від народного мистецтва. З другого боку, манеру виконання рельєфу можна розв'язати з пластичним трактуванням зображень на срібній обкладинці Галицького євангелія XIV ст.³⁵ І в першій, і в другій пам'ятці простежується своєрідність художніх засобів перекладу зображень на мову металопластики, обумовлену технікою виконання: іконки — літтям, обкладинки євангелія — карбуванням.

Друга мідна іконка квадратної форми³¹ (рис. 5) має ті самі основні іконографічні та композиційні особливості, як і розглянута вище. Але пластичне рішення рельєфу, характер обрамлення, форма і розмір штифта вже інші. Постави вершників і коней більш статичні, фігури менш пропорційні, пластика рельєфу менш виразна. Тут не відчувається вільноті і невимушенності виконання, які помітно простежуються у квадратному образку XV ст., але форми шапок вершників ті самі. Замість великого штифта з «Нерукотворним Спасом», на ній маленька петелька для підвішування, як на

Рис. 4. Іконка з зображенням кінних Бориса і Гліба. Мідь.

іконках однієї новгородської групи³². Обрамлення іконки більш складне, з використанням профілювання, прикрашене в середній частині смуги зигзагоподібним геометричним візерунком, відомим на волинських кахлях XV—першої половини XVI ст.³³ Виходячи з особливостей пластичного вирішення рельєфу, форми й розміру петельки, можна вважати, що іконка виготовлена у Новгороді, але на основі південноруського зразка. ЇЇ можна датувати кінцем XV — початком XVI ст.

Крім розглянутих, Н. В. Покровський³⁴ опублікував ще три іконки «квадратного» варіанта, датуючи їх XV—XVI ст. Нам не відомі місця їх знаходжень та матеріал. Дрібні й не досить чіткі знімки іконок, наведені автором, до краю обмежують їх дослідження, дають уявлення лише щодо їх формату і у самому загальному вигляді — композиції. Іконки також позбавлені прорізного тла. Їх формат, більш або менш архаїчний характер обрамлення та вузенька петелька на кожній наводять на думку щодо їх принадлежності до продукції новгородського художнього ліття, але не в XV ст., коли з'являються профільовані та орнаментовані обрамлення, а XIV ст.³⁵ В цей час зустрічається порівняно мало новин, і в дрібній пластиці ще широко користуються зразками домонгольського часу, які нерідко спрошується і навіть спотворюються через значний занепад пластичної майстерності³⁶. Не маючи можливості дослідити особливості пластичного рішення та окремі деталі зображень на цих іконках, ми не маємо й підстав для встановлення будь-яких їх зв'язків з південноруським колом дрібної пластики, за виключенням сюжету і композиційного типу.

Цікавим є екземпляр бронзової іконки з зображенням кінних Бориса і Гліба, виявлений серед інших іконок, знайдених у Білорусії, і опублікований Л. В. Алексеєвим³⁷. Композиційний тип той же, що і в розглянутих вище пам'ятках. Обрамлення у вигляді прямолінійної нижньої частини, бічні сторони, злегка нахилені до середини, переходят у

заокруглення верхньої частини, погана якість ліття та примітивне пластичне виконання дають підставу віднести іконку до кінця XIII—початку XIV ст. Іконки з іншими сюжетами у подібному виконанні та в такому ж обрамленні відомі як у публікаціях³⁸, так і в музейних збирках³⁹. Вони датуються тим же часом.

Розглянуті вище іконки «квадратного» варіанта зображенням кінних Бориса і Гліба та датовані післямонгольським часом не мають прорізного тла, але в їх пластичному вирішенні помітне тяжіння до більш чіткого виділення фігур з тла. Суцільне тло в цій композиції, слід гадати, — явище більш пізнє: перехід від прорізного тла до суцільного почався, очевидно, в другій половині XIII ст. Безпосередньо причиною такого явища був занепад техніки ліття у цілому ряді ремісничих центрів. Він виявився, зокрема, в погіршенні якості форм для ліття. Як наслідок цього тло цілком заливалось металом. На прикладі іконок з іншими сюжетами⁴⁰ перехід прорізного тла до суцільного простежується цілком доказово. В останній з розглянутих пам'яток лише окремі насірізні отвори, що випадково виникли при літті, нагадують про насірізне тло більш ранніх і досконалих прототипів. Виключення становлять лише нечисленні пам'ятки дрібної пластики зображенням кінних Бориса і Гліба. Але вони відносяться до «прямокутного» варіанта іконок, які, як свідчать самі пам'ятки, виконувались досвідченими майстрами.

Образки зображенням кінних Бориса і Гліба у «прямокутному» варіанті, датовані часом до XV ст., до нас не дійшли. До XV ст. належать дві мідні іконки. Одна з них опублікована В. І. Лесючевським⁴¹ (рис. 6). Друга знаходилась у збирці О. С. Уварова⁴². Обидві вони з прорізним тлом і мають вузеньке прямокутного перекрою обрамлення розміром 10×8 см. За композицією обидві іконки майже однакові, але в пластичному трактуванні простежується дуже значна розбіжність.

Рамка обрамлення першої іконки має плоску чільну сторону, прикрашену простим геометричним орнаментом у вигляді скісних насічок. Вона завершується плоским штифтом з плоскорельєфним зображенням «Нерукотворного Спаса». В цьому обрамленні композиція з двох вершинників виконана у низькому рельєфі без тла. У поземі зображені елементи пейзажу (точніше — натяк на них). На рівні шиї кожного вершинника з обох боків від обрамлення виступають до середини по горизонталі прямокутні смужки з написами: «Глеб» — зліва; «Борис» — справа. За палеографічними особливостями написи відносяться до середини — другої половини XV ст. Цим часом і слід датувати іконку. Щодо стилю рельєфу, то слід вважати, що модель виконувалась, вірогідно, у домонгольські часи, до того ж в тих колах, де візантійська витонченість особливо цінувалась. Подібно до новгородської ікони (живопис) XIV ст.⁴³, тут вершинки їдуть зліва направо паралельно до картинної площини, їх торси повернуті не прямо на глядача і знаходяться у тричвертному положенні, як і дещо схилене обличчя Гліба. Обличчя Бориса повернуте майже в профіль, а погляд спрямований в далечіні, у напрямку руху. В образку помітна і вдало реалізована спроба двопланового розв'язання композиції рельєфу: кінь з Глібом — на першому плані; кінь з Борисом трохи випереджає першого — на другому. На згаданій новгородській іконі вони розміщені навпаки. Проте в цьому образкові більший натяк на двоплановість — фігури знаходяться майже в одній площині. Обличчя вершинників, обрамлені кільцями, кучерів

Рис. 5. Іконка з зображенням кінних Бориса і Гліба. Мідь.

спадаючого волосся, відзначаються правильністю і благородством рис. На них вираз мужності та рішучості. Борис з бородою та вусами. Гліб виглядає молодшим і без рослинності на обличчі. На головах у них заокруглені шоломи з конусоподібним шишаком зверху, на яких проходять вертикальні ребра або смужки, але у Гліба шишак гладенький і спереду на ньому рівноконечний врізаний хрест. Обидва в пишному одязі та багатому спорядженні. У Бориса в правій руці піднятий меч, лівою, як і Гліб, він тримає вуздечку. У правій руці Гліба спис, на кінці його древка — прaporець, що звужується — військовий значок.

Рис. 6. Іконка з зображенням кінних Бориса і Гліба. Мідь.

Він вказує, що це не просто два вершники, а військові ватажки. За спиною Гліба розв'юється плащ. Багатством та парадністю відзначається й зброя коней з довгими гривами. У поземі зображені трави, листя, чагарники. Ці елементи пейзажу символізують рідну землю, за яку вони ідуть на бій. В правому верхньому кутку зображена «десниця» — свідчення того, що святым-воїнам допомагають «сили небесні». Впевненість постав вершників підкреслюється уроочисто-впевненим поступом коней. Все тут проникнute тою благородною мірою руху, яка має своїм першоджерелом елліністичні традиції у візантійському мистецтві. В зображеній сцені обидва персонажі виїжджають в похід в красивому одязі та в прекрасному військовому спорядженні. Крім

німбів та «десниці» в зображеній сцені нічого «святого» немає. Бориса і Гліба, можливо, і сприймали не стільки як святих, скільки як легендарних захисників Руської землі. Художники прославляли їх, милуючись лицарським виглядом, оспіували красу рідної природи, серед якої зображені вершники, і за яку вони ідуть на смертельний бій.

У такий спосіб деякі релігійні сюжети позбавлялися від іконописності, набували в подібних творах рис легендарно-історичного жанру. Як уже відзначалося, процес жанроутворення на Русі неухильно розвивався, починаючи з такої видатної пам'ятки, як окуття великого туричого рогу Х ст. з «Чорної Могили»⁴⁴. Цей процес не обійшов і дрібну пластику, про що свідчить розглянута вище іконка.

Зображення святих-князів Бориса і Гліба належать до числа найбільш улюблених і поширеніших на Русі як у домонгольський, так і у післямонгольський період. Вони дістали продовження пізніше і на території України. Зображення піших і кінних Бориса і Гліба зустрічаються не лише в творах рельєфної малої пластики. Вони відомі також в живопису⁴⁵ та в мініатюрі. Про їх зображення у вигляді вершників «Іконописний подлинник» не згадує. На думку Н. В. Покровського, яку у нас немає підстав піддавати сумніву, такі зображення з'явилися «під впливом життєвого матеріалу, який ілюструвався мініатюрами»⁴⁶. Розглянуті вище іконки XV ст. нагадують такі мініатюри⁴⁷. Спогади про Київську Русь, про її славу і велич, про її видатних людей, про події, зв'язані з нею, в тому числі і про Бориса і Гліба, які широко шанувалися, дуже довго утримувалися в пам'яті народній. В умовах татарсько-турецьких набігів, жорстокого пригнічення та національно-визвольної боротьби українського народу легендарні захисники руських земель уособлювали в їхній свідомості силу, яка протистоїть загарбникам і гнобителям, що було цілком зрозуміло за умовами тих часів, коли соціальна та національно-визвольна боротьба обволікалася у релігійну оболонку.

Модель розглянутої ікони XV ст. з зображенням кінних Бориса і Гліба з великою точністю відтворюється в XVI ст. Але при цьому робиться лише одна зміна: між штифтом для підвішування з зображен-

ням «Нерукотворного Спаса» та обрамленням вміщується зображення «старозавітної Трійці». Іконки з таким доповненням відомі в двох варіантах. В першому зображення «Трійці» майстерно вкомпоноване в коло⁴⁸ (рис. 7), у другому воно вміщене в прямокутник з заокругленими верхніми кутами⁴⁹. Вміщення цього сюжету вірогідно було зв'язане з підвищеним шануванням його в XVI ст. та у подальші часи. Перший із згаданих варіантів виник на південноруських землях, і зображення «Трійці» в колі є точною копією круглого срібного образка XVI ст., який виявлено у Каневі на Київщині⁵⁰. Три ангели, зображені на ньому, — приземкуваті фігури з великими головками, в яких ще помітно відчувається так звана туга романська форма. Проте велика увага до деталей зображення, зокрема трактування зачісок, вказує на значний вплив візантійських традицій, які в південноруських землях утримувались довше і міцніше, ніж у північноруських. Срібний образок XVI ст. двосторонній: на протилежній його стороні є зображення «Розп'яття з предстоячими», якого не відтворено на іконці з Борисом і Глібом. Другий варіант завершення був виконаний, очевидно, в північноруських землях. Форма завершення, можливо, була запозичена з якогось більш давнього зразка дрібної пластики. Перший варіант відомий у двох примірниках⁵¹; другий — в одному. Розглянуті іконки з зображенням Бориса і Гліба не мають на зворотній стороні слідів від будь-якої обробки, що вказує на час їх виготовлення — до XVII ст.⁵²

Друга половина XVI — перша половина XVII ст. на Україні — час посилення активності руху народних мас, широкого розгортання національно-визвольної боротьби. Поряд із збройною боротьбою йшла жорстока ідеологічна боротьба за свідомість людей. Події того часу визначили великі зрушенні у мистецтві взагалі та в дрібній пластиці зокрема. В ньому помітно посилився процес подолання архаїчних, візантійських, готичних та інших пережитків. Реальність висувала нові ідеї. Для їх образно-емоційного виразу старі художні форми і засоби виразності виявилися менш придатними. Звідси інтенсивні пошуки нових. В процесі прогресивного розвитку українського мистецтва цього часу важливу роль зіграли засвоєння досягнень мистецтва Ренесансу та гуманістичні ідеї, що лежать в його основі. Вони були співзвучні новому світосприйманню епохи національно-визвольної боротьби на Україні. З процесу розвитку мистецтва не виключалась велика давньоруська спадщина, досягнення якої в цей час переосмислювалися по-новому, служили вираженню нового змісту на більш високому етапі розвитку.

Яскравішим зразком дрібної пластики, який відбив ідеї нової епохи, є унікальна пам'ятка кінця XVI—першої половини XVII ст. — мідна іконка з зображенням кінних Бориса і Гліба (8,2×10,3 см) (рис. 8)⁵³. Це ще більш видовжений по вертикалі «прямокутний варіант». В ньому з усіх аналогічних зразків XV—XVI ст. використані всі основні формальні особливості: обрамлення, штифт, композиція, іконографія, персонажі, постави, деталі, написи. Але типаж, пластичне трактування, образне рішення, орнамент обрамлення вже інші. Завдя-

Рис. 7. Іконка з зображенням кінних Бориса і Гліба. Мідь.

ки цьому весь твір наповнюється новим змістом і сприймається по-іншому. Спорядження і оздоблення святих-воїнів начебто таке саме, що і в ранніх подібних іконках, але в той же час характер його та елементи композиції, завдяки іншому пластичному виконанню, також інші. Все тепер виглядає більш просто, відзначається значно меншою витонченістю, рафінованістю. У своєрідній декоративності і простоті, у підвищенні виразності помітно відчувається вплив народного мистецтва. Але особливо характерні обличчя святих-князів. Вони

надзвичайно індивідуальні й типові для типових обставин епохи національно-визвольної боротьби українського народу. Це вже не попередні благородні князівські «лики» з точкими рисами, сповненими підвищеної мужності та витонченості. Тут вони грубуваті, але виразні. Це обличчя простих людей, які начебто вихвачені безпосередньо з реальної дійсності. Більш того, вони настільки індивідуальні, що здаються портретними. На них лежить відбиток суворої рішучості перед лицем грізних подій. Крім німбів і «десниці» вони позбавлені будь-яких атрибутів «святості». Вершники сприймаються вже не як легендарні захисники руської землі, а як реальні безпосередні й зовсім незннатні учасники народно-визвольної боротьби, якою була до країв наповнена дійсність того часу. Традиційна ідейно-художня концепція твору просякнута змістом нової епохи.

Палеографічні ознаки написів підтверджують наведене вище датування пам'ятки.

Рис. 8. Іконка з зображенням кінних Бориса і Гліба. Мідь.

Певний інтерес викликає орнаментація обрамлення. Його внутрішній зовнішні краї облямовані тонким «шнурочком», а розміщений між ними орнамент складений з мотивів, обриси яких узагальнено відтворюють металеві елементи поясного набору XVI—XVII ст.⁵⁴

Зіставляючи цю пам'ятку з іншими того ж часу, можна пересвідчитись, що аналогічні образи, взяті з живої дійсності і виконані з такою ж народною безпосередністю, відомі нам на кахлях та інших творах українського декоративно-прикладного мистецтва XVI—XVII ст.

Борисоглібська тематика, безсумнівно, виникла на київському ґрунті. Саме тут відбулися відомі історичні події, наслідком яких була канонізація Бориса і Гліба. Можна твердити, що їх образи в літературі, живописі, дрібній пластиці вперше відбулися тут же в Києві, але значно раніше, ніж вони, як і сам культ святих-князів, почали поширюватись по всіх руських землях і навіть за їх межами. Пройшовши історично зумовлений шлях розвитку, ці образи в малій пластиці на різних етапах набули сучасного розуміння та значимості.

¹ Абрамович Д. И. Жития святых мучеников Бориса и Глеба и службы им. — Пг., 1916.

² Лесючевский В. И. Вышгородский культ Бориса и Глеба в памятниках искусства. — СА, 1946, вып. 8, с. 233.

³ Там же, с. 231.

⁴ Там же, с. 232.

⁵ Там же.

⁶ Рибаков Б. О. Київські колти і віли-русацькі. — В кн.: Слов'яноруські старожитності. К., 1969, с. 93.

⁷ Лесючевский В. И. Указ. соч., с. 233.

- ⁸ ЛДМУОМ, інв. № 111—600.
- ⁹ Алексеев Л. В. Мелкое художественное литье из некоторых западнорусских земель: Кресты и иконки Белоруссии. — СА, 1974, № 3, табл. I, фиг. 1.
- ¹⁰ Петров Н. И. Альбом достопримечательностей музея Киевской духовной академии. — Киев, 1915, вып. 4/5, № 6, 8.
- ¹¹ Алексеев Л. В. Указ. соч., с. 206, рис. I, фиг. 1.
- ¹² Николаева Т. В. Древнерусская мелкая пластика XI—XVI вв. — М., 1968, с. 9, табл. I.
- ¹³ Алексеев Л. В. Указ. соч., с. 206.
- ¹⁴ Загорульский Э. М. Раскопки из Копыси. — АС 1972 года. М., 1973, рис. на с. 359, фиг. «б».
- ¹⁵ История русского искусства: В 13-ти т. — М., 1955, т. 3 с. 202—204.
- ¹⁶ Ханенко Б. И. и К. Н. Древности русские. — Киев, 1900, вып. 2, табл. XXII, № 256/257.
- ¹⁷ Николаева Т. В. Указ. соч., табл. 4.
- ¹⁸ ЛДМУОМ, інв. № 11 979. Знайдена в с. Сасмушин на Буковині.
- ¹⁹ История русского искусства, т. 2, с. 280; Лазарев В. Н. Искусство Новгорода. — М., 1947, с. 132, табл. 136; Рындина А. В. Древнерусская мелкая пластика: Новгород и Центр. Русь XIV—XV веков. — М., 1978, табл. 15.
- ²⁰ Аleshковский М. Х. Русские глебоборисовские энколпионы 1072—1160 гг. — В кн.: Древнерусское искусство. М., 1972.
- ²¹ Там же.
- ²² Аллатов М. В. Всеобщая история искусств. — М., 1955, т. 3, рис. 3.
- ²³ Тундурски В. Църковен историко-археологически музей, София. — София, 1973.
- ²⁴ Собрание Б. И. и К. Н. Ханенко. — Киев, 1899, вып. 1, табл. IV, № 47.
- ²⁵ Гульдман В. К. Памятники старины в Подолии. — Каменец-Подольск, 1901, с. 17—18; Сецинський Е. Музей Подольского церковно-археологического общества. 2. Опись предметов старины. — Каменец-Подольск, 1909, с. 22. Місцезнаходження пам'ятки в даний час невідоме.
- ²⁶ Києвллянин, 1850, с. 8.
- ²⁷ Энгельс Ф. Людвиг Фейербах и конец немецкой классической философии. — Маркс К., Энгельс Ф. Соч., 2-е изд., т. 21, с. 314.
- ²⁸ Музей народної архітектури й побуту УРСР, м. Київ.
- ²⁹ Рындина А. В. Об одной группе каменных икон XIV в. — В кн.: Памятники культуры: Новые открытия. Ежегодник, 1975, с. 236.
- ³⁰ Зберігається у Державний Третяківській галереї в Москві. Опубліковано в кн.: Історія українського мистецтва: В 6-ти т. — К., 1967, т. 2, іл. 64.
- ³¹ Державний російський музей, інв. № 10 354. Опубл. в кн.: Лесючевский В. И. Указ. соч., рис. 5, фіг. 4.
- ³² Порфиридов Н. Г. Об одной группе древнерусских медных литых изделий. — СГРМ, 1959, 4, с. 54.
- ³³ Тищенко О. Р. Походження поліхромних керамічних рельєфів із Стариці та Дмитрова. — Археологія, 1977, 24, рис. 2; Кахля з Луцького історико-краєзнавчого музею, інв. № 11—113.
- ³⁴ Покровский Н. В. Церковно-археологический музей Санкт-Петербургской духовной академии. — Спб., 1909, с. 28, табл. VIII, № 16, 27, 32.
- ³⁵ Порфиридов Н. Г. Указ. соч., с. 54.
- ³⁶ Рыбаков Б. А. Ремесло древней Руси. — М., 1948, с. 614—615.
- ³⁷ Алексеев Л. В. Мелкое художественное литье из некоторых западнорусских земель: Кресты и иконки Белоруссии. — СА, 1974, вып. 3, табл. I, I.
- ³⁸ Собрание Б. И. и К. Н. Ханенко, 1899, вып. 1, табл. IX, № 109; Там же, 1900, вып. 2, табл. XXXI, № 349; Исторія українського мистецтва, т. 2, іл. 63.
- ³⁹ ЛДМУОМ, інв. № 16 463 (образок двосторонний); № 16 462 (одна стулка).
- ⁴⁰ Мідна ікона «Авраам, Ісаак, Йаков в раю» з прорізним тлом опубл. в кн.: Собрание Б. И. и К. Н. Ханенко, вып. 2, табл. XXXI, № 349. Така ж ікона із суцільним тлом, але поганої збереженості, знаходиться в збірці ЛДМУОМ, інв. № 16 463; Мідна ікона з прорізним тлом — «Распятие с предстоящими» опубл. в кн.: Собрание Б. Т. и К. Н. Ханенко, вып. 1, табл. IX, № 109. Така ж ікона з суцільним тлом знаходиться в збірці ЛДМУОМ, інв. № 16 462.
- ⁴¹ Лесючевский В. И. Указ. соч., с. 245, рис. 6.
- ⁴² Уваров А. С. Каталог собрания древностей. Отд. VIII—XI. — М., 1908, с. 82, рис. 65.
- ⁴³ Кінні Борис і Гліб. Новгородська ікона. Новгородський історико-художній музей-заповідник.
- ⁴⁴ Вагнер Г. К. Проблема жанров в древнерусском искусстве. — М., 1974, с. 36.
- ⁴⁵ Крім наведеної новгородської ікони з зображенням кінних Бориса і Гліба, можна вказати і на другу, також новгородську ікону з зображенням піших Бориса і Гліба. Знаходитьться у Київському музеї руського мистецтва (№ ж-1). Опубл. в кн.: Український середньовічний живопис. — К., 1976, № XIII.
- ⁴⁶ Покровский Н. В. Указ. соч., с. 28.
- ⁴⁷ Див. напр., мініатюру XIV ст. з зображенням кінних Бориса і Гліба, видану санкт-петербурзьким археологічним товариством «Житие Бориса и Глеба XIV века».

⁴⁸ Тищенко О. Р. Українська дрібна пластика XIV—XVII століть. — Образотворче мистецтво, 1978, 3, рис. на с. 30.

⁴⁹ Покровский Н. В. Указ. соч., с. 28, табл. VIII, № 13; Некрасов А. И. Очерки декоративного искусства древней Руси. — М., 1924, рис. 79.

⁵⁰ Собрание Б. И. и К. Н. Ханенко, вып. 2, табл. XXIV, № 302—303.

⁵¹ Один з них знаходиться у приватній збирці в м. Києві, другий — в музеї ікон у Реклінга Узені (ФРГ).

⁵² Перетць В. Н. О некоторых основаниях для датировки древнерусского медного литья. — Л., 1933, раздел IX. Наши спостережения показали, что обработка зворотной стороны металевых икон абразивом на Украине началась в XVII ст., обработка напильком дещо пізніше.

⁵³ Приватна збирка, м. Львів.

⁵⁴ Руденко А. Д. Монетно-речовий склад з с. Пекарі. — Вісн. Київ. ун-ту. Сер. історії та права, № 8; Археологія та архівознавство, 1967, вип. 1, рис. 4, д, е, ж.

А. Р. ТИЩЕНКО

Мелкая пластика с изображениями Бориса и Глеба

Резюме

В отличие от других сюжетов мелкой пластики Южной Руси и Украины XI—XVII вв., образцы с изображениями Бориса и Глеба представляют особый интерес потому, что данные персонажи являются конкретными историческими личностями и их имена связаны с историей Киева.

В работе рассматриваются точки зрения нескольких авторов о развитии данного сюжета, даются их оценки. На основе анализа ряда произведений мелкой пластики делается попытка найти истоки иконографии, композиционных типов и пластических образов Бориса и Глеба, проследить процесс их развития с XI по XVII в.

При этом вводятся в научный обиход некоторые неопубликованные памятники с изображением Бориса и Глеба.

А. І. ГАНЖА

Поняття «археологічна культура» в працях В. В. Хвойки

Праці Вікентія Вячеславовича Хвойки¹, присвячені археології Середнього Придніпров'я, являють собою великий внесок в розвиток дореволюційної російської археології, особливо в галузі розробки її методології. Останньому питанню в науковій літературі не приділялось належної уваги, хоча саме вони, безперечно, мають велике значення для висвітлення процесу формування методологічних зasad російської археології початку ХХ ст.

Початок розробки методологічної бази археології Росії було покладено на III Археологічному з'їзді (Київ, 1874 р.), зокрема виступами І. Є. Забєліна² та О. С. Уварова³, в яких підіймалися проблеми предмету і завдання археології, розуміння археологічної пам'ятки і визначення археологічного методу⁴. Наступний період в російській археології відзначався великими роботами по нагромадженню археологічних матеріалів. За способами вирішення дослідницьких проблем цей період може називатися класичним, бо основний наголос робився на речовизнавство, тобто опис і систематизацію конкретного археологічного матеріалу. На рубежі ХХ ст. розвивається еволюційний напрям в російській археології, для якого характерно вирішення перш за все завдань хронологічної класифікації археологічного матеріалу і спроба його історичного переосмислення в дусі концепцій еволюціонізму⁵. Перша серйозна класифікація такого плану була створена на базі поховань пам'яток причорноморських степів Д. Я. Самоквасовим в 1892 р.⁶, а найбільш відомим представником російського еволюціонізму

був В. А. Городцов⁷, який виклав свої концепції в двох лекційних курсах⁸. Одним з найвидатніших представників цього напряму в дoreволюційній археології був В. В. Хвойка.

Значним внеском В. В. Хвойки в практичну археологію Росії було виділення ним трипільської археологічної культури. Він звернув увагу на залишки грубої кераміки та житла типу землянок ще під час розкопок Кирилівської стоянки в Києві⁹. Окрім вивчення цих пам'яток почав в 1897 р. розкопками біля сіл Трипілля, Верем'я та Жуківці, під час яких (поряд з землянками київського типу) був відкритий новий вид пам'яток, що належав до тієї ж культури і уявляв собою спорядження «... із різного роду опаленої глини ... різної величини та форми»¹⁰. Культура отримала назву трипільської. В. В. Хвойка досліджував ці пам'ятки протягом майже 12 років. Наслідком цієї роботи була загальна характеристика матеріалу трипільської культури, визначення її хронології та періодизації, а також місця в загальній схемі розвитку праслов'янського населення Середнього Придніпров'я. Ця схема була розроблена В. В. Хвойкою під назвою середньопридніпровської культури і в концентрованому вигляді викладена в його останній роботі¹¹. Запропонована стаття не має мети критичного аналізу або акцентування уваги на окремих практико-історичних аспектах концепції В. В. Хвойки. Нас цікавить інше питання: як в ній відобразилося уявлення вченого щодо «археологічної культури» — поняття, яке в той період ще тільки входило в науковий обіг російської археології.

Основною підвальною в концепції В. В. Хвойки була теза про існування праслов'янської середньопридніпровської культури від часів пізнього палеоліту до доби історичних слов'ян. У цьому випадку зустрічаємося з варіантом, характерним для праць багатьох археологів Росії рубежу — початку ХХ ст., який можна назвати «вивченням культури всередині культури». В першому випадку слово «культура» вживається в своєму археологічному аспекті, в другому — в етноісторичному. Згідно з О. А. Спіциним, в археологічному аспекті вивчається «... одна и та же культура на различных ступенях жизни народа»¹², тобто в цьому аспекті культура являє собою характеристику певного періоду (ступеню) історичного розвитку певного народу. Вперше на практиці такий захід класифікації археологічних матеріалів був використаний О. А. Спіциним в його праці «Древности бассейнов рек Оки и Камы»¹³, де він намагався простежити на базі археологічних даних процес культурних змін на північному сході Росії, внаслідок чого були виділені культури типу Ананьївського і П'яноборського могильників.

Періодизація середньопридніпровської культури найбільш чітко відображає концепцію В. В. Хвойки, яка у концентрованому стані виглядає таким чином. В історії розвитку населення Середнього Придніпров'я вирізняються кілька періодів:

1 — епоха палеоліту (пізнього). Середнє Придніпров'я заселене расою — «...носительницей своеобразной культуры»¹⁴;

2 — епоха неоліту — енеоліту. Існування трипільської культури. «... Едва ли будет ошибкой, — пише В. В. Хвойка, — признать неолитических обитателей Среднего Приднепровья за прямых потомков их палеолитических предков»¹⁵;

3 — епоха бронзи (початок II — початок I тис. до н. е.). Паралельне співіснування автохтонного праслов'янського населення Середнього Придніпров'я і південних чужинців з курганним обрядом поховання (давньоіндоєвропейських племен);

4 — скіфська епоха (початок I тис. — II ст. до н. е.).Автохтонне населення зазнає дуже сильного впливу скіфської культури, але зберігає свої етнічні ознаки;

5 — проміжна епоха між скіфською і епохою полів поховальних урн (II ст. до н. е. — II ст. н. е.). Існування культури зарубінецького

типу. Пам'ятки цього часу «... сохраняют пережитки прошлой эпохи, но в них заметны уже новые привлеченные элементы, получившие полное развитие в последующую эпоху»¹⁶;

6 — епоха полів поховальних урн (III—V ст. н. е.). Існування культури типу зарубінецького могильника;

7 — епоха Великого переселення народів (V—VII ст.). Найменш розвинута в археологічному відношенні епоха. «... В нашей стране, — за думкою В. В. Хвойки, — до сих пор не обнаружено ни погребений, ни остатков жилищ, которые можно было бы отнести к эпохе Великого переселения народов ... Среднеприднепровские обитатели могли находиться во временной зависимости то от одного, то от другого народа-победителя»¹⁷;

8 — епоха історичних слов'ян (починається з VIII ст. н. е.), яка «...завершает собой продолжительное доисторическое время и в своей позднейшей поре начинает новый период — исторический, изучение которого базируется на письменных источниках»¹⁸.

«... Начиная с неолитической эпохи и до самого исторического времени, — резюмируя свою концепцию, писав В. В. Хвойка, — мы встречаемся с чертами, говорящими за то, что местная культура Среднего Приднепровья в доисторические времена по существу своему однородна»¹⁹. До того же вчений припускает возможность зрушения нижньої хронологічної межі середньопридніпровської культури до часу Кирилівської стоянки (пізньїй палеоліт).

В. В. Хвойка доводив існування етнічної єдності праслов'янської культури на базі таких положень:

1 — спільність засобів ведення господарства (осіле землеробство) протягом усіх періодів історії існування середньо-придніпровської культури;

2 — генетичний зв'язок головних побутових предметів (жител, кераміки, знарядь праці, зброї тощо);

3 — спільність поховального обряду (в більшості — тілоспалення);

4 — спільність антропологічного типу²⁰.

У цьому випадку термін «культура» містить в собі відверто етністичний зміст, коли розвиток якоїсь певної культури адекватний історії певного народу — носія цієї культури (в даному випадку — праслов'ян). Поняття «культура» в своєму археологічному аспекті в такому варіанті виступає як хронологічний етап розвитку будь-якої етністичної культури, яка по відношенню до свого археологічного аспекту виступає у співвідношенні загального до часткового.

Розглянемо уявлення В. В. Хвойкою терміна «культура» в його археологічному аспекті, власне «археологічну культуру», оскільки він був одним з перших археологів в Росії, який почав вводити в практику археологічного дослідження це поняття. (Надалі термін «археологічна культура» буде для зручності позначатися абревіатурою АК.)

В концепції В. В. Хвойки щодо АК зупинимося на аналізі таких питань:

- початок існування АК;
- принципи виділення та опису АК;
- локальні області всередині АК;
- співіснування різних АК.

Для палеоліту в своїх ранніх працях В. В. Хвойка не вживав терміна «культура» в археологічному аспекті. Наприклад, говорячи «... о пребывании в нашей местности разумного существа, живущего здесь целым обществом»²¹, він створює модель «зовнішнього способу життя» і «духовного розвитку» населення Києво-Кирилівської стоянки²², але не використовує терміна АК. Термін «культура» вживається лише у розумінні здатності людини і стародавнього суспільства до творчості, тобто мистецтва²³. Але згодом В. В. Хвойка дійшов висновку про мож-

ливість існування і для доби палеоліту «культури» в археологічному розумінні. Він пише про культуру, що супроводить певну расу і характеризується певною підборкою знарядь праці (якщо трохи модернізувати вираз, ми отримаємо етнічну інтерпретацію і археологого-речознавче узагальнення). Цією культурою була культура Сент-Ашельського типу²⁴. По суті, таке формулювання передує виділенню АК як категорії, що відтворює сукупність обмеженого у часі й просторі археологічного матеріалу.

Як можна було помітити, «культура» в археологічному аспекті являє собою одне з базових понять у схемі існування середньопридніпровської культури. Саме через це на особливу увагу заслуговують принципи, якими користувався В. В. Хвойка при виділенні конкретної АК, трипільської культури. Для її опису вчений користувався такими характеристиками:

1 — географічна, тобто визначення області розповсюдження пам'яток трипільської культури;

2 — хронологічна, яка стверджує, що трипільська культура «... почала розвиватися у нас с неолита и продолжала ... развиваться и в эпоху меди»²⁵, тобто визначається час існування АК, окреслений якимись хронологічними рамками. Притому в цих рамках «культура» розглядається не як якась стала структура, а як динамічний процес, « ... непривильное усовершенствование и постоянное обогащение в производстве»²⁶.

В. В. Хвойка вперше застосував хронологічне членування всередині АК — трипільську культуру він розподілив на дві групи — культуру «Б» і культуру «А»²⁷. Причиною такого поділу пам'яток АК на «... две группы, из которых одна будет заключать в себе памятники, относящиеся к более древнему периоду неолитической эпохи, другая же к более позднему»²⁸, стало виникнення металевих знарядь праці. Культура «А» в системі трипільської культури «...представляла первые признаки появления металла на нашей территории»²⁹. Таке вживання терміна «культура», мабуть, являє наслідок того періоду в історії російської археології, коли йому (терміну) надавалося епохально-побутового значення (період І. І. Срезневського, О. С. Уварова, І. Е. Забеліна та ін.). В даному випадку культури «Б» і «А» є синонімами термінів «епоха», «період»;

3 — речознавча характеристика, згідно з якою весь матеріал пам'яток трипільської культури поділяється на такі групи:

А. Житла (форма, залишки будівельних матеріалів, обладнання, заповнення, реконструкція).

Б. Кераміка (форма, технологія, суміш глини, орнамент).

В. Знаряддя праці (матеріал, форма, розмір, технологія, реконструкція функціонального призначення).

Г. Іжа (знайдені залишки злаків та остеологічні дані).

Д. Поховальний обряд, типи поховальних споруд, склад поховального реманенту³⁰.

Неважко помітити, що В. В. Хвойка використав оптимальний варіант для опису АК. Ці три характеристики до нашого часу залишаються базовими для опису різноманітних АК.

В. В. Хвойка поклав початок виділенню локальних областей всередині АК, котрі виділялися на підвалинах такої важливої групи археологічного матеріалу, як кераміка. Використовуючи метод типологізації посудин за формою і орнаментом, він виділив для трипільської культури три локальні області — південну (південь Київщини та Поділля), київську та подільську³¹. Треба позначити, що В. В. Хвойка не тільки констатує факт наявності угруповань в археологічному матеріалі (кераміці), але і робить спробу дати цьому факту наукове пояснення. Він розглядав АК не як статичну систему, а як відображення, що дійшло до нас в археологічному матеріалі від історичної спільноти. Трипільська культура «... хотя и носила всюду один и тот же характер, но, благо-

даря своему долгому существованию и природным условиям занимаемых ею местностей, создала многие культурные центры, имевшие свои излюбленные мотивы и свои формы»³². Ця обставина і виявилась, за Хвойкою, причиною виникнення локальних груп пам'яток.

В. В. Хвойка розробляв також питання про відображення у археологічних пам'ятках співіснування двох спільностей в один і той же час і на одній і тій же території. Він вважав, що бурхливі зовнішні впливи (наприклад, міграція або завоювання) можуть бути імпульсом як прогресивного, так і регресивного плану. Поява давньоямних племен («племен з курганним обрядом поховання»³³) у середовищі пізньотрипільського населення «... повлекло за собою пристановку, а затем и заметный упадок в развитии местной культуры»³⁴. В. В. Хвойка за археологічними матеріалами відрізняє два процеси, по-перше, процес злиття місцевого та прийшлого населення, археологічно відображенний в наведених прикладах поєднання ямного поховального обряду та трипільського поховального реманенту в одному похованні³⁵. В той же час він аргументує можливість паралельного незалежного співіснування двох угруповань населення з різними формами ведення господарства— археологічно це виявляється у відмінностях поховального обряду, форм кераміки, знарядь праці, зброй тощо³⁶.

Говорячи про концепцію АК В. В. Хвойки, потрібно також відзначити, що будучи «войовничим автохтоністом», а за своїми поглядами— еволюціоністом, він рушійною силою історичного розвитку вважав не історичні катаклізми, а прогресивну еволюцію, і, меншою мірою, культурні впливи. Характеризуючи трипільську культуру, вчений писав: «... Достижь этого (такого високого рівня розвитку матеріальної культуры. — А. Г.) можно лишь путем постоянного развития и поддержанием добрых взаимоотношений с ближайшими соседями»³⁷. Що ж стосується найвищих загальнолюдських досягнень, як-то: виникнення землеробства, одомашнювання тварин, виробництво металу та інших, то цього, за думкою В. В. Хвойки, могло досягнути населення будь-якої території у процесі свого поступального розвитку, без завоювань, міграцій або якихось інших форм культуртрегерства. Так, наприклад, він вважав, що землеробство виникло у Середньому Придніпров'ї спонтанно, а не було принесено туди вихідцями з Малої Азії³⁸. Але В. В. Хвойка не розглядав розвиток культури як постійно прогресуючий процес. Він писав, що в історії розвитку культури «... мы встречаемся не только с пристановкой в развитии, но и можем констатировать и обратное движение по пути прогресса, т. е. упадок культуры»³⁹.

Виділення та опис АК було у В. В. Хвойки першим етапом в процесі їх дослідження. Другий етап являє собою реконструкцію «побуту» (способу життя) членів конкретно-історичної спільноти — носіїв цієї культури, тобто завданням цього етапу був той самий «опис побуту», який був характерний для російської археології класичного напрямку. Як приклад цього можна пригадати працю О. С. Уварова «Меряне и их быт по курганным раскопкам»⁴⁰. В рішенні завдань внутрішнього аналізу археологічних джерел В. В. Хвойка не спромігся піднятися на якісно новий щабель, запропонувати, як в питаннях культурно-хронологічної періодизації, нову концепцію.

Третій, заключний етап дослідження полягав у введенні вже дослідженої і описаної культури в загальну схему розвитку населення певної території. По суті, це й являлось смыслом еволюційного напряму археологічної науки.

Як бачимо, в галузі вивчення АК мета дослідження В. В. Хвойки і теоретико-методологічні принципи такого дослідження були на досить високому для того періоду рівні.

В працях В. В. Хвойки висуваються методологічні принципи виділення АК, які залишаються актуальними і до сьогодення: визначення трьох головних характеристик АК — територіальної, хронологічної та речознавчої, перелічені групи матеріалу, що були необхідні для

виділення АК. Закономірне питання, чому В. В. Хвойка не виділяв в своїх працях інших АК, хоча саме він провів всю інтерпретаційну роботу, що передує виділенню археологічної культури? Очевидно, слід припустити, що ця обставина може пояснюватись двома причинами.

Загальної необхідності у виділенні АК на тому рівні розвитку археологічної науки в Росії не було. По-перше, вона знаходилася тоді на речознавчому рівні дослідження, на якому поняття «археологічна культура» без зусиль замінялося поняття «пам'ятка ... типу». Саме таким формулюванням користувався В. В. Хвойка щодо відношення до Зарубинецького, Черняхівського та інших могильників⁴¹. По-друге, термін «культура» широко використовувався в своєму філософському, загальнолюдському плані, і, щодо відношення до давньої конкретно-історичної спільноти, що дійшла до нас у залишках археологічного матеріалу, цей термін використовували неохоче. У працях В. В. Хвойки відображеній момент стихійного ставлення у наукі до поняття, що практично вже сформувалося, але ще не було теоретично сформульоване.

Певно, питання про виділення АК не було до кінця вирішене В. В. Хвойкою також у зв'язку з досить помітним дефіцитом матеріалу. Трипільська культура у цьому відношенні була ідеальним об'єктом для дослідження, оскільки розкопки її пам'яток приносили усі необхідні для виділення культури групи матеріалу. Наприклад, щодо пам'яток черняхівського типу, В. В. Хвойка писав, що залишки жител «...дошли до нас в сильно разрушенні состоянні»⁴², а в зарубинецьких пам'ятках їх взагалі не було знайдено. В інших випадках виділення культур не вважалося необхідним у зв'язку з сильними культурними впливами якої-небудь іншої стародавньої групи населення, культура якого пригнічувала характерні риси місцевої культури. В такому випадку використовувалося поняття епохи, наприклад, «Середнє Придніпров'я скіфської епохи»⁴³.

Російські археологи-еволюціоністи спрямовували свої зусилля на вирішення ряду кардинальних проблем науки, і серед них — проблеми історичного розвитку людства. В. В. Хвойка, намагаючись розглядати АК не тільки як певну суму археологічного матеріалу, а і як відображення діяльності стародавнього конкретно-історичного населення, підносив цей термін до рангу наукового поняття, спрямованого на вивчення процесу історії людства. Але, з іншого боку, відсутність методологічного базису науки не дозволяє йому досягти цієї мети, оскільки, як й іншим передовим археологам дореволюційної Росії, йому залишалася чуждою сама концепція матеріалістичного сприйняття історичного процесу, і далі опису побуту стародавнього населення дослідники цього періоду піднятися не могли. Історія середньопридніпровської культури В. В. Хвойки не є реконструкцією соціально-економічних процесів історичного розвитку стародавнього населення, а швидше являє собою періодизаційну схему розвитку і зміни форм знарядь, жител та інших груп археологічного матеріалу, під якими априорно розумілась давня народність. Іншими словами, у В. В. Хвойки, одного з найвидатніших археологів Росії, термін АК слугував, головним чином, знаряддям систематизації і хронологізації матеріалу, що досліджувався, тобто використовувався на речознавчому рівні дослідження і пізнання. Цей речознавчий бар'єр був подоланий тільки в радянський період марксистською археологічною науковою⁴⁴.

¹ Генинг В. Ф. Очерки по истории советской археологии. — Киев, 1982, с. 217.

² Забелин И. Е. В чем заключаются основные задачи археологии как самостоятельной науки. — Тр. III АС, 1878, т. 1, с. 1—18.

³ Уваров А. С. Что должна обнимать программа для преподавания русской археологии и в каком систематическом порядке должна быть расположена эта программа? — Там же, с. 19—38.

- ⁴ Ганжа А. И. Становление методологического каркаса археологической науки на III АС. — В кн.: Актуальные проблемы археологических исследований в Украинской ССР: Тез. докл. Киев, 1981, с. 107.
- ⁵ Генинг В. Ф. Очерки по истории советской археологии. — Киев, 1982, с. 66—77.
- ⁶ Основания хронологической классификации и каталог коллекций древностей Самоквасова. — Варшава, 1982.
- ⁷ Викторова В. Д. Археологическая теория в трудах В. А. Городцова. — В кн.: Археологические исследования на Урале и в Западной Сибири. Свердловск, 1977, с. 1—13.
- ⁸ Городцов В. А. Первобытная археология. — М., 1908; Городцов В. А. Бытовая археология. — М., 1910.
- ⁹ Хвойка В. В. Каменный век Среднего Приднепровья. — Тр. XI АС. М., 1901, т. 1, с. 754—812.
- ¹⁰ Хвойка В. В. Відчіт в Археологічну комісію від 3 березня 1898 р. — Арх. Ленінгр., отд. Ин-та археологии АН ССР.
- ¹¹ Хвойка В. В. Древнейшие обитатели Среднего Приднепровья. — Киев, 1913.
- ¹² Спицын А. А. Вещественные памятники древнейших обитателей Вятского края. — Ятка, 1890, с. 37.
- ¹³ Спицын А. А. Древности бассейнов рек Оки и Камы. — МАР, 1901, СпБ, 25.
- ¹⁴ Хвойка В. В. Древнейшие обитатели..., с. 10.
- ¹⁵ Там же, с. 22.
- ¹⁶ Там же, с. 43.
- ¹⁷ Там же, с. 47—48.
- ¹⁸ Там же, с. 50.
- ¹⁹ Там же, с. 96.
- ²⁰ Там же.
- ²¹ Хвойка В. В. Каменный век Среднего Приднепровья, с. 747.
- ²² Там же, с. 750—752.
- ²³ Хвойка В. В. Киево-Кирилловская палеолитическая стоянка и культура эпохи Мадлен. — АЛЮР, Киев, 1903, 1, с. 23—24.
- ²⁴ Хвойка В. В. Древнейшие обитатели ..., с. 8.
- ²⁵ Хвойка В. В. Из области Трипольской (древнеарийской) культуры. — АЛЮР, 1904, 4/5, с. 225.
- ²⁶ Хвойка В. В. Древнейшие обитатели с. 18.
- ²⁷ Хвойка В. В. Каменный век Среднего Приднепровья, с. 803—809.
- ²⁸ Хвойка В. В. Древнейшие обитатели ..., с. 11.
- ²⁹ Хвойка В. В. Раскопки в области трипольской культуры. — Спб., 1904, с. 8.
- ³⁰ Хвойка В. В. Древнейшие обитатели..., с. 12—16.
- ³¹ Хвойка В. В. Раскопки площадок в с. Крутобородинцах, Летичевского уезда Подольской губ. — М., 1910, с. 15—18.
- ³² Хвойка В. В. Древнейшие обитатели ..., с. 17.
- ³³ Там же, с. 23—26. Тут наведено описание археологических залишков и проводится поправка реконструкций быта этих племен.
- ³⁴ Там же, с. 23.
- ³⁵ Там же, с. 27.
- ³⁶ Там же, с. 28—30.
- ³⁷ Там же, с. 19.
- ³⁸ Хвойка В. В. Начало земледелия и бронзовый век в Среднем Приднепровье. — М., 1907, с. 3.
- ³⁹ Хвойка В. В. Древнейшие обитатели..., с. 96.
- ⁴⁰ Уваров А. С. Меряне и их быт по курганным раскопкам. — М., 1871.
- ⁴¹ Хвойка В. В. Поля погребений в Среднем Приднепровье. — Спб., 1901, с. 2, 4, 5 и сл.
- ⁴² Хвойка В. В. Древнейшие обитатели ..., с. 46.
- ⁴³ Там же, с. 30—42.
- ⁴⁴ Генинг В. Ф. Очерки по истории ..., с. 92—205.

А. И. ГАНЖА

Понятие «археологическая культура» в работах В. В. Хвойки

Р е з и о м е

В статье освещаются методологические принципы, которыми руководствовался В. В. Хвойка при создании своей концепции автохтонного происхождения славян и исторического развития славянского населения в Среднем Приднепровье. Особо рассматривается работа ученого в области выделения и обоснования трипольской археологической культуры — одной из первых выделенных в России археологических культур.

М. К. АНІСЮТКІН, Т. І. ЩЕРБАКОВА

Середньопалеолітичні пам'ятки
Кишлянського яру на Середньому Дністрі

У 1971 р. палеолітичним загоном Західно-Української експедиції Ермітажу виявлено нове місцевезнаходження, яке істотно розширило уявлення про середній палеоліт Придністров'я¹ і дало можливість піднятити питання про генезис молодовського леваллуа-мустьє².

Пам'ятка знаходитьться в 8 км за течією Дністра від м. Хотин на правому березі річки, між селами Дарабани і Оселівка³, у Кишлянському яру, по дну якого протікає невеликий струмок тієї ж назви (рис. 1). Кишлянський яр розрізає IV надзаплавну терасу Дністра, утворюючи глибоку асиметричну долину з крутим правим схилом і

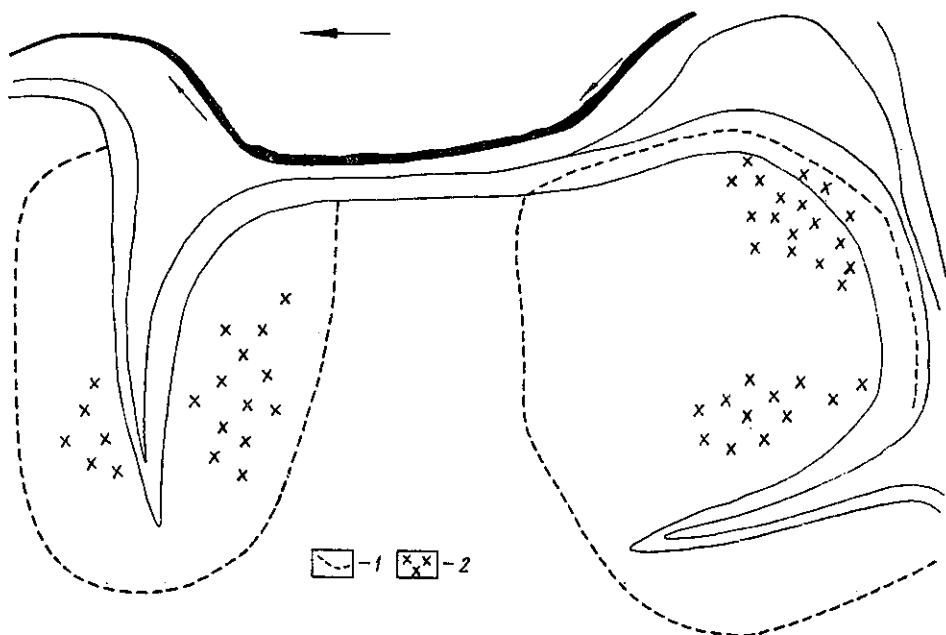

Рис. 1. Загальний план місцевезнаходження Кишлянського яру:
1 — межі скupчень матеріалу; 2 — ділянки особливо насичені знахідками.

більш похилим, задернованим лівим, де під 4—6 метровою товщею четвертинних відкладів, що включають не менше трьох викопних ґрунтів, простежено алювій, який залягає на скельному цоколі висотою близько 10 м над тальвегом яру. Цей рівень відповідає, мабуть, II надзаплавній терасі Дністра⁴.

В глибині яру на відстані близько 1 км від Дністра, при злитті двох рівчиків, утворюючих р. Кишлянський яр, виявлено фрагмент тераси, яка на висоті алювія займає проміжне місце між II і IV надзаплавними терасами, що простежується тут достатньо виразно. В основі четвертинних відкладів II надзаплавної тераси, у нижньому викопному ґрунті виявлено мустьєрський шар. На поверхні проміжної

тераси і були зібрані кам'яні вироби. Вони походять зі значної площині, що обмежена з півночі і південного заходу двома невеликими ярами, які теж майже цілком поховані, хоча і виражені в рельєфі. Проведені тут протягом шести років (1971—1977 рр.) дослідження показали відсутність виразного культурного шару. Серія шурфів дала уявлення про загальну стратиграфію місцевознаходження за лініями північ—південь і схід—захід.

Лінія північ—південь має такий розріз: 1) сучасний ґрунт потужністю 20 см на північному схилі, 45 см — у центрі і всього 5 см — на південному схилі; 2) суглинок коричневого кольору, збагачений вапном, потужністю 56 см на півночі, 45 см — у центрі, виклиниється на півдні; 3) суглинок, брудно-жовтого кольору, збагачений вапном, потужністю 10 см на півночі, 20 см — у центрі, 80 см — на півдні; 4) жовто-сіра супісінь з зеленим відтінком, що переходить в дрібний пісок. Поздовжній розріз, тобто розріз по лінії схід—захід, характеризується збільшенням потужності двох верхніх шарів. Археологічний матеріал походить з трьох верхніх шарів, причому в першому залягають матеріали енеолітичного часу.

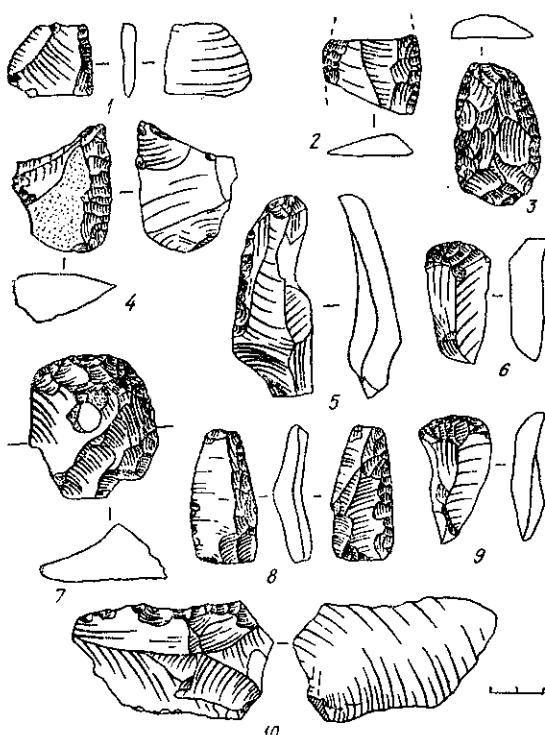

Рис. 2. Кам'яні знаряддя північної ділянки:
1—5, 7, 8, 10 — скребла різних типів; 6, 9 — кінцеві скребки.

Археологічний матеріал північної ділянки (рис. 2) групується вздовж улоговини напівпохованого яру, утворюючи дві окремі плями, з яких особливо насичена південна. У межах північної плями виявлено ряд виразних крем'яних знарядь.

Колекція північної ділянки складається з 348 предметів галькового кременю. Переважає кремінь високої якості. Артефакти покриті глибокою патиною білого кольору. Дуже добре виділяється домішка кременів голоценового віку, які цілком позбавлені патини. Є підстави вважати знайдені матеріали, за винятком 20 артефактів пізньопалеолітичного характеру, єдиним середньопалеолітичним комплексом.

На долю нуклеусів північної ділянки припадає менше 4%. Їх всього 13 екземплярів. Майже всі нуклеуси — в стадії останнього використання, яку Р. Х. Сулейманов пропонує називати хаотично⁵. Переважають зразки невеликих розмірів.

Нуклеуси підрозділяються на одноплощинні — 4 екз., двоплощинні — 3 екз., радіальні — 1 екз., атилові — 5 екз. Одно- і двоплощинні нуклеуси відносяться до леваллуазьких у широкому розумінні або пропризматичних, за термінологією В. М. Гладиліна⁶. Вони мають тонкий переріз і незначні розміри. Два з них можна віднести до пропри-

тичних, які нагадують примітивні зразки пізнього палеоліту. Один нуклеус відноситься до типу поздовжніх⁷, додатковою обробкою переформлений у виїмчасте знаряддя.

Отинові ядрища досягають 8 см. На них виділяються два-три сколи, так що складається враження, ніби вони відповідають початковій стадії використання. Проте, маючи на увазі погану якість сировини, можна дійти висновку, що це браковані екземпляри.

Для виготовлення знарядь переважно використовувались заготовки, довжиною близько 5 см, середнього розміру. Показник леваллуа — 20%, пластин 9,6%, підправки ударних площин — 40, клектонських площин — 12,5%⁸. Знайдено багато тонких та видовжених сколів з паралельними та субпаралельними гранями на верхній поверхні. Індекс масивності цих заготовок — 25.

Є підстави говорити про досить розвинену техніку розщеплення кременю, що включала в себе способи паралельного і конвергентного сколювання заготовок без попередньої спеціальної підготовки поверхні сколювання і поширеної підправки ударних площин. Часто зустрічаються відщепи підтрикутної форми.

Загальне число знарядь з ретушшю 81 екз., з переформленим нуклеусом — 82 екз. За загальноприйнятими типами вони розподіляються таким чином: 1) скребла — 35 екз., 2) скребки — 11, 3) різці — 2, 4) проколки — 5, 5) ножі з натуральним обушком — 3, 6) знаряддя типу раклетті тронке — 3, 7) виїмчасті знаряддя — 10, 8) зубчасті знаряддя — 10,9) дзьобоподібні форми — 2,10) чопперовидні знаряддя — 1 екз. (рис. 2, 1—10).

Скребла розподіляються на такі різновиди (рис. 2, 1—5, 7, 8, 10): з прямим лезом — 7 екз., з випуклим — 6, з увігнутим лезом — 6, подвійні — 1, конвергентні — 3, кутові — 1, поперечні — 3, ретушовані з верхньої або нижньої поверхні — 6, з потоншеною спинкою — 1, оформлені крутою ретушшю — 1 екз. Майже всі скребла оформлені лускато-ступінчастою і субпаралельною, тобто типовою мустєрською ретушшю. Два конвергентних скребла, які нагадують знаряддя типу лимас, а також поперечне скребло з випуклим лезом оздоблені з допомогою ретуші напів-кіна. Є вироби з ретушшю, що покриває всю поверхню.

Характерною рисою комплексу є досить високий вміст скребків, в тому числі типових кінцевих (рис. 2, 6, 9). За характером сировини вони нічим не відрізняються від основної маси знарядь, так що про якусь механічну домішку у даному випадку не може бути й мови.

Різці та проколки грубі й нечисленні, нічим не виділяються від звичайних мустєрських знарядь цього типу. Краще представлени виїмчасті та зубчасті форми, хоча в цілому ця група аморфна і не дає яскравих форм. Це ж стосується і дзьобовидних знарядь. Загальний вміст зубчастих знарядь досягає 12%.

Комплекс північної ділянки демонструє мустє, яке характеризується високим рівнем ретушування спеціальної підтески, що виділяє його з мустє молодовського типу. Цей комплекс схожий з матеріалами грота Бутешти в Молдавії, де також мають широке поширення ретуш, підтеска і скребла з потоншеною спинкою⁹. Велика кількість скребків свідчить, якщо це не домішка, про досить пізній час пам'ятки, що пояснює деякі відміни в техніці розколювання на цих пам'ятках, хоча ці відміни можуть свідчити про якусь специфіку пам'яток.

Південна ділянка відділена від північної смugoю, вільною від знахідок, ширину 60 см, яка проходить по центральній частині мису. Тут також виділяється два скupчення знахідок, які не мають певних чітко виражених меж і розподіляються лише за інтенсивністю насичення площею знахідками.

Південно-західне скupчення віднесено до лівого схилу яру, який зараз знаходиться в похованому стані і добре виражений в рельєфі. Південне скupчення відділяється південно-західною смugoю скupчення,

шириною 30—40 м, на якій зустрічаються лише окремі знахідки. Тут зафікована ділянка II надзаплавної тераси з культурним шаром мустєрської епохи, яка впритул підходить до наявної тут «проміжної» тераси.

Колекція кам'яних виробів південної ділянки, що походить з шурфів і зборів на поверхні, складається з 647 предметів. Використовується той же кремінь, що і на північному скопченні. Більш як 80 % виробів виготовлено з чорного жовневого кременю низької якості. Обкатані вироби відсутні. Кремені покриті з одного боку білою патиною, вони часто мають вапнякові наліпи, інколи досить значні, під якими добре зберігається натуральний колір кременю. Характер знахідок свідчить про те, що вони не переміщалися з місця свого первісного залягання.

Нуклеусів з південної ділянки 36. Розміри їх різні: найбільші з них мають у поперечнику до 10 см, дрібні — до 0,40 см. Нуклеусів початкової стадії використання немає. На основі загальноприйнятих критеріїв виділяються такі типи: черепахоподібні — 2 екз., одноплощинні — 18, радіальні однобічні — 4, двоплощинні — 3, кулевидні — 2, атипові або аморфні — 7 екз.

Нуклеусів з південної ділянки 36. Розміри їх різні: найбільші з них мають у поперечнику до 10 см, дрібні — до 0,40 см. Нуклеусів початкової стадії використання немає. На основі загальноприйнятих критеріїв виділяються такі типи: черепахоподібні — 2 екз., одноплощинні — 18, радіальні однобічні — 4, двоплощинні — 3, кулевидні — 2, атипові або аморфні — 7 екз.

Рис. 3. Кам'яні вироби південної ділянки:
1, 2 — черепаховидні нуклеуси; 3—5 — чопперовидні знаряддя.

Привертають увагу типові леваллуазькі нуклеуси, які дістали назву «черепахоподібні» (рис. 3, 1, 2). Один виготовлений з жовневого кременю, другий — з галькового. Розміри першого $76 \times 74 \times 20$, другого — $43 \times 36 \times 15$ мм. Обидва відносяться до цілком використаних з плоским фронтом і ретельно виділеними ударними площинами. Тильна сторона, або контрафронт¹⁰, зберігає природну поверхню.

Одноплощинні ядрища численні і різноманітні, в їх числі два грубо призматичних, виготовлених з гальок видовженої форми. Контрафронт багатьох має сліди попереднього сколювання, коли ядро було радіальним або кулевидним. Сам принцип сколювання з однієї площинки звичайний¹¹. Багато вкорочених нуклеусів зі скошеними і рівними ударними площинками. Деякі з нуклеусів виготовлені на уламках крем'яних плиток. Інші різновиди, за виключенням дисковидних і радіальніших, представлені одиничними екземплярами. В цілому, для нуклеусів використовувались крем'яні плитки, сколоті від великих шматків у місцях природних виходів цієї сировини. Ці виходи, розміщені у нашаруваннях правого берега Дністра, і використовували мешканці поселення. Але поруч з цим, на місце постійного життя приносилися і неякісні уламки з неоднорідною структурою та іншими дефектами.

Є підстави вважати, що техніка леваллуа була відома, хоча її не зняйняла панівного становища. Про її наявність свідчать черепаховидні нуклеуси, а також одноплощинні нуклеуси, які близькі до нуклеусів

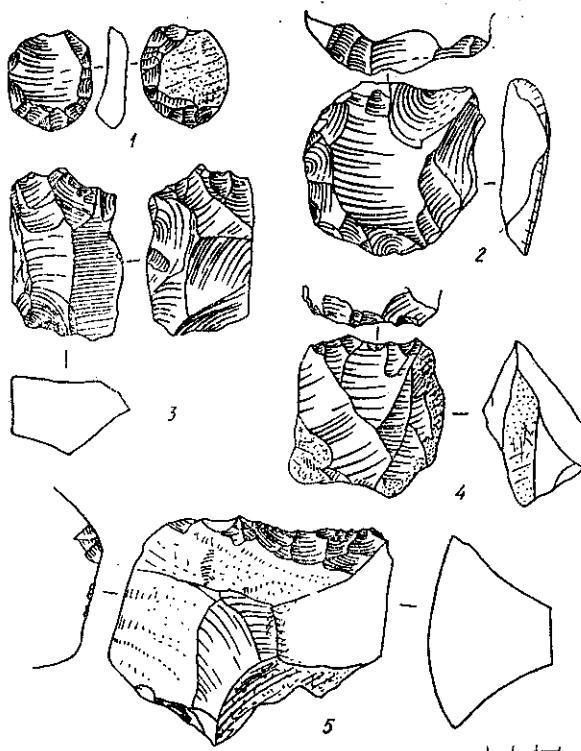

Рис. 3. Кам'яні вироби південної ділянки:

1, 2 — черепаховидні нуклеуси; 3—5 — чопперовидні знаряддя.

для пластин і трикутних вістер, за визначенням французьких археологів¹². Добре представлени грубопризматичні і радіальні нуклеуси останньої стадії використання. Техніка виготовлення цих ядрищ була широко поширеною на пам'ятці. На робочих поверхнях майже всіх ядрищ негативи сколів добре виражені, з глибокими лунками в місцях нанесення скolioючих ударів. Є також добре виражені негативи від сколів додаткового оформлення нуклеусів.

Загальна кількість відщепів, пластин, лусочок і уламків досить велика — 611 екз. Для повноцінного аналізу можна використати лише 300, інші екземпляри пошкоджені в більш пізній час. Вироби середніх і великих розмірів складають 54%, а дрібних (до 5 см) — 46%. Якщо взяти до уваги заготовки з вторинною обробкою та слідами утилізації, тобто знаряддя, то співвідношення дещо зміниться: дрібних предметів буде 34%, середніх і великих — 66%. Дрібні заготовки використовувались переважно для виготовлення зубчасто-виїмчастих інструментів, скребків, проколок і особливо поперечних виїмчастих знарядь. Заготовки середніх розмірів йшли на виготовлення скребел, а великих — на виготовлення біфасів та обушкових форм.

Багато в колекції південної ділянки масивних сколів. Загальний індекс масивності¹³ становить 28. Якщо проаналізувати матеріал на основі двох різних груп, одна з яких відповідає тонким сколам-заготовкам з показником масивності не більше 20, а друга — заготовкам з показником масивності більше 30, то можна одержати такі співвідношення: тонких сколів буде 25, а масивних — 39%. Високий процент сколів першої групи пояснюється значною питомою вагою леваллуазьких заготовок. Це загальна закономірність. Так, наприклад, в шарі 5 стоянки Молодове I сколи першої групи становлять 72%, а сколи другої групи — всього 8%. За показниками видовженості сколів можна одержати такі цифри: пластин — 5 екз., вкорочених пластин (довжина менше ширини або дорівнює їй) — 73, видовжених сколів — 212 екз.

Для одержання загальноприйнятих показників леваллуа, підправки площин, а також індексу непідправлених скошених площин, використано 130 виробів, куди увійшли знаряддя, а також відщепи з ретушшю або слідами утилізації. Основні показники такі: індекс леваллуа — 12,3%, індекс підправки площин — 38,3%; індекс пластин — 4,6%; індекс «клектонський» — 39,2%.

Показник леваллуа¹⁴ невисокий, хоча досить помітний. Підправлені площини небагато, випадки фасетування нечисленні, останні типові для леваллуазьких заготовок. Пластин мало. Високий показник клектонських площин може бути розширеній за рахунок двогранних площин. Аналіз техніки розколювання вказує на те, що індустрія відноситься до числа клектонських, але зі значним процентом леваллуа.

Привертають увагу відмінності між південною і північною ділянками. Особливо помітні вони за вмістом клектонських прийомів, який в першому випадку досягає 39, а в другому — 12%.

Для знарядь з вторинною обробкою використовувались не лише відщепи, а й їх фрагменти, а також уламки і навіть безформні шматки каменю. Всього в колекції 157 знарядь. Повністю відсутні леваллуазькі і мустєрські гостроконечники. Найбільш численні і різноманітні скребла — 56 екз. Виділяються скребла прості бокові, подвійні, кутові, поперечні, ретушовані по нижній поверхні, з крутюю ретушшю, з потоншеною «спинкою», двобічні (рис. 4, 9), а також з протилежачою ретушшю.

Серед простих однолезових скребел (рис. 4, 1, 4, 7; 5, 2, 3, 5) 11 мають прямий робочий край, 13 — випуклий і 2 — увігнутий. Багато з них мали обушки, які були або природними, або утвореними поверхнею злому, або ж ударною площеадкою ядра. Останній різновид скребел свідчить про наявність елементів так званої «долькової» техніки, що є однією з ознак комплексу. Ретуш наносилась на дорсальну поверхню по краю виробу. Ретуш, що заходить на спинку виробу, зустріча-

ється рідко. Часто робочий край має зубчастий контур. Представлені такі види ретуші: лускова, субпаралельна і дрібна плоска (рис. 4, 6; 5, 1; 6, 2). Ступінчаста ретуш відсутня.

Подвійне скребло лише одне — це виріб з двома випуклими робочими краями.

Кутових скребел — 3 (рис. 4, 8). Одне на подовженому сколі оброблене плоскою ретушшю, що заходить на верхню поверхню. Друге має випуклий робочий край в комбінації з прямим робочим краєм; випуклий край оброблений крупнофасетичною ретушшю, близькою до субпаралельної, а прямий — дрібною ретушшю. Третє скребло дуже невиразне.

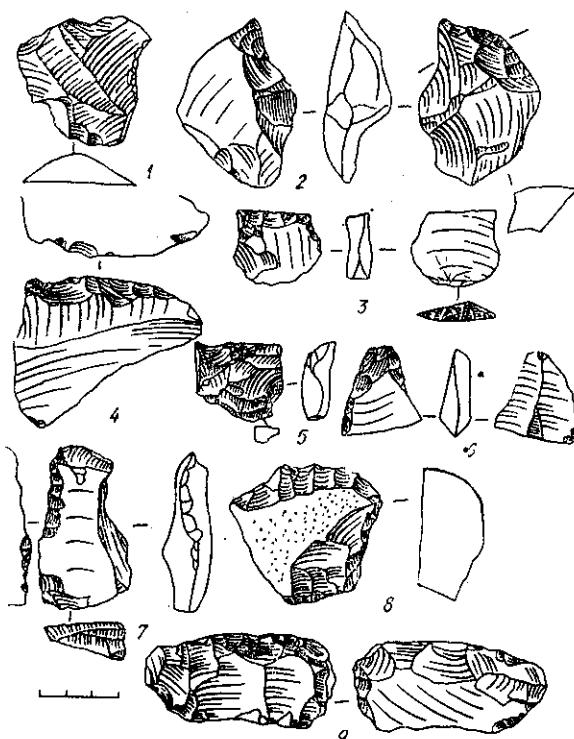

Рис. 4. Скребла південної ділянки:

1, 4, 7 — прості бокові; 2 — з потоншеною спинкою;
3—5 — поперечні; 6 — ретушовані з вентральної площини;
8 — кутові; 9 — двобічні.

великими сколами. Друге скребло має робочий край з грубою напівкруглою ретушшю по краю і сколами на нижній поверхні.

Виділено два скребла з двобічною ретушшю. Одне повністю оброблене ретушшю, друге — лише частково. Скребел з протилежною ретушшю — два, з паралельною — чотири. Останні дуже своєрідні. Робочі краї їх оброблені напівкруглою ретушшю, що поширюється майже по всьому периметру.

Знаряддя пізньопалеолітичного типу невиразні, хоча і становлять відносно значну групу (понад 7%).

Скребків всього три: два з них не мають сталих форм, один відноситься до скребків «з рильцем» і нагадує скребки тейякських комплексів, відомих з нижніх шарів гроту Старі Дуруїтори і Марсина в Молдавії¹⁵. Різців виділено три. Це два грубих бокових і один атипівий. Є п'ять невиразних проколок.

В комплексі добре представлені ножі з обушком — 18 екз. Це досить великі вироби, обушкова ділянка у них утворена або природньою поверхнею, або залишками ударної площини нуклеуса.

Знарядь типу раклет, долотовидних виробів і виробів зі скороченими ретушшю кінцями небагато. Перших — два, других і третіх — по три. Долотовидні форми нагадують знаряддя типу «транше», за визначенням французьких археологів¹⁶.

Поперечних скребел — 8 (рис. 4, 3—5). Два з них невеликих розмірів, з прямыми та кутоподібними лезами: ці знаряддя нагадують скребки. Одне поперечне скребло маєувігнутий робочий край, інші — випуклий край. Ретуш переважно лускова, що заходить далеко на спинку.

Є також чотири атипівих скребла з дрібною ретушшю на нижній поверхні. Скребла, що мають високий край, як правило, атипові. Скребел з потоншеною спинкою всього два (рис. 4, 2; 5, 6), одне з них нагадує біфас підтрикутної форми з випуклим лезом, яке оформлене грубою лусковою ретушшю. Спинка оброблена

Значну серію становлять виїмчасті (18 екз.) (рис. 6, 3) і зубчасті (18 екз.) форми. Багато поперечних виїмчастих знарядь (9 екз.) не-значних розмірів. Знаряддя цього типу добре представлені і в комплексі сусідньої стоянки Кетроси.

Двома предметами представлені знаряддя з поперечними лезами, що нагадують клівери або ашеро на відщепах¹⁷ (рис. 7, 4; 8, 4). Одне

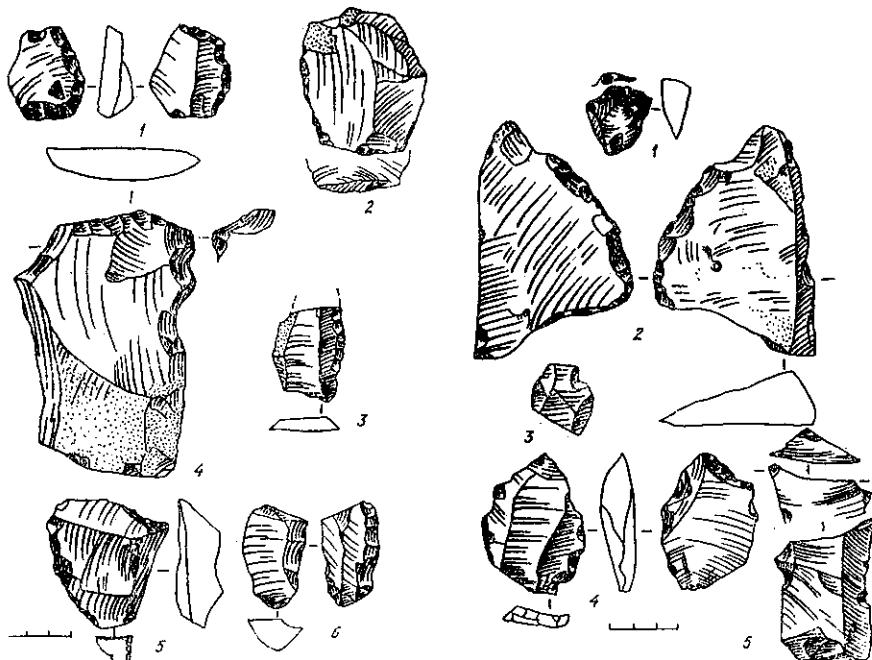

Рис. 5. Знаряддя південної ділянки:

1 — скребла з ретушшю, яка чергується; 2, 3, 5 — прості бокові; 6 — з потоншеною спинкою;
4 — знаряддя з ріжучою кромкою в кутку.

Рис. 6. Знаряддя південної ділянки:

1 — скребло на площині відщепу; 2 — скребло з ретушшю, яка чергується; 3 — виїмчасте
знаряддя; 4 — вістря дуруйторського типу; 5 — дзъобоподібне вістря.

знаряддя виготовлене на леваллуазькому відщепі чотирикутної форми. Його лівий край зберігає своєрідний обушок — залишки ударної площини нуклеуса. Це добре відомий прийом виготовлення кліверів¹⁸. Правий край притуплений ретушшю з нижнього боку. Робочий край має сліди вищербин від роботи. Друге знаряддя виготовлене з масивного відщепу. Дистальний кінець випуклої форми сплющений кількома сколами. Знаряддя дуже схоже на своєрідний біфас.

Знаряддя типу рапо (рис. 8, 1) представлені двома предметами. Один з них виготовлений на нуклеусі в останній стадії його використання. Робочий край має круту, грубу ретуш. В колекції є три чопперовидні форми (рис. 3, 3—5). Всі вони виготовлені з нуклеподібних шматків. Від нуклеусів вони відрізняються масивними і короткими негативами. Робочий край їх гострий, додатково підправлений дрібними фасетками. Всі екземпляри мають природний обушок. Якщо дотримуватись визначення Н. Мовіуса¹⁹, то кількість чопперів може бути збільшена на два предмети, які являють собою випуклолезові бокові скребла на масивних відщепах з природними обушками і грубо обробленими лезами.

Є чотири дзъобовидні вістря (рис. 6, 5; 8, 2), серед них одне можна віднести до дуруйторського типу²⁰ (рис. 6, 4). Воно виготовлене на леваллуазькому відщепі (рис. 7, 6). Два знаряддя відносяться до різців з ріжучою грани на куті заготовки, яка на відміну від дзъобовидних форм, не відокремлена спеціальною виїмкою. Цікавим виробом є скре-

бок з робочим краєм на площині клектонського відщепу (рис. 6, 1). Такі знаряддя характерні, як правило, для тейякських комплексів.

Біфасів в колекції всього п'ять. Це виразні уламки, серед яких віддається підтрикутне знаряддя з «п'яткою», що знаходиться з боку відносно довгої осі знаряддя (рис. 8, 3). Цікаво, що подібний предмет

виявлено поблизу мустєрської стоянки Кетроси, де він залягав у верхніх алювіальних нашаруваннях другої надзаплавної тераси, поверх яких знаходився культурний шар раннього мустея.

Характерні кількісні показники комплексу такі: індекс скребел становить 36,6%, «шарантський» — 13,3, біфасів — 3,1%. Леваллуазька група ретушованих знарядь не представлена, мустєрська група становить 35%, пізньопалеолітична — 7, група зубчастих знарядь — 11%. Ці показники співпадають з індексами типового мустея Франції, але не повністю, оскільки у нас слабо розвинена техніка леваллуа. Крім того, в Кишлянському комплексі²¹ не має гостроконечників, типових подвійних і конвергентних скребел, а техніка розщеплення досить нерозвинена. З цього витікає, що цей комплекс досить своєрідний і не має аналогій в Західній Європі.

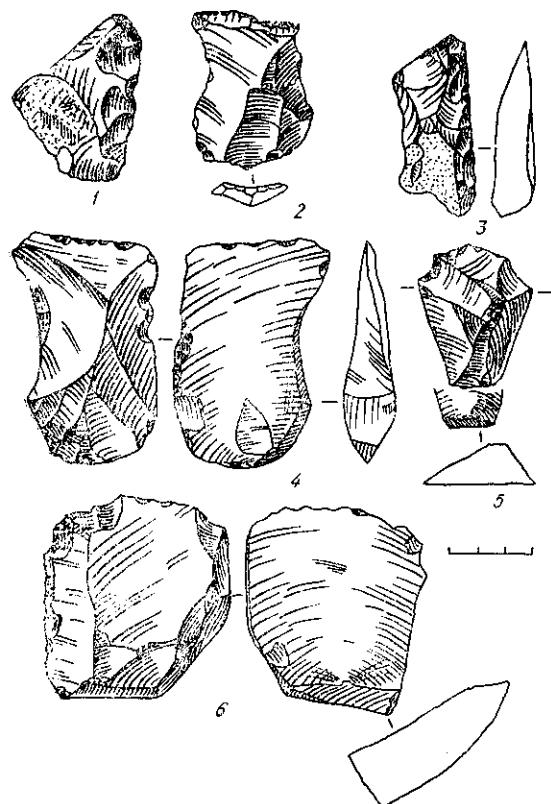

Рис. 7. Знаряддя південної ділянки:
1—3 — скребла; 4 — ошеро на відщепі; 5 — відщеп з ретушшю; 6 — відщеп леваллуа.

Можна відзначити схожість з комплексами сусідньої стоянки Кетроси і середніх шарів Королівського місцевонаходження в Закарпатті²². За схемою В. М. Гладиліца²³, яка широко застосовується українськими дослідниками палеоліту, цей своєрідний комплекс відноситься до варіанту «мустея звичайне». Південна ділянка Кишлянського яру може розглядатись або як постійний тип, або як грубий різновид типу Молодове, для якого, за В. М. Гладиліним, характерне переважання протипризматичних ядрищ, наявність «черепаховидних» ядрищ, велика кількість виробів, переважання скребел-ножів, панування дорсальної і крайової ретуші, тобто тих рис, які характеризують нашу пам'ятку. Відсутність деяких елементів молодовського мустея (леваллуазьких гостроконечників, високий показник пластин леваллуа та фасетування) пояснюється часовим фактором, що підтверджується подібним комплексом нижнього шару стоянки Кетроси, де проявляються тенденція появи і збільшення питомої ваги цих рис.

Що стосується датування обох пам'яток Кишлянського яру²⁴, то можна зазначити таке: північний комплекс може бути віднесений до мустея лише на основі техніко-морфологічних даних, тоді як час південного комплексу можна встановити більш детально. По-перше, в деяких випадках вироби з інтенсивною патиною і люстражем, тобто з слідами значного переміщення, які за техніко-морфологічними показниками не можна відрізнити від південного комплексу, виявлені в алювіальних

відкладах II надзаплавної тераси в межах Кишлянського яру. Інколи вони перекриті нижнім, тобто ранньомустьєрським шаром стоянки Кетроси. Незначний комплекс Пригородок IV, вироби якого не можна відрізнити від кишлянських, зиявлений нами за 15 км вище по течії Дністра у верхніх відкладах алювія II надзаплавної тераси, який датується риським²⁵ (тобто ашельським) часом. Отже, виходячи з сказаного, є можливість датувати південний комплекс Кишлянського яру часом руслової фації II надзаплавної тераси Дністра, тобто риським або микулинським міжльодовиків'ям, а можливо, і риським часом. Все це узгоджується з техніко-морфологічними характеристиками комплексу, який має велику схожість з пізньоашельськими матеріалами Корольове в Закарпатті.

На закінчення відзначимо деякі особливості поселень Кишлянського яру. Як відомо, північне поселення, пов'язане з наївпохованим яром, який відповідав, мабуть, стародавньому рівчаку. Характер концентрації знахідок, низький процент ядрищ, серед яких представлені лише ті, які вже вийшли із ужитку, вказує на те, що тут був короткосрочний мисливський табір. Переїздання галькової сировини свідчить про відносну недоступність плиточного кременю і, отже, про те, що його виходів тут не було.

Поселення південної ділянки, виходячи з особливостей топографії, знаходилось біля русла невеличкого струмка Кишлянського яру. Воно також було сезонним, і його залишив невеликий людський колектив. Можливо тут мало місце неодноразове відвідування, і в цьому випадку кожен з скupчень є свідченням одного з таких відвідувань.

Очевидно, довготривалі базові поселення знаходились у скельних нишах толтрової зони, у межах якої, але на території сусідньої Молдавії, уже відомі такі довготривалі стоянки середнього палеоліту, як нижні шари Старих Дуруйтів та мустьєрський шар VI гроту Буздужані I.

Нові матеріали Кишлянського яру дозволяють вже зараз поставити питання про генезис молодовського леваллуа-мустьє, протягнувши лінію розвитку у глибину до пізнього ашеля. Цілком вірогідно те, що ашель проник сюди з Закарпаття, де зараз відомі середньоашельські пам'ятки.

Що ж стосується північного комплексу, який істотно відрізняється від південного, то його схожість з комплексом зруйнованого гроту Бутешти також вказує на варіант²⁶ «мустьє звичайне». А це, якщо врахувати закономірність розташування пам'яток компактними групами, не виключає генетичного зв'язку фіналному мустьєрського комплексу північної ділянки і пізньоашельського — південної. Але для такого припущення у нас ще дуже мало підстав.

¹ Під середнім палеолітом ми розуміємо період переважання в кам'яному інвентарі знарядь на віщепах типово мустьєрського вигляду. Верхня межа його співпадає з початком пізнього палеоліту, нижня — з пізнім ашелем.

² Гладилин В. Н. Проблемы раннего палеолита Восточной Европы. — Киев, 1976,

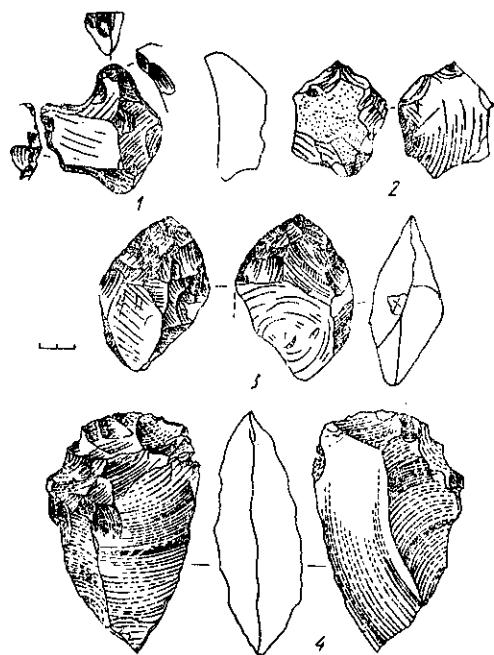

Рис. 8. Знаряддя південної ділянки:
1 — скребок-рабо; 2 — дзьобоподібне вістря;
3 — біфас; 4 — ошоро-знаряддя з поперечним
лезом.

с. 148; *Анисюткин Н. К.* Мустьерская стоянка Кетросы в Среднем Приднестровье. — БКИЧП, 1978, № 48.

³ Попередня назва с. Оселівка — Кишла Неджимова.

⁴ *Иванова И. К.* Геология и палеография стоянки Кормань IV на общем фоне геологической истории каменного века Среднего Приднестровья. — В кн.: Многослойная стоянка Кормань IV. М., 1977, с. 142.

⁵ *Сулейманов Р. Х.* Статистическое изучение культуры грота Оби-Рахмат. — Ташкент, 1972, с. 79.

⁶ *Гладилин В. Н.* Указ. соч., с. 40.

⁷ *Любин В. П.* К вопросу о методике изучения нижнепалеолитических каменных орудий: Палеолит и неолит. — МИА, 1965, № 131, с. 28.

⁸ Процент гладеньких і скосивших ударних площин до всіх ударних площин, які збереглися.

⁹ *Кетрару Н. А.* Пелеолитическая стоянка в гроте Бутешты. — Охрана природы Молдавии, 1970, вып. 8.

¹⁰ *Медведев Г. И., Михнюк Г. Н., Лежненко И. Л.* О номенклатурных обозначениях и морфологии нуклеусов в докерамических комплексах Приангарья. — В кн.: Древняя история народов Восточной Сибири. Иркутск, 1974, вып. 1, с. 62—65.

¹¹ *Праслов Н. Д.* Ранний палеолит севера восточного Приазовья и Нижнего Дона. — МИА, 1968, № 157, с. 29.

¹² *Любин В. Н.* Указ. соч., с. 18.

¹³ *Анисюткин Н. К.* Дополнение к методике обработки нижнепалеолитических комплексов. — АСГЭ, 1968, вып. 10.

¹⁴ Мова йде про розширене розуміння леваллуа.

¹⁵ *Кетрару А. А., Анисюткин Н. К.* Мерсына — новое нижнепалеолитическое местонахождение в Молдавии. — Кишинев, 1967.

¹⁶ *Bordes F.* Typologie du paléolithique ancien et moyen. Mem. 1. — Bordeaux, 1961, p. 37.

¹⁷ *Bordes F.* Op. cit., p. 64—66.

¹⁸ *Борисковский П. И.* Древний каменный век Южной и Юго-Восточной Азии. — Л., 1971, рис. 28, 1; 30, 2; 33, 2, 4.

¹⁹ *Bordes F.* Op. cit., p. 64—66.

²⁰ *Анисюткин Н. К.* Орудия клювовидных форм в раннем и среднем палеолите. — СА, 1973, № 1, с. 231.

²¹ Мається на увазі південна ділянка.

²² *Гладилин В. Н., Моця А. П., Солдатенко Л. В., Ткаченко В. И.* Закарпатская палеолитическая экспедиция. — АО 1975 года. М., 1976, с. 316.

²³ *Гладилин В. Н.* Проблемы раннего палеолита Восточной Европы, с. 100.

²⁴ Північну і південну ділянки можна вважати самостійними пам'ятками.

²⁵ *Иванова И. К.* Геология и, палеология стоянки Кормань IV, с. 139.

²⁶ *Гладилин В. Н.* Проблемы раннего палеолита, с. 100.

Н. К. АНИСЮТКИН, Т. И. ЩЕРБАКОВА

Среднепалеолитические памятники Кишлиянского яру на Среднем Днестре

Резюме

Памятник Кишлиянский яр обнаружен палеолитическим отрядом Западно-Украинской экспедиции Эрмитажа на правобережье Днестра близ г. Хотин в 1971 г. Дальнейшие исследования позволили установить две локализации, где находки не связаны с хорошо сохранившимся культурным слоем.

Северная локализация состоит из 348 предметов, включая 13 нуклеусов и 82 орудия. Комплекс, относящийся к памятникам типа грота Бутешты (Молдавия), т. е. к типичному мустье, может быть датирован мустьерским временем.

Южная локализация состоит из 647 кремневых предметов, в их числе 36 нуклеусов и 157 орудий. С точки зрения техники расщепления речь идет о клектонском комплексе, где леваллуазский компонент весьма заметен (12%), представленном типичными «черепаховидными» ядрищами. Среди орудий преобладают различные скребла, чаще грубые, много выемчатых и зубчатых форм, бифасы единичны, но весьма выразительны, есть отдельные чопперы и чоппинги. Особое внимание привлекают два орудия с поперечными лезвиями типа кливеров или ошеро. Этот комплекс имеет много общих элементов с поздним и финальным ашелем Королевского местонахождения в Закарпатье. Датируется он позднеашельским временем.

Нові дані про бондарихінську культуру

Наприкінці бронзового віку східні райони українського Лісостепу населяли племена бондарихінської культури. Вперше її пам'ятки відкрито на Сіверському Дінці¹, потім на Осколі² і ще в ряді пунктів басейну Сіверського Дінця³ та Ворскли⁴. Окремі знахідки бондарихінської кераміки траплялись також на Сулі і Десні⁵. Нагромадження і вивчення матеріалу дали можливість розв'язати певні проблеми культури, однак деякі питання історії бондарихінських племен потребують уточнень і дальших розроблень. Це стосується насамперед території, похованального обряду, контактів з носіями інших культур. Дослідження нових пам'яток в останні роки у південних і південно-західних районах Лісостепу дещо висвітлюють ці питання. На деяких аспектах питань і зупинимося в даній статті.

Щодо визначення території бондарихінської культури, то залишається нез'ясованими її кордони. Д. Я. Телегін на першому етапі вивчення обмежував поширення бондарихінської культури басейном Сіверського Дінця⁶. Б. А. Шрамко локалізував її в лісостеповій частині Сіверського Дінця⁷. В. А. Іллінська відзначала її поширення на більш північні райони, майже до Десни⁸. Недостатня вивченість культури змушувала окреслювати територію цієї культури досить умовно. Так, деякі дослідники до неї включали значну частину лівобережного українського Полісся, північно-східну частину лівобережного Лісостепу, а західний кордон проводили по Дніпру⁹. Більш конкретні кордони поширення цієї культури запропоновані в останній праці С. С. Березанської, де вони проводяться таким чином: західна — по Сулі, північна — по верхів'ях рік Ворскли і Сейму, південна — по кордону Лісостепу¹⁰. Проте ці кордони, встановлені за відомими зараз пам'ятками, очевидно, не можна вважати остаточними. Доказом цього є нові пункти з бондарихінською керамікою, які дозволяють вже зараз, якщо не кардинально змінювати, то в усікому разі уточнити відомі рамки цієї культури. Для з'ясування північного і східного кордонів, особливо неясного, важливими є знахідки кераміки, аналогічні бондарихінським, на поселеннях в Курській і Воронезькій областях¹¹, а також наявність бондарихінської кераміки у колекції з поселення поблизу с. Капітанове на Айдарі. Дослідженнями останніх років на поселенні в уроч. Лиманське озеро в Артемівському р-ні Донецької обл.¹² відсунуто південно-східний кордон. Уточненю південного і південно-західного кордону бондарихінської культури сприяли роботи експедиції Дніпро-Донбас ІА АН УРСР під керівництвом Д. Я. Телегіна * в 1970—1975 рр., яка проводила обстеження р. Орелі, лівої притоки Дніпра. На деяких пунктах (с. Бузівка, Заплавка, Велика Козирщина) трапилася бондарихінська кераміка. В двох пунктах, поблизу сіл Залінійне і Гупалівка, виявлено поселення з більш виразно висловленим культурним шаром.

1. Поселення поблизу с. Залінійне Зачепилівського р-ну Харківської обл. розташовано на правому березі р. Орелі. Воно знаходилось на піщаній дюні площею 1,5 га, витягнутій у північно-західному напрямі. Розкопки не проводились. На поверхні зібрано кілька десятків фрагментів типових для бондарихінської кераміки тонкостінних посудин з добре загладженою поверхнею.

2. Поселення поблизу с. Гупалівка Магдалинівського р-ну Дніпропетровської обл. розміщене на лівому березі р. Орелі, в поймі річки на невеликому підвищенні (4 м над літнім рівнем води) площею приблиз-

* Висловлюю подяку Д. Я. Телегіну за люб'язний дозвіл опубліковати матеріали експедиції.

но 200 м², де було виявлено матеріали бондарихінської культури. Однак будь-яких компактних скупчень, в яких можна було б вбачати житла, не знайдено. На поселенні визначено два культурних шари, не розділених стерильним прошарком. В нижньому шарі переважає кераміка зрубної культури, а у верхньому, в змішаному стані, — кераміка бондарихінської і чорноліської культури*.

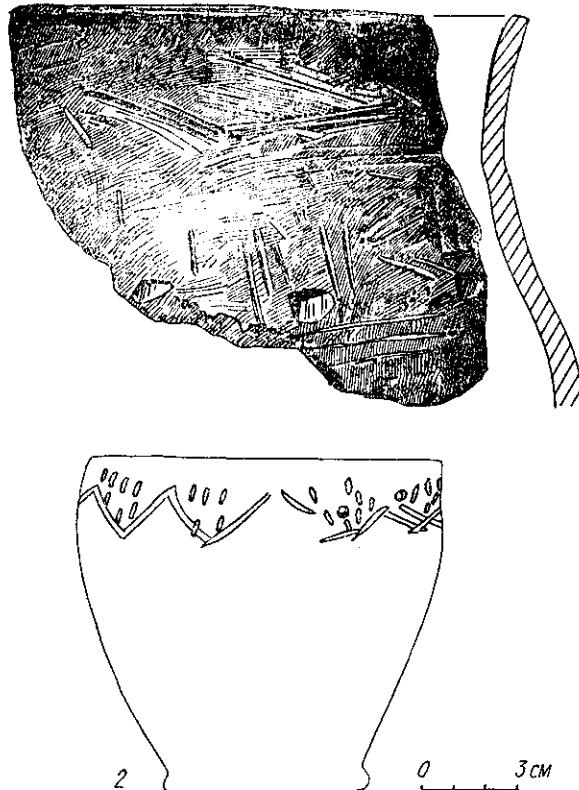

Рис. 1. Бондарихінська кераміка.

кі. Серед форм виділяються горщики з слабо опуклим тулубом, злегка відігнутими вінцями і слабо позначену шийкою (рис. 2, 10). Вінця заокруглені або прямо зірані. окремі вінця мають потовщення з зовнішнього боку. Приблизно одна третина кераміки орнаментована. Орнамент бідний і однотонний, складається з пальцевих вдавлень або насічок по зрізу вінця (рис. 3, 1, 3). При розташуванні вдавлень близько одне до одного край вінця стає гофрованим (рис. 3, 2). Поздінок рядки пальцевих вдавлень або насічок покривають шийку і плічка посудини (рис. 2, 8, 3, 4). Частина посудин прикрашена під вінцями валиками, гладкими або розчленованими (рис. 2, 1, 9). Техніка виконання валика дуже недбала.

У деяких формах посуду і орнаменту відчувається вплив зрубної кераміки, що відзначала В. А. Іллінська¹³. Трапилось кілька посудин банкуватої форми з прямими, злегка розширеними додори стінками. Їх орнамент більш різноманітний. Вони прикрашені узором з парних навскісних стрічок, які при переплітенні утворюють ромби і трикутники, зигзагоподібними стрічками під вінцями, смугами, утвореними з горизонтальними насічок, розміщених у середній частині посудини.

В цілому описана кераміка має аналогії в багатьох поселеннях бондарихінської культури, зокрема таких, як Бондариха, Оскільське, Шмарівка¹⁴.

* Про чорноліську кераміку докладніше див. в кінці статті.

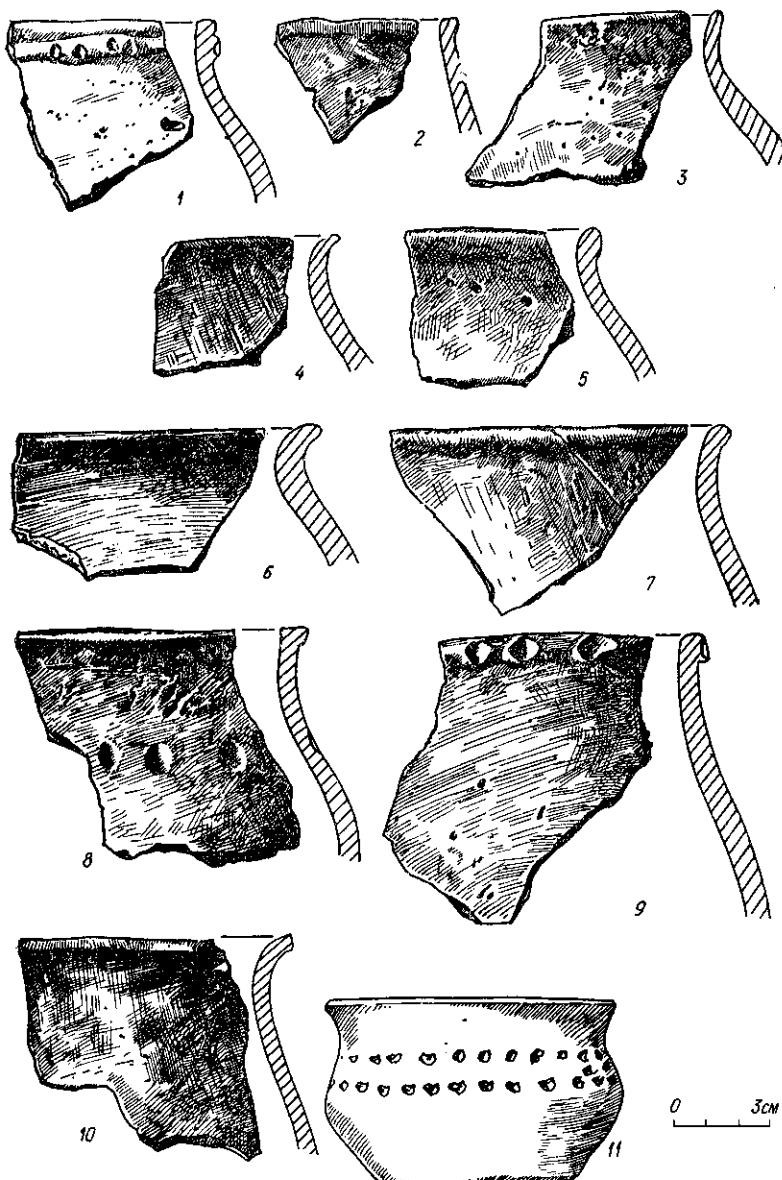

Рис. 2. Бондаріхінська кераміка.

Відкриття пам'яток бондаріхінської культури на Орелі дозволяє говорити про територію її поширення до Орелі, яку можна вважати південно-західною межею цієї культури, тому що південніше бондаріхінські пам'ятки відсутні. А на сході її територія мабуть доходила до Дону (рис. 4).

Крім поселень, експедиціями Дніпро-Донбас та Донецького краєзнавчого музею виявлено кілька поховань, які, мабуть, можна віднести до бондаріхінської культури.

Поховальний обряд цієї культури вивчений ще недостатньо. Розкопано лише один ґрунтовий могильник поблизу с. Тимченки Зміївського (зараз Готвальдівського) р-ну Харківської обл.¹⁵ У могильнику досліджено вісім поховань в ямах круглої або овальної форми діаметром 0,3—0,6 м і глибиною 0,3—0,6 м, які вміщували опалені кістки і фрагменти посуду. Сліди ще двох могильників також з трупоспаленнями виявлено поблизу Харкова¹⁶. На підставі цих досліджень Ю. В. Буйнов зробив висновок, що поховальними пам'ятками бондаріхінської куль-

тури є грунтові могильники з трупоспаленням¹⁷. Проте є підстави припустити, що трупоспалення було не єдиним поховальним обрядом у племен бондарихінської культури і що її носіям властивий також обряд трупопокладення.

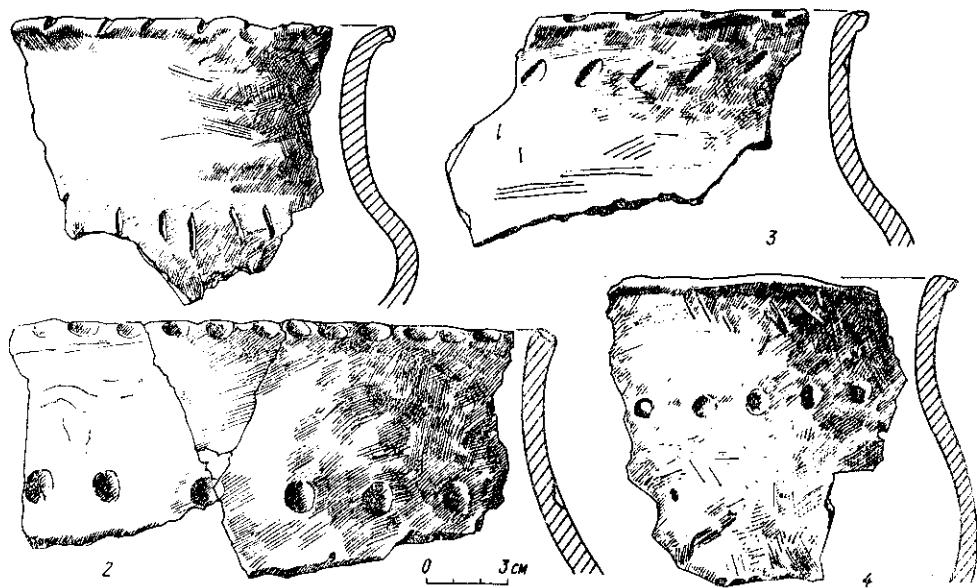

Рис. 3. Бондарихінська кераміка.

Відомо поховання з трупопокладенням, розкопане в кургані поблизу с. Чернетчина Магдалинівського р-ну Дніпропетровської обл.¹⁸ Курган знаходився приблизно в 5 км від описаного вище поселення поблизу с. Гупалівка. Висота кургану 1,38 м, діаметр 40 м. Впуски поховання знаходилося у північно-східному секторі кургану на відстані 6 м від центру, в материковій ямі глибиною 0,47 м. Контури ями майже не простежувались. З цим похованням, мабуть, пов'язаний зольний прошарок, що перекривав його, який простежений в бровці кургану. Кістяк дитини було покладено в скорченому стані на правому боці, головою на південь. Положення рук залишилось не з'ясованим через погану збереженість кісток. Ноги зігнуті біля тазу під тупим кутом, в колінах — під гострим (рис. 5). Біля черепа стояла тонкостінна низенька посудина. Діаметр вінець 10, діаметр dna 6,5, висота 5,8 см. Вінця відігнути назовні. На плічках нанесені два ряди дрібних наколів. Поверхня світло-коричневого кольору, підлощена (рис. 2, 11). Посудина, яка супроводжувала поховання, за формою, орнаментом і обробкою поверхні характерна для кераміки бондарихінської культури. Зокрема майже аналогічна посудина походить з поселення біля с. Тимченки¹⁹. До бондарихінської культури можна віднести і поховання з кургану поблизу с. Миколаївка Волноваського р-ну Донецької обл.²⁰, споруджене в материковій ямі прямокутної форми ($1,4 \times 0,9$ м) з заокругленими кутами, глибиною 0,9 м, орієнтований по осі південь—захід—захід—північ—схід—схід. Зверху яму перекривала масивна доломитна плита прямокутної форми. В центрі ями лежав тонкий шар попелу з залишками кремації. Біля південної стінки ями стояла посудина банкуватої форми з трохи опуклим тулубом і відігнутими назовні вінцями. У верхній частині посудина орнаментована наколами у вигляді перекинутого трикутника — типового орнаменту бондарихінської кераміки. Нижче наколів прокраслено зигзаг (рис. 1, 2).

Розглянуті матеріали вказують на наявність двох видів поховального обряду: трупоспалення і трупопокладення, двох типів поховаль-

них пам'яток: грунтових могильників і курганів. Дуалізм похованального обряду не становить виключення, характерного лише для бондарихінської культури. Подібне становище відоме в деяких культурах пізнього періоду бронзового віку, як у степовій, так і лісостеповій смугах. Так, грунтові могильники з трупопокладенням і кургани з трупоспален-

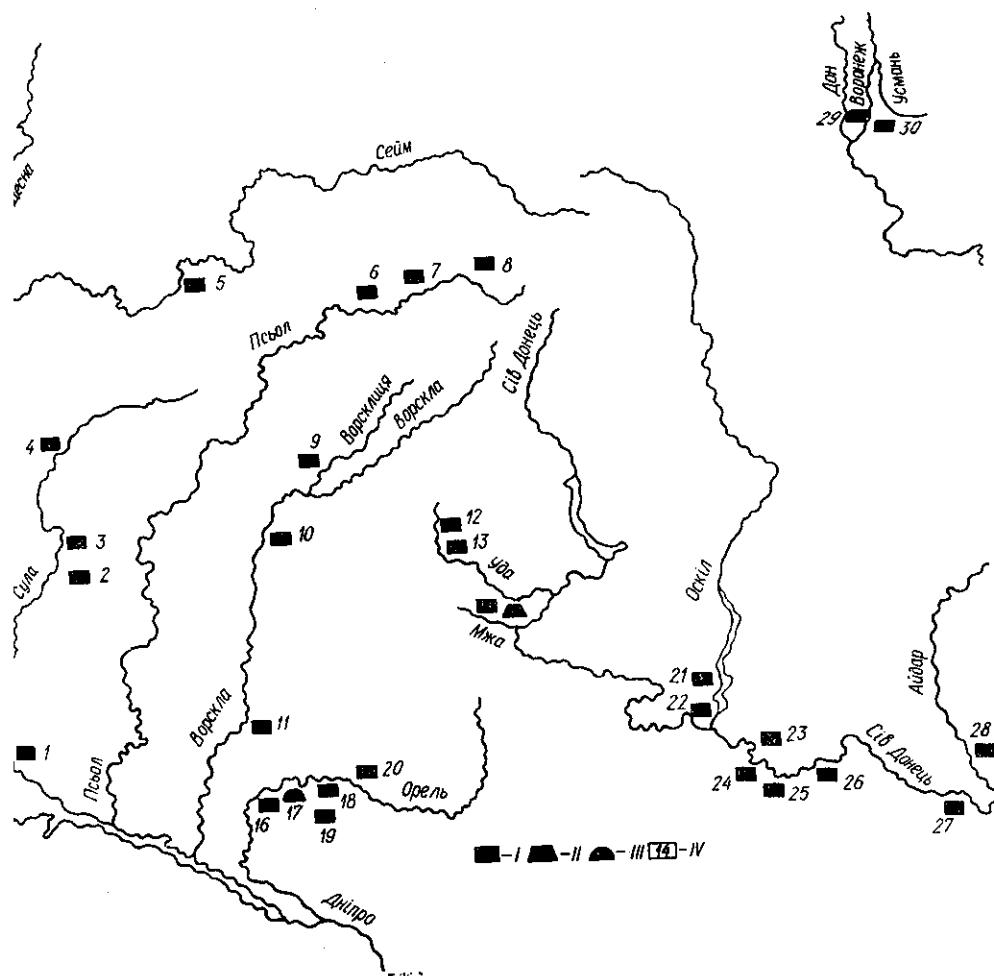

Рис. 4. Кarta пам'яток бондарихінської культури.

I — поселення, II — грунтовий могильник, III — курган, IV — пункти:
1 — Войниська Гребля; 2 — Засулля, 3 — Андріянівка, 4 — Бесідівка, 5 — Комарівка,
6 — Картамішеве, 7 — Гридасове, 8 — Бушміне, 9 — Низча, 10 — Хухра, 11 —
Марки, 12 — Велика Данилівка, 13 — Шмарівка, 14 — Тимченки (поселення), 15 —
Тимченки (грунтовий могильник), 16 — Гупалівка, 17 — Чернеччина, 18 — Бузівка,
19 — Заплавка, 20 — Залініяне, 21 — Оскіл, 22 — Бондаріха, 23 — Дробишеве, 24 — Брусів-
ка, 25 — Діброва, 26 — Дронівка (уроч. Лиманське озеро), 27 — Кібікінське, 28 —
Капітанове, 29 — Таврове, 30 — Рікань.

ням відомі в зрубній²¹, чорноліській²² культурах. Грунтові могильники з трупопокладенням і трупоспаленням є в лебедівській культурі²³. Тому припущення про наявність двох видів похованального обряду у бондарихінській культурі має право на існування. Поховальних пам'яток бондарихінської культури відомо дуже мало, тому лише нові знахідки і дальші дослідження можуть його підтвердити або спростувати.

Пам'ятки бондарихінської культури на Орелі датуються на підставі стратиграфічних даних і порівнянні з матеріалами інших поселень цієї культури, де трапились датуючі речі. На Гупалівському поселенні шар з бондарихінською культурою залягає над шаром з матеріалами зрубної культури. Зрубна кераміка даного поселення відноситься до сабатинівського етапу, датованого XIV—XII ст. до н. е. Та-

ким чином, бондарихінське поселення тут виникло пізніше XII ст. до н. е. Вже відзначалось, що бондарихінська кераміка Орельських пам'яток знаходить аналогії в матеріалах таких поселень, як Бондариха і Оскіл. Знахідки матриці двовушкового шестигранного кельту на Бондарихінському поселенні і бронзового кинжалу на поселенні поблизу с. Оскол дозволило В. А. Іллінській датувати ці пам'ятки XI—IX ст. до н. е.²⁴ Приблизно до цього часу можна віднести і поселення на Орелі. Для уточнення цієї дати мають важливе значення взаємовідносини бондарихінської культури з чорноліською. Дуже істотні вони і для осмислення складного історичного становища, яке склалося у при-

кордонні Степу і Лісостепу в пізній період бронзового віку. Тому на даному питанні треба зупинитись докладніше.

При характеристиці кераміки, яка походить з бондарихінських поселень, відзначалось, що разом з нею в перемішаному стані, який включав існування на поселеннях особливого культурного шару чорноліської культури, зустрічалась порівняно велика кількість чорноліської кераміки. Умови її залягання у перемішаному вигляді на всіх розкопках і по всій площі поселення виключають існування на цих поселеннях горизонтальної стратиграфії, або, інакше кажучи, особливого культурного шару, залишеного племенами чорноліської культури. Ця кераміка різко відрізняється від бондарихінської. Її тісто старанно вимішане. Як домішки використані пісок, слюда. Випал рівномірний. Зовнішні і внутрішні поверхні залощені. Колір посудин жовто-оранжевий або чорний. Посудини переважно тонкостінні, з опуклим тулубом і добре позначеню шийкою та плічками. Частина кераміки орнаментована. Орнамент виконано зубчастим штампом. Він частіше розташований на плічках і шийці і складається з паралельних горизонтальних і похилих смуг, які підходять під кутом одна до другої. На деяких посудинах між горизонтальними і похилими смугами розташовані насічки (рис. 6, 1—4). Техніка виконання орнаменту дуже ретельна. Форми посуду, обробка поверхні і орнамент зовсім не властиві бондарихінській кераміці. Ця кераміка має аналогії серед матеріалів Суботівського городища та інших пам'яток чорноліської культури, де разом з нею знайдені датуючі речі (бронзові двокольчасті вудила кобанського типу, бронзові пасалії з муфто-подібними отворами та ін.)²⁵, на підставі яких ця кераміка датується VIII ст. до н. е. Слід відмітити, що на Орелі є і ранньочорноліські пам'ятки, датовані X—IX ст. до н. е.²⁶, що підтверджує і уточнює час існування пам'яток бондарихінської культури на Орелі. Спільне залягання бондарихінської та чорноліської кераміки, крім Орелі, відзначено на пам'ятках Сіверського Дінця і Ворскли, причому, за виключенням поселень поблизу сіл Гупалівка, Залінійне, Хухра, чорноліська кераміка тут є в процентному відношенні в дуже незначній кількості, що видно з таблиці:

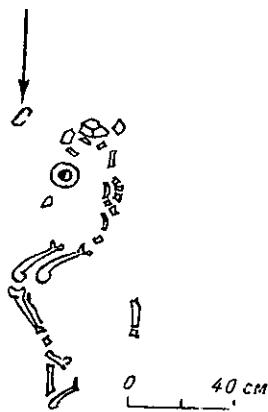

Рис. 5. Поховання бондарихінської культури з кургану біля с. Чернетчина Магдалинівського району Дніпропетровської області.

тим штампом. Він частіше розташований на плічках і шийці і складається з паралельних горизонтальних і похилих смуг, які підходять під кутом одна до другої. На деяких посудинах між горизонтальними і похилими смугами розташовані насічки (рис. 6, 1—4). Техніка виконання орнаменту дуже ретельна. Форми посуду, обробка поверхні і орнамент зовсім не властиві бондарихінській кераміці. Ця кераміка має аналогії серед матеріалів Суботівського городища та інших пам'яток чорноліської культури, де разом з нею знайдені датуючі речі (бронзові двокольчасті вудила кобанського типу, бронзові пасалії з муфто-подібними отворами та ін.)²⁵, на підставі яких ця кераміка датується VIII ст. до н. е. Слід відмітити, що на Орелі є і ранньочорноліські пам'ятки, датовані X—IX ст. до н. е.²⁶, що підтверджує і уточнює час існування пам'яток бондарихінської культури на Орелі. Спільне залягання бондарихінської та чорноліської кераміки, крім Орелі, відзначено на пам'ятках Сіверського Дінця і Ворскли, причому, за виключенням поселень поблизу сіл Гупалівка, Залінійне, Хухра, чорноліська кераміка тут є в процентному відношенні в дуже незначній кількості, що видно з таблиці:

Пам'ятка	Ницаха	Бондариха	Оскол	Хухра	Залінійне	Гупалівка
Бондарихінська Чорноліська	98 2	97 3	96 4	76 24	73 27	40 60

На бондарихінських пам'ятках Ворскли і Сіверського Дінця зустрічаються поодинокі екземпляри ранньочорноліської кераміки, які, на нашу думку, слід вважати чорноліськими імпортами.

Той факт, что на Орелі є ранньочорноліська кераміка, дає підстави для припущення, що початок контактів між племенами бондарихінської і чорноліської культур відноситься до Х—ІХ ст. до н. е. і що Орель була тією територією, де спочатку відбувались ці контакти. Характер їх залишається ще не повністю з'ясованим. Наявність поселень

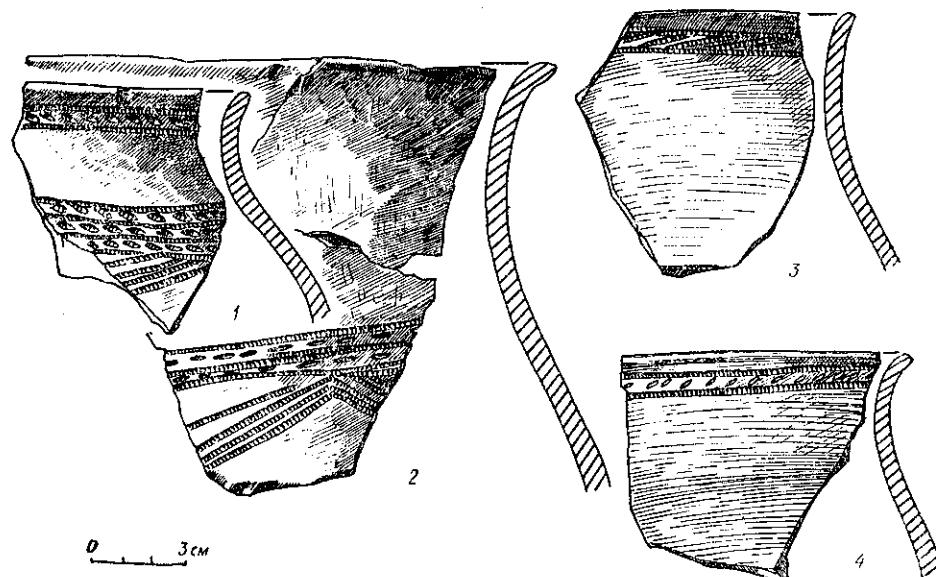

Рис. 6. Чорноліська кераміка.

і похованальних пам'яток бондарихінської культури може свідчити про те, що межиріччя Ворскли і Орелі було заселено бондарихінськими племенами, а пізніше сюди просунулась частина чорноліського населення.

¹ Телегін Д. Я. Дослідження поселень епохи бронзи на Дінці. — АП УРСР, 1956, 4, с. 83; Шрамко Б. А. Новые памятники предскифского времени на Северском Донце. — КСИИМК, 1957, вып. 67, с. 27.

² Ильинская В. А. Раскопки поселения бондарихинской культуры у с. Оскол. — КСИА АН УССР, 1959, № 8, с. 80—84.

³ Шрамко Б. А. Древности Северского Донца. — Харьков, 1962, с. 125.

⁴ Ковпаниенко Г. Т. Поселения периода пізньої бронзи і раннього заліза поблизу м. Охтирки. — Археология, 1957, вып. 11, с. 95—105; Ковпаниенко Г. Т. Пам'ятки скіфського часу в басейні р. Ворскли. — Там же, 1961, вып. 13, с. 62—64.

⁵ Ильинская В. А. Бондарихинская культура бронзового века. — СА, 1961, № 1, с. 27.

⁶ Телегин Д. Я. Дослідження поселень ..., с. 83.

⁷ Шрамко Б. А. Древности ... с. 119.

⁸ Ильинская В. А. Бондарихинская культура ..., с. 27.

⁹ Археология УРСР: У 2-х т. — К., 1971, т. 1, с. 365.

¹⁰ Березанская С. С. Северная Украина в эпоху бронзы: Автореф. дис. ... д-ра ист. наук. — Киев, 1977, с. 15.

¹¹ Мельниківська О. Н., Симонович Е. О. Розкопки в с. Комарівці на Посеймі. — Археологія, 1975, 15, с. 78, 80, 81; Тихонов Б. Г. Воронежская новостроечная экспедиция. — АО 1971 года. М., 1972, с. 77; Матвеев Ю. П., Медведев А. П., Пряхин А. Д. Исследования на территории Воронежской области. — АО 1977 года. М., 1978, с. 73.

¹² Татаринов С. И., Копыл А. Г. Отчет об археологических разведках и раскопках на северо-востоке Донецкой области в 1975 г. — НА ІА АН УРСР, 1975/14 а, с. 25—30, 37.

¹³ Ильинская В. А. Бондарихинская культура ..., с. 31.

¹⁴ Там же, с. 28, 29.

¹⁵ Буйнов Ю. В. О погребальном обряде племен бондарихинской культуры. — СА, 1977, № 4, с. 208—215.

¹⁶ Там же, с. 214.

¹⁷ Там же, с. 215.

¹⁸ Клименко В. Ф. Отчет о раскопках курганов у с. Чернетчина в 1972 г. — НА ІА АН УРСР, № 1972/16, с. 4.

¹⁹ Буйнов Ю. В. О погребальном обряде..., с. 213.

²⁰ Привалова О. Я., Привалов А. И. Исследование памятников археологии: (Отчет за 1975 г.) — НА ІН АН УРСР, № 1975/38, с. 15. Висловлюю подяку О. Я. і О. І. Приваловим за дозвіл опубліковати матеріали.

²¹ Отрощенко В. В. Погребения с трупосожжением у племен срубной культуры Нижнего Поднепровья. — В кн.: Энеолит и бронзовый век Украины. Киев, 1976, с. 172—190; Ковальова І. Ф., Волкобой С. С. Маївський локальний варіант зрубної культури. — Археологія, 1976, 20, с. 3—22.

²² Тереножкин А. И. Предскифский период на Днепровском правобережье. — Киев, 1961, с. 45; Покровська Е. Ф. Кургани передскіфського часу в басейні р. Тясмин. — Археологія, 1953, 8, с. 128—137; Мовша Т. Г. Погребения пред斯基фского времени с Коломийщины. — МИА, 1956, № 130, с. 204—206; Бородулин В. Г. Исследования в зоне Краснопавловского водохранилища. — АО 1974 года. М., 1975, с. 261—262; Ковпаненко Г. Т. Погребения VIII—VII вв. до н. э. в бассейне р. Ворсклы. — КСИА АН УССР, 1962, № 12, с. 66—72.

²³ Березанская С. С. Лебедовская культура. — В кн.: Энеолит и бронзовый век Украины, с. 196—202.

²⁴ Ильинская В. А. Бондаришинская культура..., с. 35.

²⁵ Тереножкин А. И. Предскифский период на Днепровском правобережье, с. 183, 184.

²⁶ Беляев О. С. Розкопки поселення бронзи поблизу с. Йосипівка. — Археологія, 1977, 22, с. 47.

А. С. БЕЛЯЕВ

Новые данные о бондаришинской культуре

Резюме

В статье публикуются результаты исследований памятников бондаришинской культуры на р. Орели, которые уточняют ее юго-западную границу. Ставится вопрос о двух видах погребального обряда (трупосожжение и трупоположение) этой культуры. Рассматривается проблема взаимоотношений бондаришинской и чернолесской культур. Утверждается, что начало контактов между племенами этих культур относится к X—IX вв. до н. э.

М. О. ХОМЧІК, Г. М. ШОВКОПЛЯС

Знахідки ранньої пори залізного віку з Києва (із збірок Державного історичного музею УРСР)

Тривалі дослідження різноманітних археологічних пам'яток на території Києва переконливо свідчать, що з кінця палеоліту вона майже безперервно заселялась в усі наступні історичні епохи. Заселялася їй у ранній залізний вік, що тривав з VIII ст. до н. е. до перших століть н. е. Ф. Енгельс називав «героїчною епохою»¹ в житті людства епоху, коли їйому стало служити залізо — найвизначніший з відомих металів.

Найдавнішими матеріалами цієї епохи в колекції музею є ліпний глиняний посуд, зібраний археологічною експедицією музею на піщаному підвищенні правого берега р. Почайні на місці сучасного житлового масиву Оболонь (вул. Маршала Тимошенка)². Привертає увагу фрагмент високої посудини тюльпаноподібної форми, під прямими вінцями якої розміщений орнамент з наскрізних проколів, а на тулубі — дві смужки наліпних валиків, трикутних в розрізі (рис. 1, 1). Він нагадує посуд з Суботівського городища та поселення Хрестатик³. Налілний розчленований валик є й на уламках стінок інших посудин (рис. 1, 2, 3). Можливо, ці культурні залишки походять з місця короткочасного перебування групи місцевого землеробсько-скотарського населення, яке поселилось на широких луках давньої Оболоні на час випасу худоби та заготовлі сіна.

На території садиби Республіканського музею медицини (колишнього Анатомічного театру), на вул. Леніна, 37, випадково виявлено бронзовий кинжал довжиною 20 см з вузьким, ромбічним в розрізі, клинком та довгим пластинчастим держаком. Його навершя прикрашене фігуркою ведмедя з похиленою вниз головою і простягнутими на держак лапами, а перехрестья утворено двома голівками грифонів,

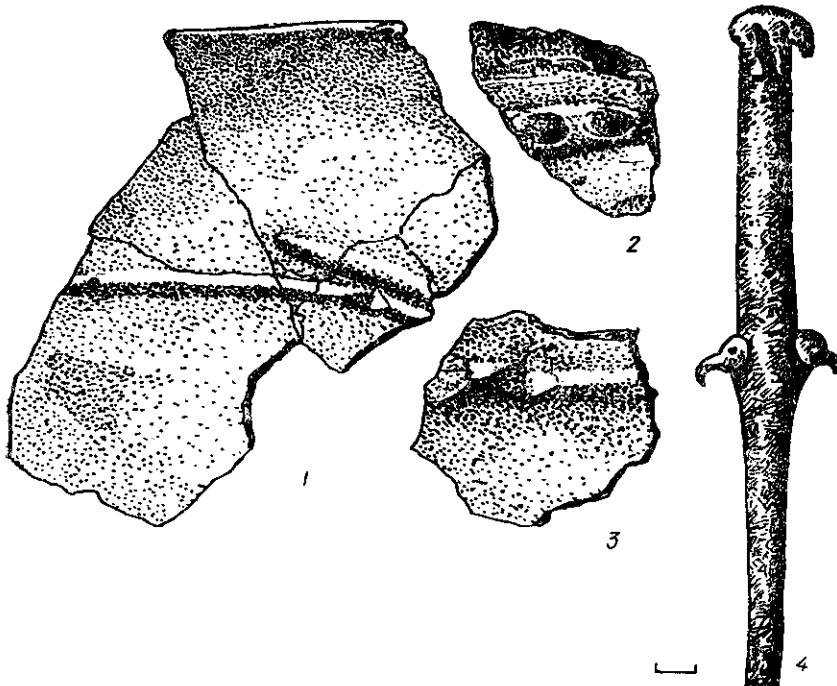

Рис. 1. 1—3 — уламки глянняного посуду (Оболонь); 4 — меч залізний (вул. Леніна).

поворнутими в різні боки (рис. 1, 4)⁴. Б. О. Рибаков висловив думку, що це міг бути жертвовий ніж⁵. Пам'ятки з території Києва відносяться до другого хронологічного ступеня чорноліської культури і можуть бути датовані VIII—першою половиною VII ст. до н. е.⁶ Як відомо, багато дослідників вважають населення Києва цього часу давніми предками східнослов'янських племен⁷.

Під час розкопок залишків поселення зарубинецької культури на Оболоні трапився ліпний глянняний посуд ранньоскіфського часу. Одна з цих посудин, висотою 23 см, з загладженою поверхнею темно- рожевого кольору попід вінцями оздоблена наліпним валиком з пальцювими вдавленнями і перлинами в них (рис. 2, 8). На уламках інших ліпних глянняних посудин краї вінець орнаментовані проколами. З металевих виробів слід відзначити уламок бронзової сережки у вигляді округлої цвяхоподібної голівки діаметром 1,1 см і круглого в перетині стержня (рис. 3, 3). Подібні сережки досить поширені серед пам'яток лісостепових племен скіфського часу. Походять вони, зокрема, з відомого Трахтемирівського городища Переяслав-Хмельницького р-ну Київської обл.⁸, з кургану № 41 в с. Гуляй-Городок Смілянського р-ну Черкаської обл.⁹. За схемою В. Г. Петренко, вони датуються VI ст. до н. е.¹¹

Залишки неукріпленого поселення виявлені на Оболоні в 300 м на захід від Почайни, площею 200×100 м, поблизу сучасної автобусної зупинки «Переїзд». На його поверхні трапились уламки ліпних посудин з загладженою поверхнею, вінця яких прикрашені наскрізними проколами, фрагмент ліпної миски з загнутим всередину краєм та два

глиняні пряслиця біконічної форми, ребро одного з яких орнаментоване наколами (рис. 2, 1—7). Такі матеріали добре відомі з поселень ранньоскіфського часу в Лісостеповому Правобережжі, наприклад, на поселенні поблизу с. Жаботин Кам'янського р-ну Черкаської обл.¹² та ін.

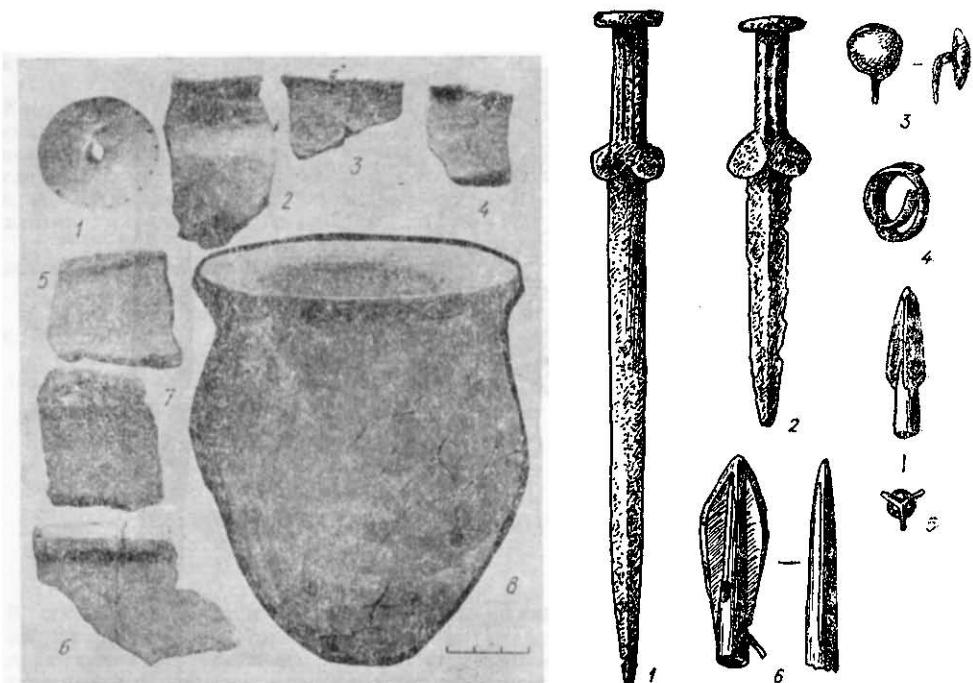

Рис. 2. Знахідки на Оболоні:
1 — пряслице глиняне; 2—8 — глиняний посуд.

Рис. 3. Залізні та бронзові вироби і прикраси:

1 — меч, Вітряні Гори; 2 — меч, схили Дніпра; 3 — уламок сережки, Оболонь; 4 — кільце. Замкова гора, 5 — наконечник стріли, біля Софіївського собору; 6 — наконечник стріли, Лиса гора.

Серед придбань музею останніх років є залізний меч, випадково виявлений в болоті на житловому масиві Вітряні Гори у Шевченківському районі міста. Довжина його 48,5, ширина дволезового клинка 29 см. Руків'я має бортики по краях та такий же виступ посередині. Перехрестя з прямою верхньою частиною і закручену посередині нижньою. Клинок з паралельними лезами звужується донизу. Під брусковидним навершям руків'я знаходиться невелика дротяна петля. На лезі зберігся слід від поздовжнього ребра (рис. 3, 1). Меч прямих аналогій не має. Але за формою перехрестя, наявністю петлі біля навершя його можна віднести до групи найбільш ранніх мечів типу келмереського і датувати VII — першою половиною VI ст. до н. е.¹³

До виробів VI—V ст. до н. е. з Києва відноситься залізний меч-акінак, знайдений в 1952 р. на схилах Дніпра поблизу Піонерського саду. Довжина його 31 см. Меч має пряме руків'я з бортиками по краях з обох боків. Навершя брускоподібне, перехрестя метеликоподібне. Дволезовий клинок з ребром посередині звужується до вістря (рис. 3, 2).¹⁴

У різних районах міста при різних обставинах, здебільшого при земляних роботах, трапились бронзові наконечники стріл. Так, з Лисої гори походить дволопатевий наконечник з короткою виступаючою втулкою і боковим шипом на втулці (рис. 3, 6). Подібні наконечники стріл тривалий час (VII—VI ст. до н. е.) поширювались на території

Лісостепу та Степу¹⁵. Трилопатевий наконечник стріли з довгою втулкою і маленьким отвором між двома лопатями VI ст. до н. е. знайдено біля Софійського собору (рис. 3, 5). Подібні дво- та трилопатеві наконечники стріл засвідчені на Замковій горі¹⁶. Звідти ж походить і бронзове кільце з незамкнутими кінцями закрученого в спіраль овального в перетині дроту (рис. 3, 4). Подібні кільця є типовими для лісостепових пам'яток скіфського часу VI—V ст. до н. е.¹⁷

У Середньому Придніпров'ї, зокрема на території Києва, серед пам'яток скіфського часу траплялись також пам'ятки підгірцівської культури. Матеріали з них є і в колекції музею. Серед них керамічні вироби V—III ст. до н. е., зібрани на Замковій та Старокиївській горах, на Подолі, в Корчуватому. Так, з Замкової гори походить ліпний глинняний посуд темно-рожевого та темно-сірого кольору гарного випалу, іноді з домішками слюди в глині. Вінця посудин відігнути назовні, під ними є орнамент у вигляді випуклин на зовнішній поверхні і заглибин на внутрішній або з наскрізних проколів (рис. 4, 2, 3). З глини виготовлене пряслице (рис. 4, 1).

З Старокиївської гори походить фрагмент невеликої ліпної посудини світло-коричневого кольору та уламок трохи відігнутих назовні вінців посудини, під якими є орнамент з ямок на зовнішній поверхні і перлин — на внутрішній (рис. 4, 6, 10), а також миска з відігнутим назовні краєм, прикрашеним перлинами і наколами (рис. 4, 11).

На північно-західній околиці Києва — Куренівці (вул. Фрунзе), поблизу відомої Кирилівської церкви XII ст., зафіксовано ще один пункт із знахідками ліпного глинняного посуду світло-коричневого кольору з загладженою поверхнею. Горизонтально зрізані вінця посуду прикрашені перлинами по зовнішній поверхні (рис. 4, 4, 7, 8), а іноді з наскрізними отворами (рис. 4, 5)¹⁸. Невелику ліпну глиняну посудину яйцеподібної форми, орнаментовану проколами по зовнішній поверхні та перлинами по внутрішній, виявлено на тій же Куренівці, поблизу місцезнаходження Кирилівської палеолітичної стоянки (рис. 4, 9). Подібні уламки посуду підгірцівського типу трапилися на горі Юрковиця, на площі дослідженого там у 1965 р. поселення зарубинецької культури¹⁹. Посудини підгірцівського типу, зокрема глиняна посудина яйцевидної форми, орнаментовані перлинами на зовнішній поверхні, знайдені на площі Корчуватського могильника на високому правому березі Дніпра²⁰. На лівому березі Дніпра вони засвідчені в Червоному Хуторі²¹.

Різноманітні знахідки з території Києва свідчать про торгові зв'язки місцевого населення ранньозалізного віку з античними містами Північного Причорномор'я та степовими племенами. Так, корінфська мідна монета V ст. до н. е. знайдена в Феофанії²², а срібна монета — тетрадрахма Олександра Македонського (356—326 рр. до н. е.) — на Іванівській вулиці (сучасна вул. Жовтневої революції)²³. З Замкової гори походить глиняний світильник з відкритим круглим вмістилищем, одним рожком і зігнутою під кутом ручкою (рис. 5, 4). Подібний світильник з Ольвії датується IV—III ст. до н. е.²⁴ Знайдені на Замковій горі скляні та пастові очкові намистини жовтого, зеленого, чорного кольорів, коричневого кольору з жовтими смугами (рис. 5, 5) аналогічні античним намистинам IV ст. до н. е. — II ст. до н. е.²⁵ З Куренівки (вул. Фрунзе) та Подолу (вул. Жданова) (рис. 5, 1, 2) походять два скляні бальзамарія з високою шийкою та кулястим тулубом, трохи ввігнутим дном, що датуються I—II ст. н. е.²⁶ На території Дарниці трапилася глиняна курильниця з округлими стінками на плоскому денці (верхня частина зруйнована). По обводу тулуба розташовані наскрізні отвори (рис. 5, 3). Подібні до неї курильниці відомі серед пам'яток сарматської культури і відносяться до I ст. до н. е. — I ст. н. е.²⁷

Отже, можна досить переконливо засвідчити, що більшу частину

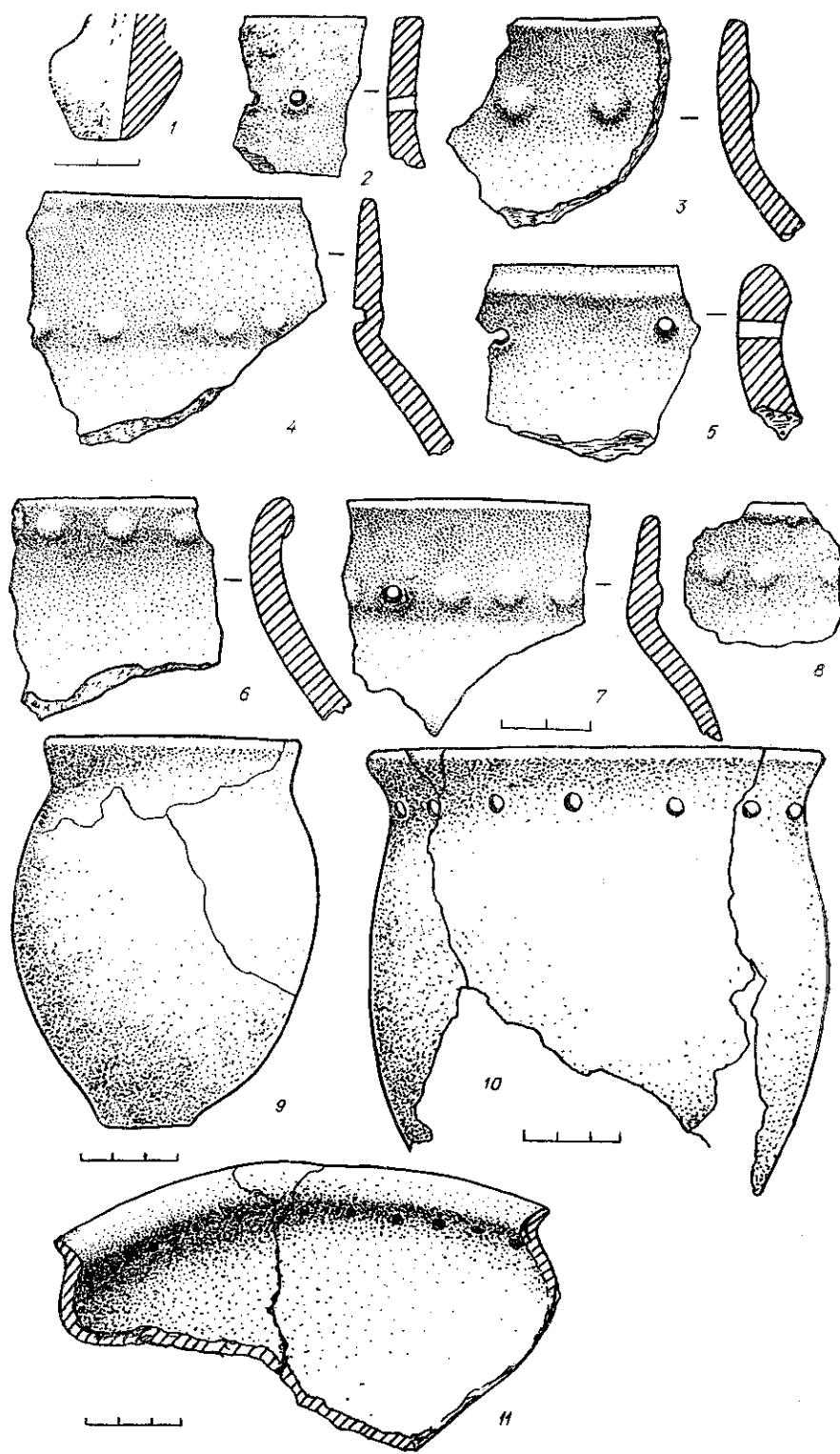

Рис. 4. Пряслице та глиняний посуд:
1—3 — Замкова гора; 4, 5, 7—8 — Куренівка;
6, 10, 11 — Старокиївська гора; 9 — Поділ.

території сучасного міста за доби раннього заліза заселяло місцеве лісостепове населення.

Лісостепові пам'ятки скіфського часу, як і, зокрема, пам'ятки підгірцівської культури, деякі дослідники вважають належними генетичним попередникам історичних стародавніх східних слов'ян, носіїв па-

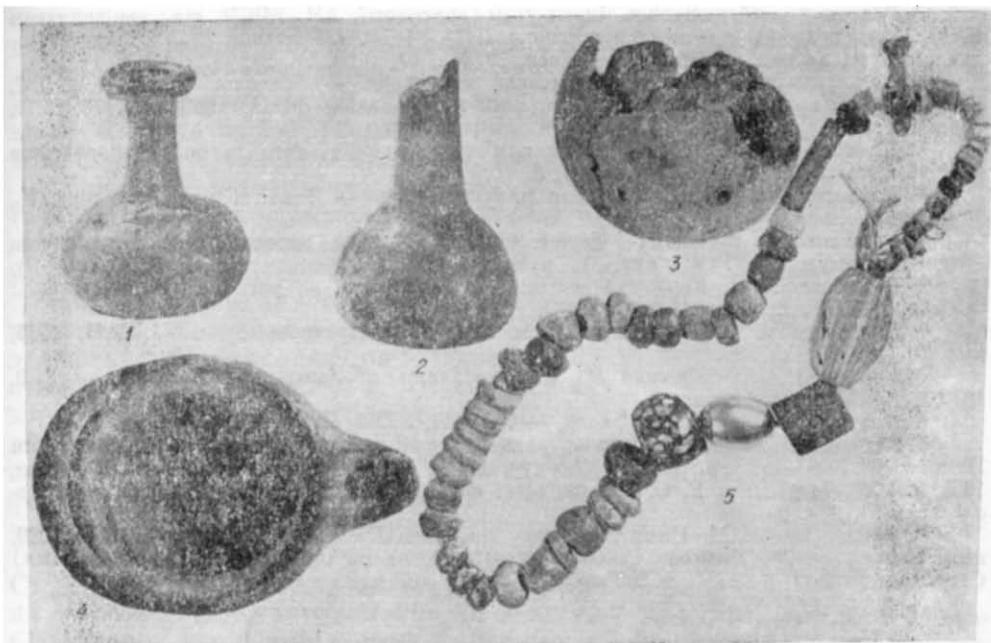

Рис. 5. Скляні та глиняні вироби і прикраси:

1 — бальзамарій, Куренівка; 2 — бальзамарій. Поділ; 3 — курільниця, Дарниця; 4 — світильник, Замкова гора; 5 — намисто, Замкова гора.

м'яточка зарубинецької культури²⁸. Останні ж поширені на всій території Києва — від Куренівки і Оболоні на півночі, до Борщагівки і Чапіївки на півдні²⁹. Вони особливо широко представлені в збірках музею.

¹ Маркс К., Енгельс Ф. Твори, 2-е вид., т. 21, с. 157.

² Шовкопляс І. Г. Разведки на територии Киева. — АО 1976 года. М., 1977, с. 392.

³ Граков Б. Н., Тереножкин А. И. Субботовское городище. — СА, 1958, № 2, с. 173, рис. 8, 1; Покровська Е. Ф., Петренко В. Г., Ковпаненко Г. Т. Поселения VIII—VI ст. до н. э. поблизу с. Хрешчатик на Канівщині. — Археологія, 1971, 2, с. 98, рис. 5.

⁴ Тереножкин А. И. Предскифский период на Днепровском Правобережье. — Киев, 1961, с. 62, рис. 36, 2.

⁵ Рыбаков Б. А. Язычество древних славян. — М., 1981, с. 338.

⁶ Археология Украинской РСФР: У 3-х т. — К., 1971, т. 2, с. 15.

⁷ Тереножкин А. И. Предскифский период ..., с. 244.

⁸ Ковпаненко Г. Т. Раскопки Трахтемировского городища. — В кн.: Археологические исследования на Украине в 1965—1966 гг. Киев, 1967, с. 105, рис. 2, 3.

⁹ Бобринский А. А. Курганы и случайные археологические находки близ местечка Смела. — Спб, 1887, т. 1, с. 102, табл. 9, 10.

¹⁰ Бобринский А. А. Отчет о раскопках близ сел Журавки и Капитоновки Чигиринского уезда Киевской губ. в 1904 г. — ИАК, 1905, вып. 14, с. 29, рис. 71.

¹¹ Петренко В. Г. Украшения Скифии VII—III вв. до н. э. — САИ, 1978, вып. 4-5, с. 21; с. 85, табл. 16, 16—18.

¹² Вязьмилина М. И. Памятники раннекаменного века в окрестностях с. Жаботин Кировоградской обл. — КСИА АН УССР, 1952, вып. 1, с. 61; Ковпаненко Г. Т., Левченко Б. М. Поселения раннекаменного периода близ с. Медвин на р. Росі. — Археология, 1975, 15, с. 58—62; рис. 1, 2, 4.

¹³ Черненко Е. В. Древнейшие скіфські парадні мечі. — В кн.: Скифия и Кавказ. Киев, 1980, с. 10—13, 25, рис. 5, 6.

- ¹⁴ Опублікований, див.: Мелюкова А. И. Вооружение скифов. — САИ, 1964, вып. Д1-4, табл. 15, 9.
- ¹⁵ Там же, табл. 6, тип. 3, 1.
- ¹⁶ Хойновский И. А. Краткие археологические сведения о предках славян и Руси. — Киев, 1896, вып. 1, табл. 14.
- ¹⁷ Петренко В. Г. Украшения Скифии ..., с. 59, табл. 51, 12.
- ¹⁸ Шовкопляс И. Г. Разведки на территории Киева ..., с. 392.
- ¹⁹ Розкопки здійснювались Інститутом археології АН УРСР під керівництвом Е. В. Максимова за участь співробітника ДІМ УРСР. (Максимов Е. В. Среднее Поднепровье на рубеже нашей эры. — Киев, 1972, с. 27, табл. IV, 2).
- ²⁰ Самойловский И. М. Корчеватский могильник. — Археология, 1971, 1, с. 107, рис. 7; Самойловский И. М. Корчеватовский могильник. — МИА, 1959, вып. 70, с. 71, табл. III, 1.
- ²¹ Даниленко В. М. Дослідження пам'яток підгірцівського та бобрицького типів на Київщині в 1950 р. — АП, 1950, т. 6.
- ²² Рудинський М. Я. Доісторичне минуле Києва. — В кн.: Київ: Провідник. К., 1930, с. 30.
- ²³ Корщенко С. В. Клади і окремі монетні знахідки, зареєстровані Центральним історичним музеєм УРСР, вип. 1, рукопис, с. 11 (зберігається в ДІМ УРСР).
- ²⁴ Книпович Т. Н. Керамика местного производства из раскопа «Й». — В кн.: Ольвия. Киев, 1940, т. 1, с. 145, рис. 101, 1.
- ²⁵ Алексеева К. М. Античные бусы Северного Причерноморья. — САИ, 1975, вып. Г1-12, табл. V; XII.
- ²⁶ Кунина Н. З., Сорокина Н. П. Стеклянные бальзамарии Боспора. — ТГЭ, 1972, 13, с. 169, рис. 11, тип. 2.
- ²⁷ Вязьмитина М. И. Золота Балка. — К., 1961, с. 215, 216, рис. 87.
- ²⁸ Даниленко В. Н. Памятники ранней поры железного века в Южной части Полесья УССР. — В кн.: Докл. VI науч. конф. Ин-та археологии АН УССР. Киев, 1953, с. 208; Петровская Е. О. Підгірцівські пам'ятки Київського Подніпров'я — Археологія, 1971, 2, с. 21.
- ²⁹ Шовкопляс А. М. Памятники зарубинецкого времени в Киеве. — МИА, 1969, вып. 160, с. 75—81; Пачкова С. П. Территория Киева на рубеже нашей ери. — В кн.: Стародавний Київ. К., 1975, с. 202—205.

М. А. ХОМЧИК, А. М. ШОВКОПЛЯС

**Находки ранней поры
железного века из Киева
(из собраний Государственного
исторического музея УССР)**

Резюме

Археологические материалы, выявленные на территории Киева и хранящиеся в ГИМ УССР, свидетельствуют о ее довольно интенсивном заселении в начальную пору раннекорейского века. Наиболее ранними из них являются керамические материалы и железный меч из раскопок на Оболони и ул. Ленина, относящиеся ко второй хронологической ступени чернолесской культуры, датированной VIII — первой половиной VII в. до н. э. С Оболони происходят также обломки глиняных сосудов, возможно с поселения конца VII — начала VI в. до н. э. Меч второй половины VII — первой половины VI в. до н. э. найден на Ветряных горах, а меч-акинак VI—V вв. до н. э. — на склонах Днепра у Пионерского сада.

В районе Софийского собора, на Замковой и Лысой горах встречены бронзовы наконечники стрел и кольца, датированные VII—V вв. до н. э.

Керамические изделия подгорецкой культуры происходят со Старокиевской, Замковой и Юрковецкой гор, Подола, Куреневки, Корчеватого.

Все эти находки являются свидетельством того, что значительная часть территории современного города была заселена местным лесостепным населением.

Находки в Киеве античных монет и привозных изделий (бальзамарии, свечильник, курильница, бусы) свидетельствуют о торговых связях населения с древнегреческими городами Северного Причерноморья и степными скифскими племенами.

Заключительная пора раннекорейского века на территории Киева широко представлена памятниками зарубинецкой культуры.

До питання про посудини типу керноса

У 1978 р. під час розвідки на Любимівському городищі трапилась незвичайна посудина у вигляді глибокого конічного келиха на ніжці, підквадратного у перетині, на вінцях якого наліплено чотири мініатюрні півсферичні келишки (збереглося лише два)¹. Від основи кожного келишка до підошви ніжки наліплено глиняний джгут ребровидної форми. Розміри посудини: висота 0,16, діаметр келиха — 0,16, діаметр келишків — 0,035 та 0,04 м; розміри основи ніжки 0,75 : 0,08 м (рис. 1). В основі ніжки є заглиблення на 0,35 м розміром 0,045×0,005 (рис. 2, 1).

Посудину виготовлено в ліпній техніці з глини, густо наасиченої грубим піском та шамотом. На зовнішній поверхні посудини помітні два відбитки злакових зернин, що визначені як просо².

Найближчими аналогіями любимівському келиху є посудини з Золотої Балки³, які являють собою келихи на підквадратній ніжці в перетині (рис. 2, 2, 3). На одному добре простежуються сліди сколотого келишка. Золотобалківські посудини трапляються як в круглій, так і в квадратній формах. Співпадають і кількість джгутів ребровидної форми на корпусі посудини (четири), а також розміри та пропорції. Структура глини та характер вилалювання — логані. Держак темно-сірого, місцями більш-менш темного відтінку. Крім того, у золотобалківських екземплярів є нескладні наліпні прикраси у вигляді «східців», спіралі та витиснутий рисунок у формі овалу. В цілому, спорідненість форм та функцій між посудинами Любимівського городища та Золотої Балки не викликає сумніву.

В матеріалах Афінської агори трапились посудини, за формою близькі до названих⁴. При цьому треба відмітити, що вони відносяться до більш раннього періоду — IV—III ст. до н. е. і мають деякі осо-

Рис. 1. Кернос з Любимівського городища.

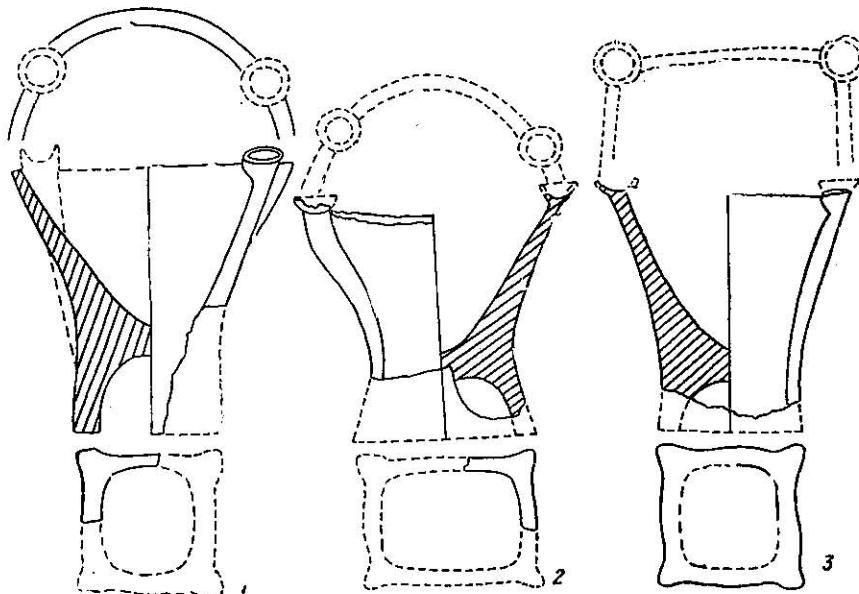

Рис. 2. Керноси з Любимівського городища (1), Золотої Балки — (2, 3).

бливості — виготовлені на гончарному крузі (рис. 3, 5), покриті шаром чорного лаку, відсутні джгути ребровидної форми, а ніжка в перетині кругла. Ця форма, очевидно, походить від основної, але з наявними рисами відокремленості. Яскравим прикладом основної форми є посудина з Елевсина⁵, яка дещо відрізняється від названого типу — це така ж

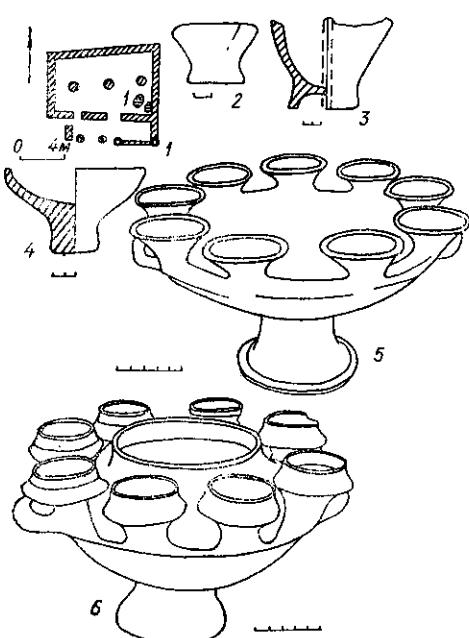

Рис. 3. 1 — план культової будови на Золотій Балці; 2 — «плошкі» з культової будови на Золотій Балці; 3, 4 — «плошки» з житлових комплексів на Золотій Балці; 5 — кернос з Афінської агори; 6 — кернос з Елевсіну.

що обиралися жерцем з числа присутніх. Є ще одне свідчення, яке відноситься до римського часу, наведене схоластом Нікандром з «Алексі-фармації»⁸. Крім того, відомі зображення на вазах та розпис з Нініона, завдяки яким дослідники практично виділили кернос з маси археологічного матеріалу та надійно засвідчили його використання в Елевсинських містеріях⁹.

Д. Філіос, який у 1885 р. опублікував групу посудин кінця IV ст. до н. е. елевсинського походження, вперше спробував ототожнити дані джерел про керноси з деякими посудинами¹⁰. Відкриття в 1895 р. розпису в Нініоні підтвердило здогадку Д. Філіоса, що його знахідки в Елевсіні були керносами¹¹. На цьому розписі зображена релігійна процесія, в якій група учасників, супроводжувана Іакхом, наближається до Елевсинських богинь, що сидять. Дві жінки несуть на головах посудини, подібні в загальних рисах до посудин з Елевсина. Деталь розпису зображає також окрему фігуру жінки, яка, очевидно, танцює з такою ж посудиною на голові. К. Короніотіс та Г. Робінсон дійшли висновку, що процесія і танок жінки з посудиною на голові, можливо, зображають Кернофорію, тому є підстава називати елевсинські посудини керносами.

Точне визначення ритуалу, в якому використовувались керноси, невідоме. Д. Полліт вважає, що частина обряду кернофорій в Елевсинських містеріях включала освячення різноманітних овочів, фруктів, худоби та присвячення всього цього богині, що правила землею та годувала їх.¹² Взагалі кернос в класичний час використовувався в обрядах хтонічних богинь Реї, Кібели, Деметри¹³.

чаша на підставці, але вже напівзакритої форми, з широким горлом та прямыми трохи відігнутими вінцями. Наліпні чарочки в даному випадку мають вигляд невеликих посудинок, що прикріплені до ребровидного виступу, який оперізує посудину (рис. 3, 6).

На базі основної форми виник ряд типів цієї посудини, головною рисою яких є ступінь розвинутості чи, навпаки, нівелювання наліпних келишків, до повної їх відсутності. Дані типи трапляються в матеріалах Афінської агори та Елевсіну⁶, до того ж близькість їх настільки наявна, що деякі дослідники припускають можливість виготовлення їх в одній гончарній майстерні. До цих посудин підходить опис керноса, наведений у трактатах письменника Полемона «Руно Зевса» III—II ст. до н. е.⁷ Він визначає кернос як глиняну посудину, до якої прироблено багато маленьких келишків (котилісків), наповнених зернами злаків, різноманітними фруктами та рідинами. Використовувалась ця посудина в храмовому ритуалі, в якому керноси носили по колу особи,

що є ще одне свідчення, яке відноситься до римського часу, наведене схоластом Нікандром з «Алексі-фармації»⁸. Крім того, відомі зображення на вазах та розпис з Нініона, завдяки яким дослідники практично виділили кернос з маси археологічного матеріалу та надійно засвідчили його використання в Елевсинських містеріях⁹.

Д. Філіос, який у 1885 р. опублікував групу посудин кінця IV ст. до н. е. елевсинського походження, вперше спробував ототожнити дані джерел про керноси з деякими посудинами¹⁰. Відкриття в 1895 р. розпису в Нініоні підтвердило здогадку Д. Філіоса, що його знахідки в Елевсіні були керносами¹¹. На цьому розписі зображена релігійна процесія, в якій група учасників, супроводжувана Іакхом, наближається до Елевсинських богинь, що сидять. Дві жінки несуть на головах посудини, подібні в загальних рисах до посудин з Елевсина. Деталь розпису зображає також окрему фігуру жінки, яка, очевидно, танцює з такою ж посудиною на голові. К. Короніотіс та Г. Робінсон дійшли висновку, що процесія і танок жінки з посудиною на голові, можливо, зображають Кернофорію, тому є підстава називати елевсинські посудини керносами.

Точне визначення ритуалу, в якому використовувались керноси, невідоме. Д. Полліт вважає, що частина обряду кернофорій в Елевсинських містеріях включала освячення різноманітних овочів, фруктів, худоби та присвячення всього цього богині, що правила землею та годувала їх.¹² Взагалі кернос в класичний час використовувався в обрядах хтонічних богинь Реї, Кібели, Деметри¹³.

На наш погляд, близькість форм посудин з Подніпров'я та Афінської агори не випадкова — їх об'єднує спільна культова грецька традиція, яка існувала не одне століття¹⁴. Культовий характер цих посудин та їх визначення як керносів підтверджуються тим, що один з золотобалківських керносів трапився в унікальному храмовому комплексі, на якому треба зупинитися окремо. Храмовий комплекс (приміщення № 12, за М. І. Вязьмітіною)¹⁵ це — дещо незвичайна споруда з неопрацьованого вапняку розміром 10,5×7,3 м, висота стін, на думку М. І. Вязьмітіної, досягала 4 м. В південній стіні збереглося два входи, перед ними — чотири ступовидні бази, мабуть, для встановлення дерев'яних стовпів-колон (рис. 3, 1). В північно-східному кутку будинку на підлозі знайдено 12 ліпних посудин, так званих плошок (рис. 3, 2), між якими та стіною розчищено скучення каміння невеликих розмірів, укладених на глиняному розчині¹⁶. Очевидно, це була кам'яна тумба, на якій стояли згадані посудини.

Слід уточнити, що «плошками» дослідники Золотої Балки називають посудини конічної форми на циліндричному або конічному піддоні. О. Г. Шапошникова, характеризуючи «плошки» з будинку № 17, уточнює, що деякі з них мали чотирикутну форму та валикоподібні наліпи на кожній з чотирьох вертикальних граней. Висота цих посудин коливалась від 4 до 13 см. Тут маємо безсумнівну поєднувальну ланку між керносами та невеличкими, явно вотивними посудинами, що в свою чергу підтверджує культовий характер будинку № 17 на Золотій Балці. Мабуть це був храм божества родючості, з культом якого добре узгоджується аграрний характер поселення. Слід зауважити, що «плошки» або імітації керносів зустрічаються і в житлових комплексах Золотої Балки (рис. 3, 3, 4).

Отже, на наш погляд, знахідки керносів на Любимівському городищі та Золотій Балці свідчать про певну спорідненість релігійного життя мешканців цих поселень та про наявність тут культів грецького походження в перші століття нашої ери. Це підтверджується також і всім комплексом матеріальної, сильно еллінізованої культури на обох поселеннях.

¹ Щиро дякую керівникові Херсонської археологічної експедиції А. І. Кубишу та співробітнику Інституту археології АН УРСР В. В. Дорофеєву за люб'язний дозвіл опублікувати цю посудину.

² Визначення злаків проведено співробітниками лабораторії природознавчих методів ІА АН УРСР Г. О. Пашкевич та Т. В. Панібудьласка.

³ Вязьмітіна М. І. Золота Балка. — К., 1962, с. 215, рис. 87, фіг. 11—13.

⁴ Pollitt J. J. Kernos from Athenian agora. — Hesperia, 1979, 48, N 3, pl. 71, IX, 1; XIV, 4.

⁵ Ibid., pl. 65, B.

⁶ Ibid., p. 208.

⁷ Цит. по: Pollitt J. J. Op. cit., p. 205.

⁸ Kleine Pauli. Lexikon der antike. B-III. — Stuttgart, 1979, «kernos», s. 202.

⁹ Pollitt J. J. Op. cit., p. 207.

¹⁰ Цит. по: Pollitt J. J. Op. cit., p. 207.

¹¹ Mylonas J. E. Eleusis and the Elesinian Mysteries. — Princeton, 1961, p. 221.

¹² Pollitt J. J. Op. cit., p. 207.

¹³ Ibid., p. 206.

¹⁴ Вязьмітіна М. І. Вказ. праця, с. 216.

¹⁵ Там же, с. 69; Шапошникова О. Г. Роботи на ділянці В Золотобалківського поселення в 1951 р. — АП УРСР, 1960, 9, с. 177.

¹⁶ Вязьмітіна М. І. Вказ. праця, с. 70, рис. 37.

А. Ш. АМИРХАНОВ

К вопросу о сосудах типа керноса

Резюме

На основании сообщений древних авторов, изображений и вещественных материалов из раскопок Афинской агоры автор предполагает, что находки на Любимовском и Золотобалковском городищах сосудов специфической формы в виде чаши, имеющей на венчике небольшие налепные чашечки, могут быть интерпретированы как керносы — ритуальные сосуды, применявшиеся в культурах эллинских божеств плодородия: Реи, Кибелы, Деметры.

Найденные эти сосуды на Любимовском и Золотобалковском поселениях могут свидетельствовать об определенной общности религиозной жизни населения и о наличии греческих культов там в первые века нашей эры.

В. І. ЯКУБОВСЬКИЙ

Слов'янські старожитності на Хмельниччині

Слов'яно-Руський археологічний загін Хмельницької обласної дитячої екскурсійно-туристської станції, який входить до складу Подільської об'єднаної експедиції¹, проводив в 1972 р. розвідки обох берегів р. Хомори від с. Ліщани Хмельницької обл. до містечка Першотравенська Житомирської обл.

Басейн Хомори розміщений на північних відрогах Волино-Подільської височини і має форму витягнутого з заходу на північний схід овала довжиною 82 км, найбільшою ширинорою до 27 км. Тут обстежено 38 різночасових поселень, починаючи від пам'яток енеоліту аж до пізньофеодальних замчищ (рис. 1). З них чотири поселення — трипільської

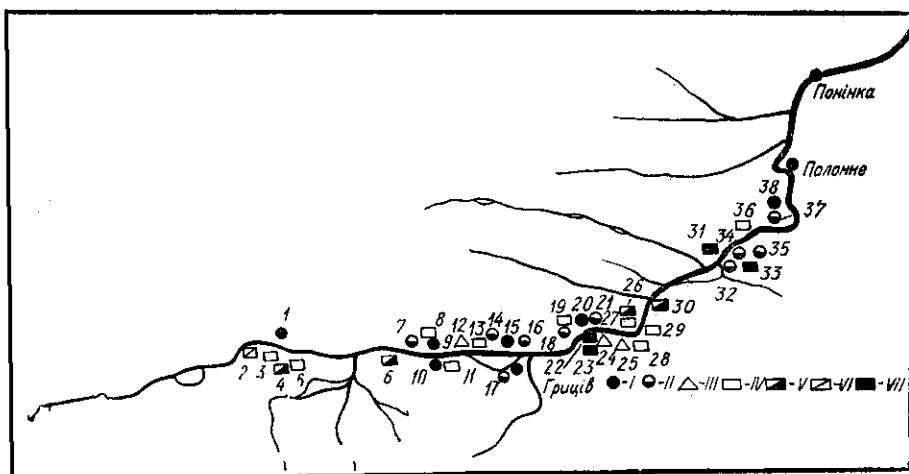

Рис. 1. Схема розміщення археологічних пам'яток басейну р. Хомори:

I — поселення черняхівські; II — поселення двошарові; III — скіфські; IV — давньоруські; V — пізньосередньовічні; VI — трипільські; VII — трипільські. 1, 2 — Ліщани; 3 — Безими; 4, 5 — Григорівка; 6 — Вишнєве; 7—14 — Косків; 15, 17 — Гриців; 16 — Корилівка; 18—25, 28 — Микулин; 26, 27, 29, 30 — Новолабунь; 31—36 — Велика Березна; 37—38 — Новосілка.

культури, чотири — раннього заліза, одне — тришарове, десять пам'яток типу двошарових, п'ять — чисто черняхівських, дев'ять селищ давньоруських і п'ять пізньосередньовічніх.

Трипільські старожитності виявлено поблизу с. Микуліна (22, 23) та Великої Березни (31, 33). В останньому селі на правому березі річки,

східніше лісу, знайдено поселення культури кулястих амфор, на якому простежено уламки давньоруської кераміки XI ст.

Поселення лісостепових племен Скіфії трапилися переважно на середній течії річки: на лівому березі поселення Косяків (12), на правому — Ліщани (2), Микулин (24, 25).

Характерним явищем для басейну Хомори є масове поширення двошарових поселень, нижній шар яких представлено черняхівськими матеріалами, верхній —

давньоруськими. Рідше трапляється тип поселень з речами давньоруського часу і пізньосередньовічного (XV—XVII ст.) періоду України, навіть зарубинецько-Черняхівськими. Такі поселення наявні біля багатьох пунктів, мова про які йтиме нижче.

Опис їх, як і інших пам'яток басейну Хомори, подаємо згідно населених пунктів, дотримуючись стартового напрямку експедиції від витоку річки до її гирла.

с. Ліщани Ізяславського р-ну — два поселення.

Двошарове поселення Ліщани-1 розташоване на лівому березі р. Хомори за 5 км на схід від села в уроч. Острів площею 500×200 м. В культурному шарі виявлено черняхівську сіролисковану кераміку на кільцевому піддоні та давньоруську XI—XII ст. На внутрішніх вінцях останньої наявний рельєфний жолобок. Належить вона горщикам з відхиленими майже вертикальними зрізаними вінцями і короткою шийкою. Крім цього, звідти походить точильний бруск (рис. 4, 1).

Поселення Ліщани-2 розміщене на правому корінному березі річки у східній околиці села. Зайняті будівлями. На площі 500×180 м трапились уламки кераміки лісостепових племен Скіфії, XII—XIII ст., козацька люлька, зернотерка (рис. 2, 1) і точильний бруск.

Кружальні пізньосередньовічні черепки, виготовлені з білої і жовтої глин, прикрашені на тулубі світло-коричневими фарбами коловим та рослинним орнаментом (рис. 3, 4, 5).

Давньоруське поселення Бейзими-3 виявлено на правому березі у східній околиці села. Площа, що становить 3 га, розорюється. В культурному шарі трапились кераміка XII—XIII ст. з добре профільованими вінцями і жолобками на внутрішній частині, уламок точильного бруска довжиною 8,5 см.

с. Григорівка Ізяславського р-ну — два поселення, обидва знаходяться на правому березі.

Давньоруське поселення Григорівка-4 розташоване за 300 м від села на площі 450×200 м, де знайдено фрагментарну кераміку XI—XII ст. і точильний бруск (рис. 4, 2).

Давньоруське поселення Григорівка-5 виявлено за 1 км від села. На площі 200×150 м виявлено кружальну кераміку XVI—XVII ст. сі-

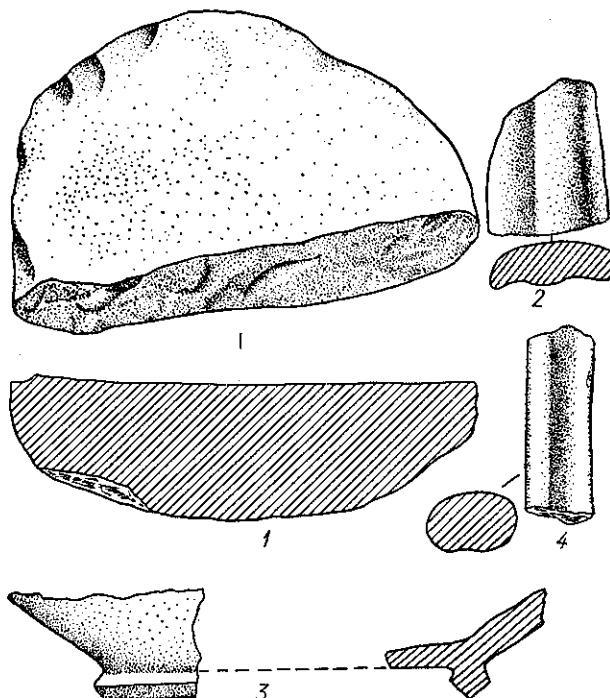

Рис. 2. Знахідки з поселень:
1 — Ліщани; 2 — 4 — Косяків.

рого кольору з зеленою поливою на внутрішній частині стінок та точильний брусков довжиною 6,5 см.

с. Вишневе Шепетівського р-ну — поселення XV—XVI ст., розміщене на північному схилі правого берега р. Хомори, недалеко від північно-східної околиці села, на площі 600×200 м, що розорюється. Тут

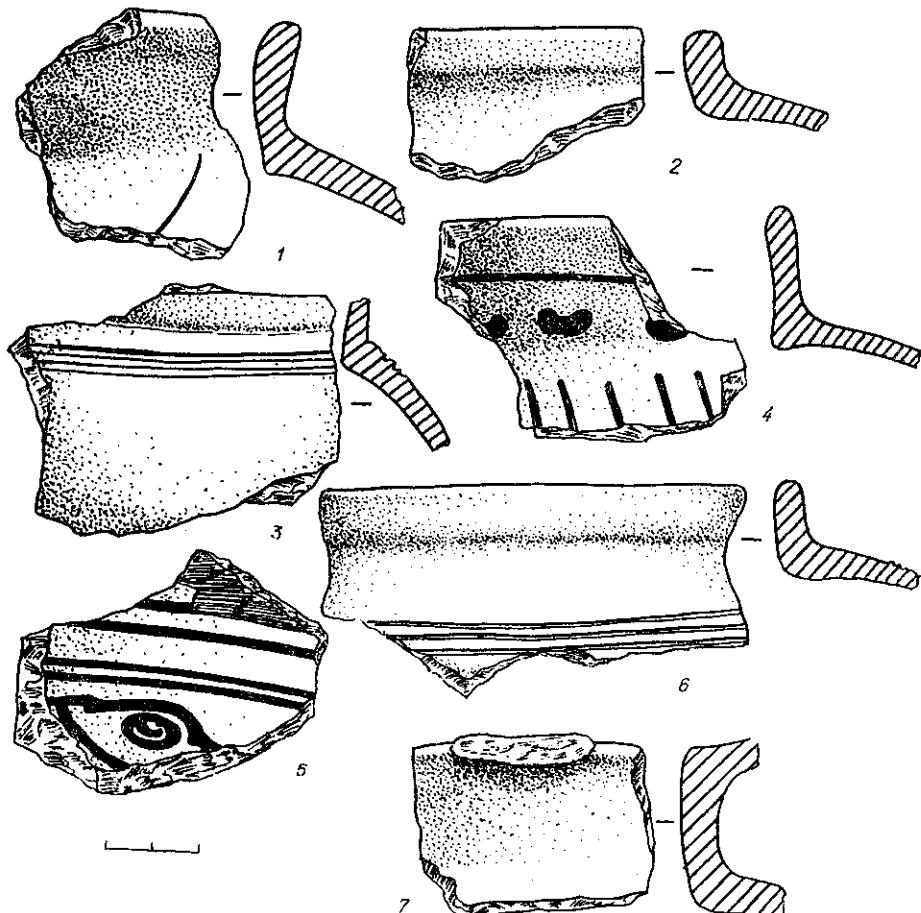

Рис. 3. Пізньосередньовічна кераміка:
1, 2 — Микулин; 3, 4, 5 — Ліщани; 6, 7 — Вишневе.

знайдено кружалльні черепки з майже прямими вінцями. Належать вони горщикам, виготовленим з жовтої глини (рис. 3, 6, 7).

с. Коськів Шепетівського р-ну — сім поселень. З них Коськів-10 та 11 розміщені на правому березі, решта — на лівому.

Черняхівське поселення Коськів-10 розташоване за 800 м на схід від села. Площа 3 га. В культурному шарі знайдено сіролисковану кераміку на кільцевому піддоні та шерехаті черепки кухонного посуду.

Давньоруське селище Коськів-11 виявлено за 2 км на схід від села і займає площу 200×150 м, на якій трапилася кераміка XI ст. світложовтого кольору з відігнутими назовні коміроподібними вінцями. Там же знайдено іграшку — глиняного півника (рис. 4, 1).

Черняхівське поселення Коськів-7 виявлено на південному схилі першої надзаплавної тераси вздовж річки, за 200 м на схід від крайніх хат села. Площа 500×150 м. Звідти походить сіролискованая кераміка на кільцевому піддоні.

Двошарове поселення Коськів-8 розміщене за 5 км на захід від р. Хомори. На площі 700×100 м піднято черняхівську кераміку XII—XIII ст. та точильний брусков, сильно спрацьований, довжиною 8,5 см (рис. 4, 4).

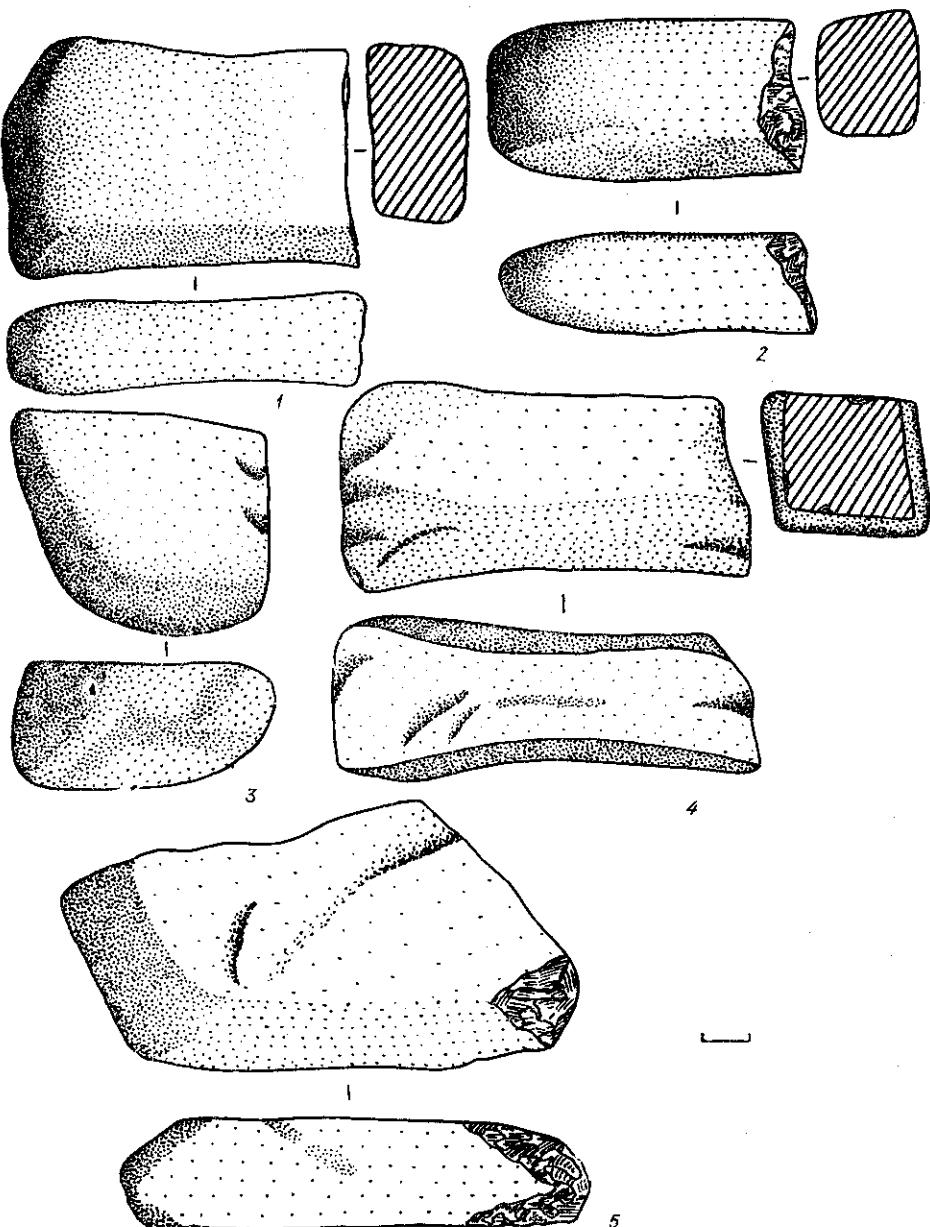

Рис. 4. Кам'яні точильні бруски:
1 — Ліщани; 2 — Григорівка; 3 — Гриців; 4 — Коськів; Новосілка.

Селище Коськів-9 розташоване за 4 км на схід від села на площині 800×200 м. В культурному шарі зустрілась сіролискована кераміка (рис. 2, 2—4), череп'я XI—XII ст., маленький натільний хрестик, прясло, фрагменти черенів і людські щелепи. Поселення сильно розоране.

Хрестик виготовлений з світло-коричневого мармуру з ледве потовщеним перехрестям, в якому наявний отвір для підвішування (рис. 5, 3), висотою 2,5, шириноро 1,8 см. Аналогічні хрестики опубліковані Б. Н. та В. Н. Ханенко і відносяться до XI ст.²

Прясло виготовлене з червоного овруцького шиферу, має бочкоподібну форму (рис. 6, 3). На ободку його наявний орнамент з наколів двома групами по чотири крапкоподібні заглиблення у вигляді квадратиків: перша — 12 наколів, друга — 16.

Давньоруське селище Коськів-13 виявлено за 200 м на захід від села на площині 400×50 м, де піднято кераміку XII—XIII ст.

Давньоруське селище Коськів-14 розташоване за 3 км на схід від села, на першій надзаплавній терасі площею 500×100 м. В культурному шарі знайдено кераміку XII—XIII ст., яка виготовлена з жовтої глини з домішками слюди і належала горщикам з відхиленими профільованими вінцями. Декорована вона на тулубі прямими горизонтальними і хвилястими заглибленими лініями (рис. 7, 1—4).

с. Гриців Шепетівського р-ну — два поселення.

Черняхівське поселення Гриців-15 розміщене на лівому березі за 2,5 км на захід від села.

На площі 700×100 м трапились денця, вінця, ручки ваз (три ручки III—IV ст. до н. е.) з характерною лискучою поверхнею. Також знайдено два біконічних уламки глиняних прясел (рис. 6, 5, 6) і фрагмент точильного бруска (рис. 4, 3) довжиною 5,5 см.

с. Микулин Полонського р-ну — шість поселень. З них поселення 18, 19, 20, 21 розміщуються на лівому березі, 22, 23 — на правому. Черняхівське поселення Микулин-18 розміщено за 1 км на захід від села в уроч. Птахоферма. На площі 600×200 м знайдено черняхівську і давньоруську (XII—XIII ст.) кераміку.

Черняхівське поселення Микулин-20 площею 400×100 м виявлено за 1 км на схід від села.

Рис. 5. Знахідки з поселень:
1, 3 — Коськів; 2 — Новосілка.

Звідти походить сіроліскована черняхівська кераміка.

Двошарове поселення Микулин-21 розташоване навпроти північно-східної околиці села в уроч. Яр площею 5 га. Виявлено кераміку черняхівського та пізньофеодального часу. Остання належить горщикам з прямими вінцями і орнаментована по тулубу червоними і білими фарбами.

Давньоруське поселення Микулин-13 трапилось з північно-східної сторони Старого Микулина в уроч. Садок. На площі 500×100 м знайдено кружальні черепки XI ст.

Давньоруське поселення Микулин-22 розташоване на площі 300×100 м за 4 км на схід від Старого Микулина. Там знайдено кружальну кераміку світло-коричневого відтінку, яка прикрашена по тулубу прямими горизонтальними лініями.

Поселення Микулин-23 площею 1000×200 м знаходиться за 1,5 км на схід від села, вздовж правого берега річки. В розораному культурному шарі трапилася фрагментарна кераміка XV—XVI ст. (рис. 3, 1, 2).

с. Новолабунь Полонського р-ну — чотири поселення.

Давньоруське селище Новолабунь-27 розміщене на лівому березі за 1,5 км на південь від села, в місці початку водоймища. В культурному шарі трапилася кераміка XII—XIII ст.

Давньоруське селище Новолабунь-29 площею 6 га виявлено на правому березі за 3 км на південь від села. Там знайдено фрагментарну кераміку XII—XIII ст.

Пізньофеодальне поселення Новолабунь-30 розташоване на лівому березі Хомори за 1 км на південний схід від села, в уроч. Троїщина (колишня назва села, яке злилось з Новолабунню). Тепер зайняте садибами). Його площа близько 7 га. В культурному шарі знайдено кераміку XV—XVI ст.; біля вінця прикрашена геометричним орнаментом.

Пізньосередньовічне поселення Новолабунь-26 трапилось на лівому березі на південно-східній околиці села. Площа (3 га) його зайнята садибами. В культурному шарі зустрічається кераміка XV—XVI ст. з зеленою поливою всередині.

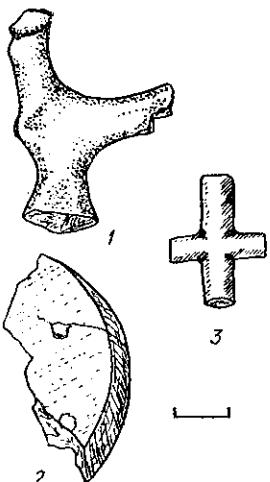

Рис. 5. Знахідки з поселень:
1, 3 — Коськів; 2 — Новосілка.

Звідти походить сіроліскована черняхівська кераміка.

Двошарове поселення Микулин-21 розташоване навпроти північно-східної околиці села в уроч. Яр площею 5 га. Виявлено кераміку черняхівського та пізньофеодального часу. Остання належить горщикам з прямими вінцями і орнаментована по тулубу червоними і білими фарбами.

Давньоруське поселення Микулин-13 трапилось з північно-східної сторони Старого Микулина в уроч. Садок. На площі 500×100 м знайдено кружальні черепки XI ст.

Давньоруське поселення Микулин-22 розташоване на площі 300×100 м за 4 км на схід від Старого Микулина. Там знайдено кружальну кераміку світло-коричневого відтінку, яка прикрашена по тулубу прямими горизонтальними лініями.

Поселення Микулин-23 площею 1000×200 м знаходиться за 1,5 км на схід від села, вздовж правого берега річки. В розораному культурному шарі трапилася фрагментарна кераміка XV—XVI ст. (рис. 3, 1, 2).

с. Новолабунь Полонського р-ну — чотири поселення.

Давньоруське селище Новолабунь-27 розміщене на лівому березі за 1,5 км на південь від села, в місці початку водоймища. В культурному шарі трапилася кераміка XII—XIII ст.

Давньоруське селище Новолабунь-29 площею 6 га виявлено на правому березі за 3 км на південь від села. Там знайдено фрагментарну кераміку XII—XIII ст.

Пізньофеодальне поселення Новолабунь-30 розташоване на лівому березі Хомори за 1 км на південний схід від села, в уроч. Троїщина (колишня назва села, яке злилось з Новолабунню). Тепер зайняте садибами). Його площа близько 7 га. В культурному шарі знайдено кераміку XV—XVI ст.; біля вінця прикрашена геометричним орнаментом.

Пізньосередньовічне поселення Новолабунь-26 трапилось на лівому березі на південно-східній околиці села. Площа (3 га) його зайнята садибами. В культурному шарі зустрічається кераміка XV—XVI ст. з зеленою поливою всередині.

с. Велика Березна Полонського р-ну — три поселення.

Двошарове поселення Велика Березна-35 розміщене за 2,5 км на схід від села на правому березі Хомори. В культурному шарі на площі 600×150 м знайдено черняхівські та давньоруські XII—XIII ст. черепки, два глиняних прясла — з них більше має бочкоподібну форму і діаметр 4,5 см, менше — біконічне діаметром 2,8 см (рис. 6, 1, 2).

Двошарове поселення Велика Березна-32 виявлено на правому березі навпроти південно-східної околиці села. На площі 500×200 м знайдено черняхівську кераміку і черепки домонгольського часу XI—XII ст.

Давньоруське поселення Велика Березна-36 трапилось за 3 км на схід від села. Площа 5,5 га. В культурному шарі виявлені кераміка XII—XIII ст. та шиферне прясло (рис. 6, 4) бочкоподібної форми діаметром 2 см.

с. Новосілка Полонського р-ну — два поселення на лівому березі.

Поселення Новосілка-37 виявлено на південному схилі миса навпроти південно-західної околиці села. Площа 4 га. В культурному шарі знайдені ліпна товстостінна чорнолискована кераміка банківської форми, фрагмент тричастинного кістяного гребеня (рис. 5, 2). Поселення розорюється.

Черняхівське поселення Новосілка-38 розташоване за 0,5 км на південний захід від колишнього с. Гамарні. Площа його 200×50 м. Знайдено кораміку черняхівської культури та обмазку. Пам'ятка розорюється.

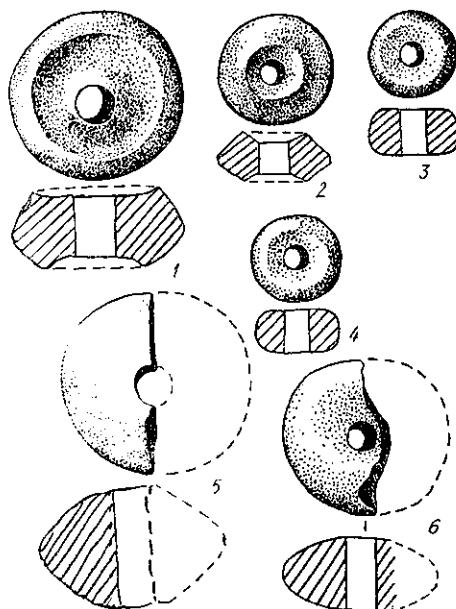

Рис. 6. Керамічні прясла:

1, 2, 4 — Велика Березна; 3 — Коськів; 5, 6 — Гриців

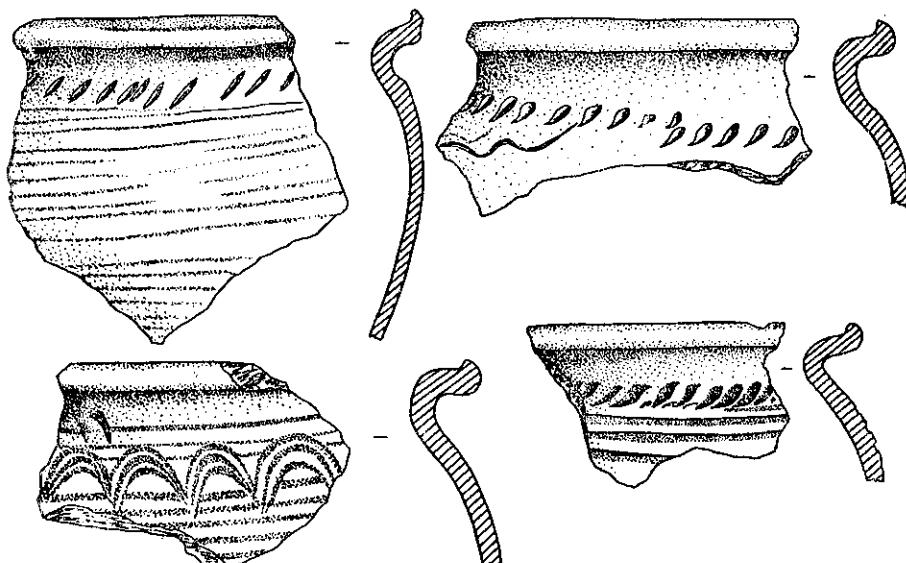

Рис. 7. Давньоруська кераміка з поселення Коськів.

¹ Керівник експедиції — член-кореспондент АН УРСР С. М. Бібіков.

² Ханенко Б. Н. і В. Н. Кресты и образки. — В кн.: Древности русские: Киев, 1900, табл. XVII, 172—174.

В. И. ЯКУБОВСКИЙ

**Славянские древности
на Хмельниччине**

Резюме

В марте 1972 г. автор проводил разведку бассейна р. Хоморы (правый приток р. Случ) от ее истоков до устья. В результате были обнаружены 38 поселений, начиная от энеолита и кончая позднесредневековыми замчищами.

Разведка засвидетельствовала, что этот район заселялся почти во все исторические эпохи; особенная плотность наблюдается в черняховское, затем в древнерусское время. Получен интересный материал для изучения древней истории северо-востока Хмельниччины.

ОХОРОНА АРХЕОЛОГІЧНИХ ПАМ'ЯТОК

О. О. ЯНЕВИЧ

Нові дослідження стоянок Аджі-Коба в Криму

В 1916—1918 рр. в гірській частині Криму завдяки розкопкам А. С. Мойсеєва¹ і Н. Н. Кленіна² виявлено 20 стоянок і місцезнаходжень кам'яного і бронзового віку. В західній частині гірського Криму вони досліджувались в додатковому післявоєнні роки, а в східній — ряд пам'яток залишилось поза увагою археологів. Дана публікація присвячена розгляду матеріалів стоянок Аджі-Коба II, III, розміщених в північно-західній частині Карабі-Яйли³ Гірського Криму.

Стоянки, відкриті А. С. Мойсеєвим, знаходяться в верхів'ях Аджі-Кобинської балки, за 1 км на південний схід від печери Аджі-Коба, в безпосередній близькості одна від одної, на двох невеликих площацках, розділених неглибокою балкою. Культурний шар на одній (Аджі-Коба III) знищений і залишки представлені виключно підйомним матеріалом. На другій (Аджі-Коба II) він частково зберігся, але в даний час пам'ятка інтенсивно руйнується. Площа стоянок Аджі-Коба II приблизно 1200 м², Аджі-Коба III — 1000 м². Кремінь з обох пам'яток високої якості, сірого або чорного кольорів, який походить, очевидно, із місцезнаходження, розташованого в 20 км на північ, поблизу г. Кара Куш. 30 процентів всіх залишків патинизовано.

Більш численнішою і виразнішою є колекція Аджі-Коба II. Вона нараховує 2854 кременів, з них 196 з вторинною обробкою (табл.). Нуклеуси, за винятком одного конусоподібного (рис. 1, 42), призматичні, переважно косоплощинні (рис. 1, 43, 44). Привертає увагу значна їх сплощеність, тобто спрощованість робочої поверхні. Індекс пластинчастості становить 33 %. Пластина шириною від 1,0 до 1,3 см — 47,1 %, від 0,7 до 1,0 см — 22 %. Найбільш яскравий і виразний елемент колекції — серія геометричних мікролітів. Серед трапецій домінують середньовисокі (61 % всіх цілих виробів), половина з них асиметричні (рис. 1, 8, 9), менше — низьких, симетричних і асиметричних; високі відсутні. Цікава риса частини трапецій всіх підтипов — увігнутість

Крем'яний інвентар стоянок Аджі-Коба II(1) та III (2).

Назва (вид) виробів, їх типи і підтипи	1	2
<i>Нуклеуси</i>		
Конічні прямоплощинні	1	1
косоплощинні		1
Двоплощинні човновидні	6	4
косо-прямоплощинні	1	
Заготовки, уламки	1	3
<i>Заготовки</i>		
Пластинки	881	352
Відщепи	1768	747
<i>Вироби з ретушую</i>		
Пластинки з ретушую	64	26
Анкощі	16	6
Відщепи з ретушую	31	30
Відщепи з віймками (скobelі)	5	7
Пластинки зі зрізаним кінцем	2	
Скребки кінцеві на пластинках	12	1
на відщепах	2	1
подвійні	1	1
підокруглі	4	4
конвергентні		1
Різці на куту зламаної пластинки	6	3
Наконечники стріл чохського типу	1	
<i>Трапеції</i>		
Кругоретушовані низькі	9	6
середньовисокі	21	5
Пологоретушовані низькі	1	
середньовисокі	4	
Зі "струганою" спинкою фатьмакобинські	3	
<i>Сегменти</i>		
Кругоретушовані низькі	4	
середньовисокі	1	2
Пологоретушовані низькі	2	
середньовисокі	4	
З плоскою вершиною	5	
Трикутники	1	1
Вістря	4	2
Двобічно оброблені наконечники стріл	1	
Всього		2858
		1204

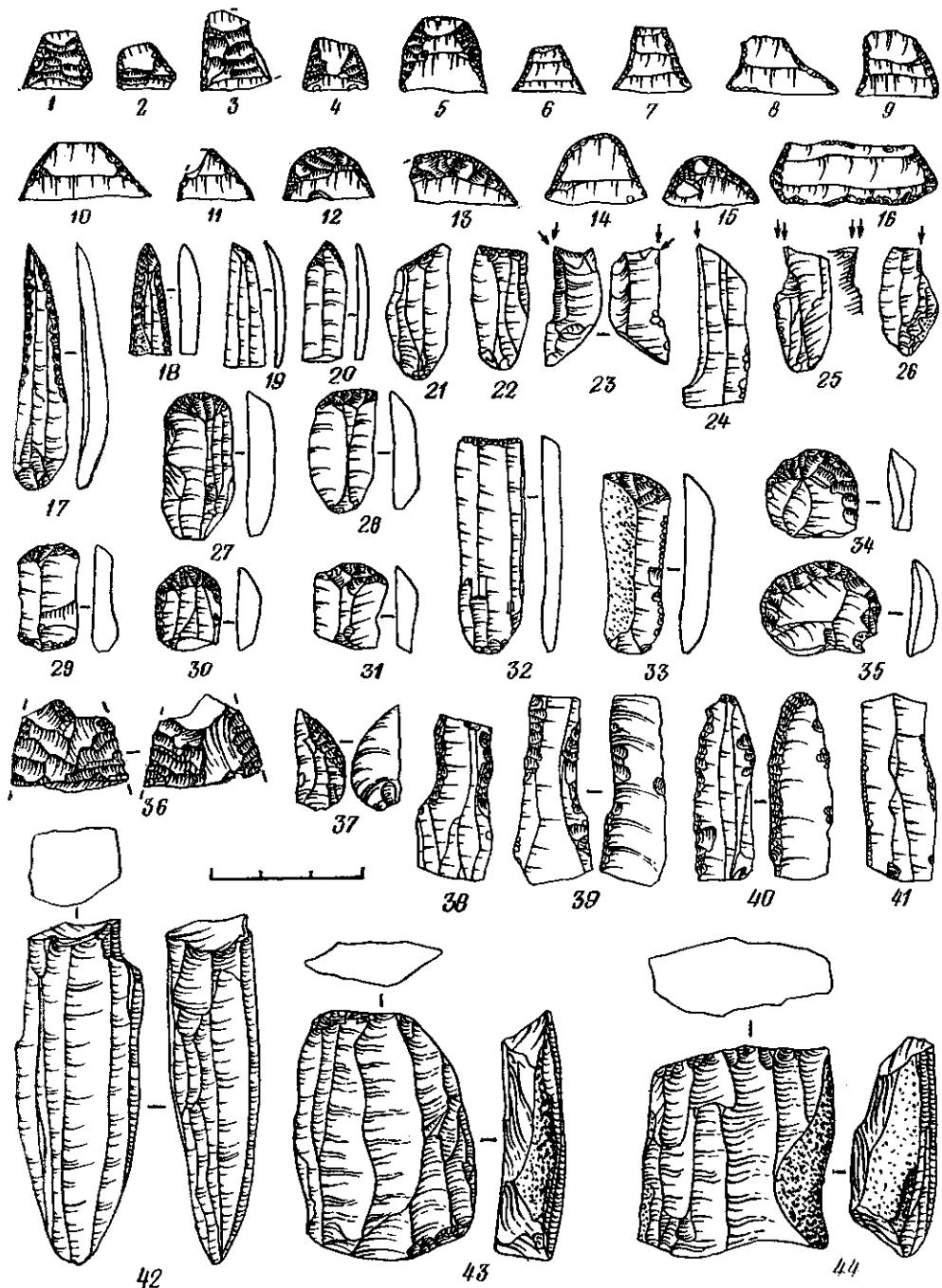

Рис. 1. Крем'яний інвентар стоянки Аджі-Коба II.

однієї, як правило, лівої, бокової сторони (рис. 1, 8, 9). За технікою обробки на стоянці переважають трапеції з крутого краєвою ретушшю (рис. 1, 6–11), лише п'ять мають сплощуючу ретуш і три — стругану спинку (рис. 1, 1–5). Сегменти представлені в основному також середньовисокими екземплярами — 73% (рис. 1, 12–15), в тому числі два асиметричних; низьких — 27%, з них один асиметричний. Всі сегменти, за винятком одного (14), оформлені сплощуючою ретушшю (12, 13, 15), в деяких вона покриває всю спинку по дузі, так звані сегменти з плоскою вершиною (12, 13). З інших типів геометричних мікролітів слід відмітити кругоретушований середньовисокий трикутник (рис. 1, 11).

Переважають кінцеві скребки на ножевидних пластинах (рис. 1, 27). Серією представлені підокруглі (рис. 1, 39). Характерна риса скребків — мікролітичність. Так, ширина виробів на пластинах — 1,0 — 1,5 см, а діаметр підокруглих — 2,0 —

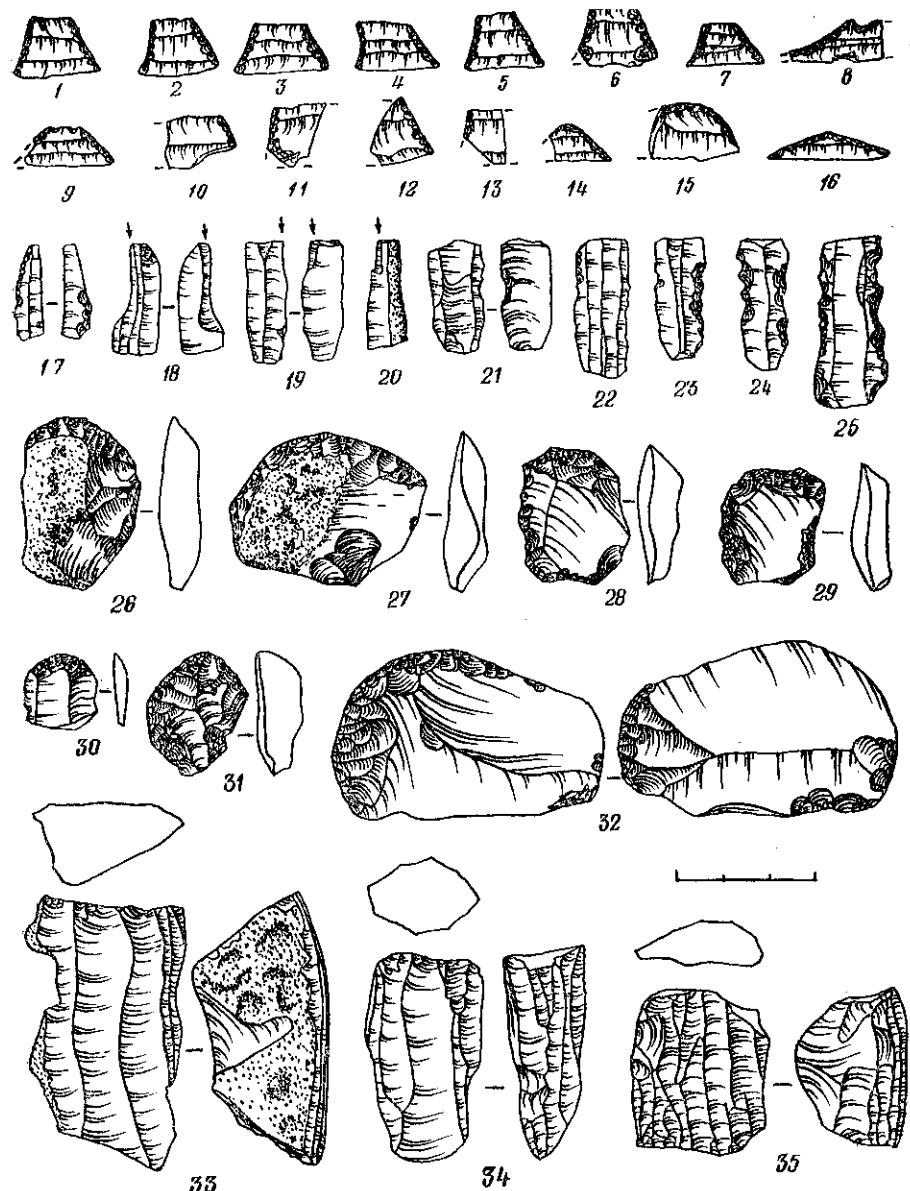

Рис. 2. Крем'яний інвентар стоянки Аджі-Коба III.

2,5 см. Всі різці колекції — кутові на пластинах (рис. 1, 23—26); 21% виробів з вторинною обробкою становлять пластини з ретушшю і класичні анкоші (рис. 1, 38—41). Виявлено ще чотири вістря, наконечник стріли чохського типу, дві пластини зі скошеним кінцем, двобічнооброблений наконечник стріли (рис. 1, 17—22, 37).

Колекція Аджі-Коби III менш численна (1206 кременів, в тому числі 98 з вторинною обробкою), але за загальним характером інвентаря, типами знарядь дуже близька до Аджі-Коби II. Так, нуклеуси в основному призматичні, скіноплощинні, сплющені (рис. 2, 33, 35). Є лише два конусоподібних, в одного із них пластини сколювались по всьому периметру (рис. 2, 34). Індекс пластинчастості становить 31,8%. Геометричні мікроліти всі без винятку оброблені притупляючою ретушшю. Трапеції (цілі) діляться порівну на середньовисокі і низькі, серед останніх одна фатьмакобинська (рис. 2, 8). Всі вони симетричні, асиметрична лише одна (рис. 2, 4). Виявлено також два середньовисоких симетричних сегменти і трикутник (рис. 2, 14—16). Різці кутові на пластинах, 51,8% знарядь становлять пластини з ретушшю і анкоші, вістря — два, одне оформлене притупляючою ретушшю зі сторони спинки (рис. 2, 17—25). Відщепи з ретушшю нечисленні — 31% знарядь.

Стоянки різняться між собою скребками. Скребки Аджі-Коби III характеризуються нестійкістю форм і розмірів, при їх виготовленні як заготовки використовувались відщепи, лише один виготовлений на ножевидній пластині. Половина всіх скре-

бків підокруглі (рис. 2, 26, 27, 29, 31), кінцевих на відщепах — два; один подвійний (28) — він має випуклий іувігнутий робочі краї і один кінцевий на ножевидній пластині (30).

В цілому інвентар обох стоянок має вигляд, характерний для пізнього мезоліту і раннього неоліту. На це, зокрема, вказують сплошенні і конусовидні нуклеуси, розміри трапецій і сегментів, процентне співвідношення різних типів геометричних мікролітів. Невеликі розміри трапецій і сегментів в поєднанні з крутотою краєвою ретушшю, якою вони оформлені (фатъмакобинська трапеція), дають підстави віднести колекцію Аджі-Коба III до тарденуазу. Наявність в комплексі Аджі-Коби II трапецій зі струганою спинкою і сегментів з плоскою вершиною, тобто знарядь, які служать нижніми хронологічними реперами для неоліту Криму⁴, і разом з тим переважаючі круторетушовані трапеції, вказують на ранньонеолітичний вік стоянки. Відсутність кераміки пояснюється тим, що вона не збереглась, — явище характерне для кримських стоянок відкритого типу⁵.

Важлива культурно-визначальна риса обох пам'яток — відсутність кукрекських традицій в обробці кременю (кукрекські вкладиші, олівцевидні нуклеуси, бокові різи на відщепах і т. д.). Це дає можливість віднести їх до гірської групи мезо-неолітических стоянок Криму⁶. Найближчі близькі аналогії Аджі-Коба II — Ат-Баш⁷, Таш-Аір I (шостий шар)⁸, Заміль-Коба II і т. д. Аналогії Аджі-Коба III — Али-мівський навіс⁹, Таш-Аір I (с'юмий шар)¹⁰.

Дослідження стоянок Карабі-Яйли дає можливість включити в ареал гірської групи неолітических пам'яток східні яйли. Крім цього, відсутність кукрекських традицій обробітку кременю дозволяє уточнити час появи стоянок кукрекського кола на кримських яйлах. Очевидно, вони з'явилися не в розвиненому тарденуазі, як це без належної аргументації встановив В. О. Степаненко¹¹, а, судячи з знахідок на всіх стоянках даної групи сегментів з плоскою вершиною і трапецій із струганою спинкою¹², в першій половині неоліту.

¹ Мойсеев А. С. Предварительный отчет о находках следов каменного века на яйлах и на Южном берегу Крыма. — ИТУАК, 1920, № 57.

² Кленнин Н. Н. Находка орудий каменного века в Крыму. — ИТУАК, 1918, № 54.

³ Мойсеев А. С. Указ. соч., с. 299.

⁴ Бабиков С. Н. К вопросу о неолите в Крыму. — КСИИМК, 1940, вып. 4; Формозов А. А. Неолит Крыма и Черноморского побережья Кавказа. — МИА, 1962, № 102, с. 40.

⁵ Щепинский А. А. О неолите и энеолите Крыма. — СА, 1968, № 1, с. 121.

⁶ Телегин Д. Я. О культурно-территориальном членении и периодизации неолита Украины и Белоруссии. — СА, 1971, № 2, с. 7, 24; Археология Української РСР. — К., 1971, т. 1, с. 129.

⁷ Жуков Б. С. Раскопки и обследования стоянок культуры микролитов на Ай-Петринской яйле в июне 1927 года. — Крым, 1928, № 2—4.

⁸ Крайнов Д. А. Пещерная стоянка Таш-Аир I как основа для периодизации послепалеолитических культур Крыма. — МИА, 1961, № 91.

⁹ Столляр А. Д. Мезолитические комплексы Алимовского навеса в Крыму. — КСИА АН СССР, 1961, вып. 84.

¹⁰ Крайнов Д. А. Пещерная стоянка ..., с. 106.

¹¹ Степаненко В. А. Кукрекский комплекс стоянки Балин-Кош в Крыму. — В кн.: Новые исследования археологических памятников на Украине. Киев, 1977, с. 18, 22.

¹² Степаненко В. А. Кукрекский комплекс ..., с. 10, 14; Колосов Ю. Г. Новые неолитические стоянки Крыма. — КСИА АН УССР, 1957, вып. 7, с. 13, 15.

О. П. МОЦЯ

Дві нові книги про христианство на Русі

Процес христианізації Стародавньої Русі привертає увагу спеціалістів різних напрямів. Зокрема в останній час з'явились дві нові праці, автори яких розглядають і питання христианізації давньоруського суспільства. Праця О. Ф. Замалеєва та В. О. Зоц «Мислители Киевской Руси» в цілому присвячена вивченню філософсько-теоретичних поглядів видатних мислителів Стародавньої Русі: Іларіона, Феодосія Печерського, Нестора, Володимира Мономаха, Луки Жидяти, Кирила Туровського та ін. На широкій джерелознавчій базі характеризується давньоруська філософія, її національна своєрідність, зв'язки з духовною культурою інших народів. Перший розділ монографії присвячений висвітленню процесу введення христианства на Русі і характеристики дохристиянського язичницького світогляду стародавніх слов'ян.

Брошура П. В. Голобуцького «Православ'я: хрещення Русі — правда і вигадки», як видно із назви, повністю присвячена розгляду питань христианізації і впливу нової релігії на свідомість населення давньоруської держави. Автор показує, що православ'я було введено на Русі з цілком «земних» причин, його прийняття викликане потребами класового суспільства.

В обох згаданих працях з позиції марксистсько-ленінської методології аналізується соціально-економічне становище Київської Русі на час введення нової релігії, розкриваються справжні причини, які підштовхнули Володимира до цього акту, критикуються богословські концепції, в яких ідеалізується минуле православної руської церкви. В цілому обидві праці написані на сучасному рівні, в них вірно і правдиво висвітлюється проблема христианізації Русі.

Але в деяких питаннях, на жаль, автори виявили недостатню обізнаність. В першу чергу, це стосується археологічних джерел. Так, О. Ф. Замалеев і В. О. Зоц, аналізуючи поховальний обряд східних слов'ян I тис. н. е. і відмічаючи, що їм були відомі і кремація і інгумація померлих, пишуть: «...Можливо допустити, що поховання вмерлого в землі передувало у слов'ян трупоспаленню. І ось чому. Ідея незалежності душі і тіла, виражена в трупоспаленні, являє собою міфологічно-релігійне відображення класової диференціації соціальних відносин ...»¹. Все начебто вірно і логічно. Але працями багатьох радянських археологів (Б. О. Рибаков, І. П. Русанова, І. І. Ляпушкін, В. В. Седов та ін.), побудованими на широкому використанні археологічних джерел, було доведено, що обряд трупоспалення лише на рубежі I і II тис. н. е. змінюється обрядом трупопокладення. Отже, логічні роздуми авторів не підтверджуються реальними фактами.

Така ж необізнаність з археологічними реаліями, зокрема з деталями поховального обряду, виявлена і в роботі П. В. Голобуцького: «...Спершу східні слов'яни спалювали покійників, а практ. принесли у поселення, засипали у колективні глиніні урни. Згодом родове кладовище стали розміщувати за межами поселення, причому упак кожного нового покійника клали на попередній, утворюючи своєрідну могилу — курган ...»². Археологам-славістам нічого не відомо про поховання в колективних урнах на території поселень, а також і про насипання курганів шляхом засипання на одну купу перепалених кісток баґатьох небіжчиків. Цей факт можна було встановити познайомившись хоча б з третім томом «Археології Української РСР». Не клали кожному покійнику в могилу і його землеробський реманент³ — знахідки сільськогосподарських знарядь в похованнях східних слов'ян можна перелічити на пальцях. Твердження автора, що сільська територіальна община з появою класового суспільства зникає⁴ теж невірче — в цей час вона лише складається, замінюючи родову, і існує протягом усього середньовіччя.

Вищезгадані недоречності знижують діякою мірою цінність розглянутих праць. Їх можна було б уникнути при консультаціях з археологами. Питання введення христианської релігії на Русі повинно вирішуватись комплексно вченими різних спеціальностей, що дозволить найбільш повно і об'єктивно зrozуміти суть цього явища.

¹ Замалеев А. Ф., Зоц В. А. Мислители Киевской Руси. — Киев, 1981, с. 14.

² Голобуцький П. В. Православ'я: хрещення Русі — правда і вигадки. — К., 1981, с. 20.

³ Там же, с. 22.

⁴ Там же, с. 5.

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ

- АДУ — Археологічні дослідження на Україні
АЙУ — Археологические исследования на Украине
АО — Археологические открытия
АП — Археологічні пам'ятки
АСГЭ — Археологический сборник Государственного Эрмитажа
БКИЧП — Бюллетень Комиссии по изучению четвертичного периода
ВДИ — Вестник древней истории
ВССА — Вопросы скифосарматской археологии
ИАК — Известия Археологической комиссии
ИТУАК — Известия Таврической ученой архивной комиссии
КСИА АН СССР — Краткие сообщения Института археологии АН СССР
КСИА АН УССР — Краткие сообщения Института археологии АН УССР
КСИИМК — Краткие сообщения Института истории материальной культуры АН СССР
КСОГАМ — Краткие сообщения Одесского государственного археологического музея
ЛДМУОМ — Львівський державний музей українського образотворчого мистецтва
МИА — Материалы и исследования по археологии СССР
НА ІА АН УРСР — Науковий архів Інституту археології АН УРСР
НАА — Народы Азии и Африки
ОАК — Отчет Археологической комиссии
ПСА — Проблемы скифской археологии
РАЖ — Русский антропологический журнал
СА — Советская археология
СГРМ — Сообщения Государственного русского музея
САИ — Свод археологических источников
СЭ — Советская этнография
ТГЭ — Труды Государственного Эрмитажа
Пр. ГИМ — Труды Государственного исторического музея
Пр. Секции — Труды Секции Российской ассоциации научно-исследовательских институтов общественных наук
РАНИОН — Ученые записки Тувинского научно-исследовательского института языка, литературы и истории
Уз. Тув. — Ученые записки Тувинского научно-исследовательского института языка, литературы и истории
НИИЯЛИ — Укрایнський історичний журнал
ААН — Acta archaeologica Hungarica
АМ — Archeologia Moldovei, Jasi
ESA — Eurasia Septentrionalis Antiqua, Helsinki
SCIV — Studii si cercetari de istorie veche, Bucureşti

ЗМІСТ

Статті

Залізняк Л. Л. Деснянська мезолітична культура	1
Черняков І. Т. Про призначення деяких предметів з Інгульського скарбу	17
Мурзін В. Ю. Проблема походження скіфів в сучасній історіографії	22
Рябова В. О. Дерев'яні чаші з обшивками з курганів скіфського часу	31
Тищенко О. Р. Дрібна пластика з зображеннями Бориса і Гліба	44
Ганжа А. І. Поняття «археологічна культура» в працях В. В. Хвойки	56

Публікації та повідомлення

Анісюткін М. К., Щербакова Т. І. Середньопалеолітичні пам'ятки Кишлянського яру на Середньому Дністрі	63
Беляєв О. С. Нові дані про бондаріхінську культуру	73
Хомчик М. О., Шовкопляс Г. М. Знахідки ранньої пори залізного віку з Києва (із зіброк Державного історичного музею УРСР)	80
Амірханов А. Ш. До питання про посудини типу керноса	87
Якубовський В. І. Слов'янські старожитності на Хмельниччині	90

Охорона археологічних пам'яток

Яневич О. О. Нові дослідження стоянок Аджі-Коба в Криму	97
---	----

Критика та бібліографія

Моця О. П. Дві нові книги про християнство на Русі	101
Список скорочень	102

СОДЕРЖАНИЕ

Статьи

Зализняк Л. Л. Деснянская мезолитическая культура	1
Черняков И. Т. О назначении некоторых предметов из Ингульского клада	17
Мурзин В. Ю. Проблема происхождения скифов в современной историографии	22
Рябова В. А. Деревянные чаши с обивками из курганов скифского времени	31
Тищенко А. Р. Мелкая пластика с изображениями Бориса и Глеба	44
Ганжа А. И. Понятие «археологическая культура» в работах В. В. Хвойки.	56

Публикации и сообщения

Анистюкин Н. К., Щербакова Т. И. Среднепалеолитические памятники Кишлянского яра на Среднем Днестре	63
Беляев А. С. Новые данные о бондарихинской культуре	73
Хомчик М. А., Шовкопляс А. М. Находки ранней поры железного века из Киева (из собраний Государственного исторического музея УССР)	80
Амирханов А. Ш. К вопросу о сосудах типа керноса	87
Якубовский В. И. Славянские древности на Хмельниччине	90

Охрана археологических памятников

Яневич А. А. Новые исследования стоянок Аджи-Коба в Крыму	97
---	----

Критика и библиография

Моця А. П. Две новые книги о христианстве на Руси	101
Список сокращений	102

Академия наук Украинской ССР

Институт археологии

Украинское общество охраны
памятников истории и культуры

АРХЕОЛОГИЯ

46

Республиканский межведомственный сборник

Основан в 1971 г.

(На украинском языке)

Киев, издательство «Наукова думка».

Затверджено до друку вченого радою Інституту археології АН УРСР

Редактор Т. М. Теліженко. Художній редактор В. І. Мелашенко.
Технічний редактор Г. Р. Боднер. Коректори С. А. Євсюка, Ю. І. Бойко, З. П. Школьник

Інформ. бланк № 6434.

Здано до набору 11. 11. 83. Підп. до друку 12. 06. 84. БФ 25646. Формат 70×108/16. Папір друк. № 1. Літ. гарн. Вис. друк. Ум.-друк. арк. 9,10. Ум. фарб. відб. 9,45. Обл.-вид. арк. 10,07. Тираж 1000 пр, Зам. 4032. Ціна 1 крб. 50 к.

Видавництво «Наукова думка», 252601 Київ 4, вул. Рєпіна, 3.

Обласна книжкова друкарня, Львів, Стефаника, 11.

1 крб. 50 г.

НАУКОВА ДУМКА

Археологія, 1984, вип. 46, 1—104